Zbigniew Baran

Hrabiowie von Hochberg *Śląscy Medyceusze* i ich mecenat kulturotwórczy w latach 1628 - 1833

(wydanie okolicznościowe 2018)

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości
z siedzibą w Wałbrzychu

Zbigniew Baran

Hrabiowie von Hochberg *Śląscy Medyceusze* i ich mecenat kulturotwórczy w latach 1628 – 1833

(wydanie okolicznościowe 2018)

Wydawnictwo
Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu

Praca Naukowa Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu
Seria: Pedagogika nr 13

Kierownik naukowy serii
prof. dr hab. Maria Jolanta Żmichrowska

Recenzenci naukowi:
dr hab. Romuald M. Łuczyński, prof. WSB we Wrocławiu
dr hab. Bożena Muchacka, prof. AP

Ilustracja na okładce pochodzi ze zbiorów serwisu
„Poloniae Amici polska-org.pl"

Redaktor wydawnictwa
Michał Lesman

Redaktor techniczny i projekt okładki
Władysław Ramotowski

Druk:
Drukarnia D&D Sp. z o.o. 44-100 Gliwice, ul. Moniuszki 6.

COPYRIGHT BY WYŻSZA SZKOŁA ZARZĄDZANIA I PRZEDSIĘBIORCZOŚCI
Z SIEDZIBĄ W WAŁBRZYCHU

ISBN 978-83-60904-49-7

Spis treści

Wstęp 5

Rodzina Hochbergów w XVII i XVIII w. 11

Życie rodzinne w familii von Hochberg w epoce nowożytnej 23

Biblioteki Hochbergów w Książu i w Roztoce [Edukacyjne i kulturo-twórcze aspekty] 35

Edukacja i studia w rodzie von Hochberg 51

Literatura piękna i muzyka w kręgu hochbergowskiej familii 61

W kręgu mecenatu artystycznego Hochbergów w XVII i XVIII w. 71

Ród Hochbergów – patronem Kościołów. Duchowni na hochbergowskich dworach 91

W kręgu mecenatu naukowego „śląskich Medyceuszów" w XVII i XVIII w. Przyjaźnie i znajomości Hochbergów z uczonymi 103

Zakończenie 115

Summary (in English) 121

Bibliografia 125

Indeks Osób 147

Wstęp

W latach 1509 – 1940 na zamku w Książu (niem. Fürstenstein) „panowała" familia von Hochberg[1]. Hochbergowie, będąc powiązani koligacjami małżeńskimi z rodami arystokracji, zarówno ze Śląska, jak również z krajów niemieckich (zwłaszcza z Saksonii), byli nie tylko „przyjaciółmi książąt Rzeszy", ale także poprzez koligacje małżeńskie stawali się dalszymi (lub dalekimi) krewnymi przedstawicieli rodów książęcych, a nawet i – królewskich. W XIX wieku również i oni zostali książętami pszczyńskimi (von Pless) i panowali tak jak książęta – w swoim państwie stanowym, goszcząc na zamku w Książu, a również i w innych rezydencjach na Śląsku ówcześnie najdostojniejszych gości – królów Prus, carów Rosji oraz cesarzy Niemiec, a także władców innych państw. Szczyt potęgi ekonomicznej i politycznej rodu Hochbergów przypadł na wiek XIX i początek wieku XX, czyli na okres „książęcy".

Wcześniej jednakże, w okresie „hrabiowskim", ród von Hochberg osiągnął apogeum tak w zakresie aktywności kulturotwórczej oraz mecenatu nad artystami i uczonymi, jak i przede wszystkim w sferach moralności, mądrości politycznej oraz tolerancji religijnej. Hochbergowie przez trzy stulecia „nowożytne" (od XVI w. do w. XVIII) decydowali o losach kilku śląskich miast i wielu śląskich wsi. Budowali swoje miejskie i wiejskie rezydencje, fundowali świątynie, dbali także i o rozwój szkolnictwa. W niebiezpiecznych okresach wieloletnich wojen dążyli do zapewnienia bezpiecznej egzystencji swoim rodzinom i rodzinom swoich poddanych. Starali się również o to, aby ich „rządy" wyróżniała atmosfera społecznej życzliwości, pokoju politycznego i religijnego. Nadto przyczynili się (o czym zostanie wspomniane) do rozwoju ekonomicznego Śląska. Stąd też zasłużyli na nobilitujące „imię": *śląskich Medyceuszów*.

Przedmiotem refleksji naukowej w niniejszym zbiorze studiów będą więc dzieje *śląskich Medyceuszów* we wspomnianym okresie „hrabiowskim": w latach

[1] Hrabia Hans Heinrich I i jego synowie oraz wnuk hrabia Hans Heinrich III używali nazwiska *von Hohberg*, zaś formę nazwiska *von Hochberg* zaczął stosować wnuk hrabia Conrad Ernst Maximilian od 1714 roku. Ta późniejsza forma nazwiska *von Hochberg* została przyjęta przez dzieci wnuków hrabiego Hansa Heinricha I i przez przedstawicieli kolejnych pokoleń – zob. A. Będkowska-Karmelita, *Zamek Książ i okolice. Co warto wiedzieć i zobaczyć*, „Alkazar" Agencja Wydawniczo – Dystrybucyjna, wyd. IV poprawione i rozszerzone, Opole 2012, s. 9. Autor niniejszej książki będzie konsekwentnie stosował wyłącznie późniejszą formę nazwiska: *von Hochberg*.
Przy okazji, wspomnę, że Hochbergowie przybyli na Śląsk [bądź z Miśni, bądź z Saksonii] zapewne w XIII wieku, gdyż pierwsze zachowane dokumenty wzmiankujące Ho[ch]bergów są datowane na pierwsze ćwierćwiecze XIV w.

1666 – 1850, zaś może ściślej: w latach 1628 – 1833. Z pewnością należałoby poniżej wyjaśnić Czytelnikowi tej książki owe daty graniczne.

Otóż, w 1666 roku Hans (Johannes) Heinrich I von Hochberg otrzymał tytuł czeskiego hrabiego od cesarza Leopolda I Habsburga, zaś Hans (Johannes) Heinrich X von Hochberg[2] otrzymał tytuł księcia pszczyńskiego (Fürst von Pless) od króla Prus Fryderyka Wilhelma IV – w 1850 roku. Z kolei zaś owe zasadnicze daty, które wyznaczają granice chronologiczne tychże studiów: **1628 – 1833**, to konkretnie: rok rozpoczęcia „panowania" na zamku Książ (niem. Fürstenstein) przez Hansa Heinricha I von Hochberg i rok śmierci hrabiego Hansa Heinricha VI von Hochberg, ojca księcia Hansa (Johannesa) Heinricha X.

Opisanie dziejów sześciu pokoleń „hrabiowskich" rodu Hochbergów w XVII i XVIII w. choćby i w dość zwięzłym zarysie historycznym z pewnością przekroczyłoby objętość niniejszej książki, stąd Czytelnik otrzyma tylko niewiele najistotniejszych informacji o przedstawicielach oraz przedstawicielkach tej familii[3]. Informacje te powinny (i muszą) pozwolić Czytelnikowi poznać najwybitniejsze postacie tego arystokratycznego rodu – na tle ich aktywności, a zarazem na tle nieustannie zmieniających się losów Śląska. Wszak i familia Hochbergów, i jej posiadłości (dobra) były w pewnym sensie zależne od wielkich lub – niekiedy – małych europejskich albo „lokalnych" (śląskich) wydarzeń historycznych, aczkolwiek również rozmaite decyzje „ojców" tegoż rodu i panów „na Książu" oraz „na Roztoce" (niem. Rohnstock) miały znaczące wpływy na dzieje kolejnych pokoleń tej familii.

W tym zaś miejscu, chciałbym podkreślić, że Hochbergowie w epoce baroku i później – w okresie Oświecenia byli świadomi, że ich potęga kryje się w dziedzictwie duchowym rodu, przede wszystkim w zasadniczych pierwiastkach rodowej tradycji, którymi od zawsze były dla nich: **Bóg** Stwórca – **Ojczyzna** (śląska „mała Ojczyzna") i jej kultura – **rodzina / ród**. Należy również obiektywnie stwierdzić i to, że niemal wszyscy Hochbergowie żyjący w opisywanym czasie byli świadomi również swojego posłannictwa wobec historii ich „małej Ojczyzny". Każdy z bohaterów prezentowanej książki był rzeczywiście wielką postacią historyczną, każdy z nich pełnił (i spełnił) misję szczególną w dziejach, zaś ich dokonania i zachowane do dzisiaj rozmaite dzieła częstokroć można zaliczyć do znakomitych, albo może do najznakomitszych – pomników kultury śląskiej i zarazem kultury europejskiej.

Niestety, owe pomnikowe dzieła Hochbergów, a także i ich wielokierunkowy mecenat kulturotwórczy nie były dotychczas przedmiotem badań historyków kultury i nie zostały do dziś opisane, nawet i – pobieżnie. Owszem, w kilku artykułach

---

[2] W niniejszej książce autor będzie niekiedy także stosował po imieniu Hans – w nawiasie () jego łacińską lub zlatynizowaną formę: Johannes, która częstokroć pojawia się w rozmaitych dokumentach archiwalnych oraz publikacjach dotyczących rodu Hochbergów.

[3] Czytelnika zainteresowanego szerzej dziejami rodu Hochbergów należałoby odesłać do pomnikowej monografii tegoż rodu: Carl Weigelt, *Die Grafen von Hochberg vom Fürstenstein. Ein Beitrag zur vaterländischen Kulturgeschichte*, Wilh[elm] Gottl[ob] Korn, Breslau 1896.

naukowych i popularnonaukowych zostały zasygnalizowane te i owe problematy z zakresu aktywności kulturowej Hochbergów, jednak wszystkie te wzmianki są zbyt pobieżne, nie ukazując w sposób zadowalający znaczenia aktywności kulturowej tegoż rodu dla nowożytnej kultury Śląska.

Szczególne względy osobiste oraz pewne względy sentymentalne zainspirowały autora (około 2010 r.) do podjęcia badań nad dziejami mecenatu i aktywności kulturowej Hochbergów. W latach 2011 – 2014 zostały przeprowadzone kwerendy badawcze, zwłaszcza w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, gdzie są zachowane cenne dokumenty archiwalne z dawnego „zamkowego" archiwum Hochbergów. Prowadzono także dłuższe kwerendy w bibliotekach (Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Biblioteka Narodowa w Warszawie oraz Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek w Dreźnie, Biblioteka Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu) i muzeach (Muzeum Miedzi w Legnicy, Muzeum Zamkowe w Książu). Do tejże listy należałoby również dopisać inne jeszcze (i to liczne) instytucje kultury, których zbiory były przedmiotem kwerend. W wyniku podjętych badań powstała właśnie ta książka. Do materiałów, które stały się źródłami wiedzy, obok manuskryptów z dawnego „zamkowego" archiwum Hochbergów, należałoby również zaliczyć i liczne źródła drukowane (przede wszystkim zaś starodruki w języku niemieckim – z XVII w. i XVIII w.), a wśród nich materiały źródłowe na temat historii Kościoła luterańskiego na Śląsku i różnorodne druki okolicznościowe dotyczące arystokratycznego rodu – bohaterów tego zbioru studiów[4].

Książka ta przynależy do kręgu studiów i rozpraw historycznych – dość popularnych dziś w europejskiej historiografii – akceptujących „ideę człowieka świadomego"[5], a więc człowieka działającego ze swojej własnej wolnej woli, człowieka odpowiedzialnego za swój Los, a przede wszystkim człowieka jako wielkiej Indywidualności, ujmowanego w aspekcie klasycznej wizji heroistycznej jako wielka postać historii, której zasług dla rozwoju kultury nie można przecenić.

Zasadniczym celem badań i niniejszej książki było pragnienie pokazania Czytelnikowi wyjątkowego znaczenia śląskiej arystokracji w rozwoju nowożytnej kultury na terytorium jej „małej Ojczyzny". Jestem w pełni świadomy, że realizacja tego przedsięwzięcia nie wyczerpuje wszystkich problematów badawczych, współtworzących fenomen kultury nowożytnej na Śląsku pod mecenatem rodu Hochbergów, a także innych rodów arystokratycznych. Należałoby jednak mieć nadzieję, iż dzięki przedstawionym w tej książce efektom badań ród von Hochberg i inne śląskie rody arystokratyczne – te znakomite i te mniej znane lub nawet – dzisiaj – zapomniane, doczekają się niedługo, być może nawet jeszcze w tym ćwierćwieczu,

[4] Do kręgu owych druków należą przede wszystkim *epitalamia*, a także wiersze „na narodziny potomka" i poezja żałobna oraz bogaty zbiór kazań (i mów) głoszonych na nabożeństwach – przed pogrzebem / po pogrzebie przedstawicielek i przedstawicieli rodu Hochbergów.

[5] A. Gieysztor, *Człowiek w perspektywie nauk historycznych*, [w:] K. Michalski [przygotował (do druku)], *Człowiek w nauce współczesnej. Rozmowy w Castelgandolfo 1983*, Editions du Dialogue, Paris 1988, s. 85.

pomnikowej monografii naukowej na miarę dzieł, które przez owe rody były na Śląsku inspirowane i fundowane.

Podejmując i badania nad tytułowym problematem, i pisanie tej książki, autor marzył (i nadal marzy) o tym, aby niniejsze studium wzbogaciło europejską dyskusję naukową o aspekty oraz problemy, których źródłem są zapomniane postacie i zapomniany ich wkład do rozwoju europejskiej kultury. Toteż niniejsze przedsięwzięcie należy interpretować z jednej strony jako próbę rozpoznania w problemach lokalnych (regionalnych) ich znaczenia uniwersalnego, zaś ze strony drugiej – jako „nowy", a z pewnością inny obraz śląskiej kultury lokalnej, który, być może, powinien zmodyfikować dotychczasową dyskusję. Czytając i interpretując te studia, należałoby pamiętać o tym, że zbyt wiele istotnych europejskich wydarzeń – zwłaszcza z kręgu kultury – popadło w zapomnienie, przestając być dzisiaj przedmiotem dyskusji naukowej. A bez ich przypomnienia i włączenia do dyskusji – obraz dziejów Europy i jej kultury jest niepełny oraz zafałszowany.

Miejmy nadzieję, że niniejsza książka otworzy kolejny „panel dyskusyjny" w kręgach historyków oraz historyków kultury, przyczyniając się do zainteresowania zapomnianymi dzisiaj rodami śląskiej arystokracji[6]. Kształtowanie świadomości (i przyswajanie wiedzy historycznej przez) współczesnego Europejczyka epoki „początku Trzeciego Tysiąclecia" nie zakończy się sukcesem – bez dialogu z tradycją europejską i bez wskazania nowych (a zapomnianych) treści z Przeszłości, które staną się wartościowym impulsem do refleksji nad znaczeniem dawnej myśli europejskiej, a zwłaszcza myśli kulturotwórczej. Jeżeli więc ten zbiór studiów zainspiruje (zwłaszcza niemieckich i polskich) uczonych do podjęcia badań nad dziejami europeizacji kultury na Dolnym Śląsku w epoce nowożytnej i nad dziejami arystokratycznego mecenatu na europejskim Dolnym Śląsku zarówno w XVII wieku, jak i w XVIII wieku, to wówczas autor tejże książki uzna, że swoje zadanie naukowe dobrze spełnił.

Fraza „na europejskim Dolnym Śląsku" w ostatnim zdaniu poprzedniego akapitu została napisana świadomie, wszakże, o czym nikomu nie wolno zapominać – „kultura [Dolnego Śląska] jest częścią kultury europejskiej"[7]. W epoce nowożytnej działali bowiem na tym terytorium artyści z Austrii, Czech, Francji, Italii, Polski, Saksonii, a także i przedstawiciele wielu innych narodów[8].

Kończąc wstępne refleksje, należałoby wyjaśnić Czytelnikom, że niniejsza książka jest opracowaniem naukowym mającym charakter... typowego zbioru stu-

---

[6] Wśród owych dziś zapomnianych, a zasłużonych śląskich rodów arystokratycznych są: Ballestremowie, Hatzfeldtowie, Henckelowie, Maltzanowie, Nimptschowie, Promnitzowie, Reibnitzowie, Stolbergowie, Zedlitzowie.

[7] Memoriał o stanie zabytków na Dolnym Śląsku, „Biuletyn Dolnośląski", 1986, nr 2, s. 2-5] [za:] A. S. Labuda, *Niemieckie dziedzictwo historyczno-artystyczne w Polsce. Sądy, stereotypy i opinie po II wojnie światowej*, „Artium Quaestiones", 1997, nr 8, s. 23.

[8] Ibidem, s. 23.

diów. Studia te są zebrane w dwóch pozornie „autonomicznych" częściach. W pierwszej została przedstawiona panorama XVII- i XVIII-wiecznych „środowisk społecznych", które wywarły, zdaniem autora książki, istotny wpływ na aktywność kulturotwórczą Hochbergów oraz została podjęta próba opisu hochbergowskich bibliotek jako ówcześnie typowych „instytucji" edukacyjnych, które zapewne inspirowały zainteresowania i kulturą, i nauką – wśród przedstawicieli tego rodu. Natomiast w części drugiej – przedmiotem refleksji staje się mecenat kulturotwórczy Hochbergów, obejmujący przede wszystkim sfery kultury artystycznej i kultury naukowej oraz patronat nad szkolnictwem, tak elementarnym, jak i ponadelementarnym. Skromność niemieckojęzycznej literatury przedmiotu[9], stanowiącej dla historyka kultury śląskiej istotny punkt odniesienia, oraz brak literatury naukowej dotyczącej problematyki tak mecenatu, jak i patronatu Hochbergów nad kulturą duchową i materialną na Śląsku w epokach baroku i Oświecenia – w językach czeskim i polskim[10] spowodowały, że studia te tworzą – w pewnym sensie – swoiste *prolegomena* do tytułowego problematu, więc Czytelnik może odczuć zmęczenie po lekturze tekstów, w których dominują liczne dane faktograficzne.

* * *

Książka ta zawdzięcza swoje powstanie nie tylko jej autorowi, ale i życzliwym Osobom, które, być może, należałoby wymienić imiennie, a którym z pewnością należałoby podziękować w tymże miejscu. Słowa podziękowania autor kieruje więc do Pracowników nauki, Doktorantów i Studentów dolnośląskich (oraz małopolskich) Uczelni, przede wszystkim z kręgu Uniwersytetu Wrocławskiego i Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu, jak i także do Pracowników Archiwum Państwowego we Wrocławiu, Biblioteki Jagiellońskiej oraz Biblioteki Narodowej w Warszawie i innych Instytucji bądź to kultury, bądź to nauki za Ich bezinteresowną i przyjacielską pomoc okazaną autorowi w czasie kwerendy. Serdecznie dziękuję także licznym Instytucjom i Osobom – „hojnym Mecenasom XXI wieku", a zwłaszcza zaś Członkom Kolegium Rektorskiego Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu, a także Dyrekcji Archiwum Państwowego we Wrocławiu, Dyrekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie, Pracownikom Muzeum Miedzi w Legnicy i Przełożonym klasztoru oo. Franciszkanów Konwentualnych w Legnicy, moim krakowskim i wrocławskim Przyjaciołom i Osobom z mojej Rodziny, których wsparciu >duchowemu< oraz finansowemu zawdzięczam przeprowadzenie licznych kwerend, zarówno w kraju,

[9] Informacje dotyczące mecenatu i patronatu Hochbergów można znaleźć we wspomnianej wcześniej monografii Karla Weigelta.

[10] Informacje dotyczące mecenatu i patronatu Hochbergów zebrała Izabella Leszek w jej niepublikowanej drukiem dysertacji *Edukacyjna i kulturowa działalność rodu Hochbergów w ich „małej Ojczyźnie" na Śląsku* ([*dobra*] *klucza książańskiego*). [*Prezentacja*], WWSZiP – Wydział Nauk Społecznych i Zdrowia, Wałbrzych 2013. W tym miejscu chciałbym podziękować Autorce dysertacji za udostępnienie cennego materiału źródłowego [dotyczącego patronatu hrabiów Hochbergów nad szkolnictwem] zebranego przez Nią podczas kwerendy archiwalnej.

jak również za granicą [w Saksonii], oraz zgromadzenie – cennej literatury źródłowej, dzięki której mogłem opracować ten zbiór studiów, a przede wszystkim zaś zawdzięczam – wydanie drukiem tej książki.

Pragnę również złożyć serdeczne podziękowania za okazaną pomoc naukową, zwłaszcza zaś za cenne sugestie i wartościowe uwagi krytyczne, a przede wszystkim za życzliwość dla tego zbioru studiów o *śląskich Medyceuszach* – Recenzentom, Profesorowi Romualdowi Mariuszowi Łuczyńskiemu i Profesor Bożenie Muchackiej, oraz pierwszym Czytelnikom maszynopisu tejże książki – Profesorowi Piotrowi Oszczanowskiemu i moim Przyjaciołom, historykom z Uczelni krakowskich, bowiem Ich cenne i życzliwe rady, sugestie i „wskazówki" znacznie wzbogaciły moją pracę.

Ponieważ, o czym już wspomniałem, „pewne względy sentymentalne"… zainspirowały mnie do podjęcia trudu napisania tej, niestety, ostatniej książki, stąd, mając świadomość, że jest to moje – ostatnie autorskie „większe" dzieło, dedykuję ten zbiór studiów…

… ***mojej Małżonce***, *Lucynie*, oraz
wszystkim Osobom, a było Ich bardzo wiele, *które obdarzyły mnie Ich dobrem, a także serdecznością i uśmiechem.*

Zbigniew Baran (autor)

Nowy Sącz, 7 stycznia A. D. 2017.

Rodzina Hochbergów w XVII i XVIII w.

Rodzina jako zbiorowość osób związanych ze sobą więziami małżeństwa, a również relacjami – i pokrewieństwa, i powinowactwa[11] zarówno w epoce baroku, jak także i w epoce wczesnego Oświecenia – do około 1750 roku, a nawet i nieco dłużej – stanowiła zasadniczą instytucję społeczną. Toteż to studium poświęcam strukturze rodziny[12] w hochbergowskiej familii[13], czyli układowi i relacjom grupy minimum dwóch osób złączonych ze sobą więzią rodzic – dziecko.

Każda z rodzin Hochbergów we wszystkich sześciu pokoleniach epoki hrabiowskiej była klasyczną tradycyjną rodziną patriarchalną, podporządkowaną w znacznym zakresie władzy i woli ojca rodziny, który jako *pater familiae* posiadał zdolność prawną oraz zdolność do czynności prawnych względem wszystkich członków swojej rodziny. Panował więc w ówczesnych rodzinach, także i w rodzinach arystokratycznych, dość rygorystyczny *Ordnung* rodzinny. Ów *Ordnung*, a może trafniej – świadoma „agresja" ojców rodziny, skierowany zwłaszcza wobec młodszego pokolenia – powinien być interpretowany jako forma troski o los przyszłych pokoleń zarówno własnego rodu, jak i również lokalnej społeczności. Należałoby jednak przyjąć ostrożnie hipotezę, że ojcowie familii byli świadomi i tego, że doświadczanie przez ich dzieci trudności życia częstokroć budziło również i rozmaite egzystencjalne lęki dziecięce, gdyż nawet i warunki życia dziecka bliskie ideału, kiedy jest ono kochane i samo kocha innych, nie chroniły je przed dramatem śmierci [matki, ojca, brata, siostry], będącym zjawiskiem typowym w europejskich rodzinach, także w rodzinach arystokracji i szlachty – do końca XVIII w., przed nocnymi koszmarami ani przed rozmaitymi pokusami związanymi z zakazanymi pragnieniami kilku- czy kilkunastolatka. Toteż z pewnością, i ojcowie, i przede wszystkim matki – okazywali swoim synom i córkom ojcowską troskliwość oraz matczyne współczucie, co łagodziło trudności życia i rozmaite lęki egzystencjalne, a przede wszystkim współtworzyło więzi emocjonalne wewnątrz rodziny.

Rodziny Hochbergów były klasycznymi rodzinami nuklearnymi dwupokoleniowymi (rodzice i dzieci), zaś jedyną rodziną trzypokoleniową w latach 1729 – 1743 była rodzina hrabiego Hansa Heinricha IV von Hochberg. Rodzina ta była również w latach 1729 – 1736 rodziną rozszerzoną o rodzeństwo, a ściślej o młodszego brata ojca rodziny. Podobnie rodzina hrabiego Hansa Heinricha V von

[11] Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, PWN, Warszawa 1974, s. 74; Z. Zaborowski, *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*, wyd. 2. zm., seria: Biblioteka Psychologii Wychowawczej, „Nasza Księgarnia", Warszawa 1980, s. 14.

[12] Rodzinę tworzą przynajmniej rodzic i dziecko biologicznie ze sobą spokrewnieni i wspólnie zamieszkujący.

[13] Pojęcie *familia* w niniejszym studium oznacza ród Hochbergów oraz inne rody, których relacje z rodem Hochbergów wynikały z zawartych związków małżeńskich.

Hochberg była w latach 1763 – 1779 rodziną rozszerzoną o młodsze rodzeństwo ojca rodziny.

Ród hrabiów Hochbergów, niezależnie od linii: z Książa (Hochberg-Fürstenstein), z Roztoki (Hochberg-Rohnstock) czy z Mieroszowa (Hochberg-Friedland)[14], mając znaczące i pozycję ekonomiczną, i pozycję polityczną – aczkolwiek o zasięgu lokalnym, łączył się w związki rodzinne z rodami, które przynależały do pierwszych domów zarówno na Śląsku, jak i w sąsiedniej Saksonii. Dobór partnera lub partnerki do związku małżeńskiego, zgodnie z zasadami równości stanowej oraz równego statusu majątkowego nupturientów, był zgodny zarówno z tradycją, jak i z niepisanym prawem. Nie może więc dziwić, że arystokratyczny ród Hochbergów tworzył koligacje małżeńskie w kręgu rodów równych statusem, co dowodzi tego, że hrabiowie prowadzili ambitną politykę matrymonialną, której celem było – zarówno pozyskiwanie przyjaciół i pomocników w innych rodach na Śląsku oraz w Saksonii, jak i zamknięcie własnej familii na relacje rodzinne z rodami o niższym statusie.

Hans (Johann) Heinrich I von Hochberg (1598 – 1671), radca (niem. Rath) cesarzy Ferdynanda II, Ferdynanda III i Leopolda I[15], zaś od 1650 roku asesor dykasterii[16] i zastępca starosty w Księstwie Świdnicko-jaworskim (niem. Fürstenthüm Schweidnitz-Jauer), kolejno zaś na mocy decyzji cesarza Ferdynanda III – baron[17], a następnie z łaski cesarza Leopolda I – czeski hrabia[18], poślubił w 1664 r., po śmierci swojej pierwszej małżonki, Susanne Hedwig von Schaffgotsch (1632 – 1692), córkę Wolffa II Bernharda, wchodząc w rodzinne więzi z tym znaczącym na Śląsku rodem, w które wszedł już wcześniej jego syn Conrad X, pan „na Roztoce", poślubiając w 1662 r. – Helene von Schaffgotsch (1618 – 1687), córkę Gottharda z linii z Chojnika i Karpnik (niem. Kynast und Fischbach), zaś wiek wcześniej Margaretha von Hochberg (zm. 1574), „szlachetna i cnotliwa Pani" – jak głosi tekst inskrypcji na

[14] Do Hochbergowskiej familii należała także linia z Dobrocina (Hochberg-Guttmannsdorf); jej pokrewieństwo z liniami hrabiowskimi zbadał i wykazał Johann Hübner – zob.: J. Hübner, *Genealogische Tabellen*, Band III, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig 1728, tabele: 940, 941, 942, 943. Z tymi zaś liniami były spokrewnione: linia w Czechach i na Łużycach (Hochberg in Böhmen und Lausnitz) [Idem, ibidem, tabela: 940] oraz linia baronowska z Buczka (Hochberg-Buchwald) [Idem, ibidem, tabela: 945] i linia z Piechowic (Hochberg-Petersdorf) [Idem, ibidem, tabela: 944]. Także trzy hochbergowskie linie austriackie (Hochberg-Dürrenbach, Hochberg-Veldeck oraz Hochberg-Ober Thumrietz) wywodziły się z tegoż samego rodowego „źródła", będąc z liniami śląskimi oraz czeskimi i łużyckimi spokrewnione. Być może, że i Hochbergowie z Legnicy należeli także do tej samej familii.

[15] [J. F. Buddeus], *Allgemeines Historische Lexicon...*, Thomas Fritschens Erben, Leipzig 1730, ss. 896, 897.

[16] Dykasteria – lokalny oddział sądu (lub innego urzędu administracyjnego).

[17] Decyzja wydana dekretem z 23 września 1650 roku – zob.: [J. F. Buddeus], op. cit., ss. 896, 897; A. von Krane, *Wappen- und Hand-buch des / in Schlesien landgesessenen Adels*, C. U. Starke, Görlitz 1901 – 1904, s. 46.

[18] Decyzja wydana dekretem z 12 lutego 1666 roku – zob.: [J. F. Buddeus], op. cit., ss. 896, 897; A. von Krane, op. cit., s. 46.

ścianie tumby w mauzoleum w Raszowie, była drugą żoną Hansa II von Schaff Gotsche (zm. 1572)[19].

Jak widać, więzi rodzinne między Hochbergami a Schaffgotschami trwały około stu lat, co świadczy nie tylko i nie tyle o równości stanowej oraz równym statusie majątkowym tychże znakomitych śląskich rodów, ile również (i przede wszystkim) o ich pokrewieństwie światopoglądowym, a także i o pokrewieństwie moralnym, które z pewnością miały istotny wpływ na owe koligacje małżeńskie. Ponadto zaś te małżeństwa umacniały pozycje zarówno społeczne, jak i kulturotwórcze obu rodów na terytorium Śląska.

Hans Heinrich II von Hochberg (1639 – 1698), radca cesarza Leopolda I[20] i asesor dykasterii w Księstwie Świdnicko-jaworskim, a od 17 marca 1683 r. na mocy decyzji cesarza Leopolda I hrabia Rzeszy[21], poślubił w 1665 roku – Marianne Juliane von Borsnitz, córkę szlachetnego rodu, zamieszkującego Śląsk od minimum początku XIV w[22]. Z kolei zaś Anne Elisabeth z domu von Zedlitz und Neukirch, ukochana małżonka pana na Roztoce, hrabiego Hansa Heinricha III (1675 – 1743), radcy konsylium cesarza Karola VI[23], którą hrabia poślubił w 1699 roku, była po kądzieli przedstawicielką królewskiego domu (*königlichen Hause*) von Lundi of Scotland. Z kolei hrabia Conrad Ernst Maximilian von Hochberg (1682 – 1742), cesarsko – królewski radca konsylium cesarza Karola VI[24], poślubił w 1706 roku – Regine Isabelle von Windischgraetz, która była od 1699 roku damą dworu księżnej Jadwigi Elżbiety von Neuburg, żony królewicza Jakuba Sobieskiego, w Oławie[25]. Trzecią zaś żoną Conrada Ernsta Maximiliana została Christiane Dorothea z domu von Reuss [Reuß] (1699 – 1752), córka hrabiego Heinricha XIII oraz hrabiny Sophie Elisabeth z domu von Stolberg-Wernigerode, którą hrabia Hochberg poślubił w 1723 r. w Burgk. Z kolei Hans Heinrich IV von Hochberg (1705 – 1758), sędzia w Sądzie Krajowym w Księstwie Świdnicko-jaworskim, w 1727 roku poślubił – hrabiankę L[o]uise Friederike z domu von Stolberg-Stolberg (1710 – 1757), najmłodszą córkę

[19] B. Skoczylas-Stadnik, *Über die Renaissance-Grabsteine in Raszów / Reussendorf*, [w:] B. Skoczylas-Stadnik, R. Stelmach, P. Burchardt, *Mauzoleum rycerskiej rodziny von Schaffgottsch w Raszowie / Mausoleum der Ritter-Familie von Schaffgottsch in Reussendorf / Raszów*, tłum. na j. niem.: J. Wojtucka, Urząd Gminy Kamienna Góra, Kamienna Góra 2010, s. 84 oraz s. 85; A. Kuzio-Podrucki, *Schaffgottschowie. Panowie na Chojniku i Cieplicach*, AD REM Jelenia Góra [i Muzeum Przyrodnicze w Jeleniej Górze], Jelenia Góra Cieplice 2013, s. 193.

[20] [J. F. Buddeus], op. cit., ss. 896, 897.

[21] [J. F. Buddeus], op. cit., ss. 896, 897; A. von Krane, op. cit., s. 46.

[22] J. F. Gauhe[n], *Genealogisch – Historisches Adels Lexicon*, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig 1740, kol. kol. 210, 211.

[23] G. Schumann [& G. F. Krebel], *Genealogisches Hand-Buch*, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig 1758, s. 178.

[24] Ibidem, s. 178. Dnia 25 X 1738 zostaje potwierdzone *hrabiostwo* Conrada Ernsta Maximiliana von Hochberg przez *Ministerial-Rescript* króla Prus – zob.: A. von Krane, op. cit., s. 46.

[25] W. Roszkowska, *Oława królewiczów Sobieskich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo / [Ossolineum], Wrocław (– Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź) [1984], s. 63.

hrabiego Christopha Friedricha i Henriette Catharine, z domu baronówny von Bibran und Modlau.

Wymienione powyżej związki małżeńskie hrabiów Hochbergów znacząco umocniły pozycję społeczną, a przede wszystkim pozycje ekonomiczną i kulturotwórczą ich rodziny na Śląsku. Żony poszerzały obszar majątku swoich małżonków o miejscowości, które wnosiły swoim mężom jako posag ślubny. Ponadto zaś małżeństwa Hochbergów zapewniały im stałe miejsce w kręgu arystokracji.

Przypomnę, że hrabia Christoph Friedrich von Stolberg-Stolberg (1672 – 1738) był po kądzieli wnukiem księżniczki Sophie Eleonore von Sachsen (1609 – 1671)[26], a wspomniana powyżej – jego małżonka Henriette Catharine z domu baronówna von Bibran und Modlau była po kądzieli wnuczką Marie Rosine von Hochberg (1628 – 1659).

Z kolei zaś hrabia Hans Heinrich V von Hochberg (1741 – 1782) w 1762 r. poślubił hrabiankę Christine Henriette L[o]uise z domu von Stolberg-Stolberg (1738 – 1776, Berlin), córkę hrabiego Christopha Ludwiga II (1703 – 1761)[27] oraz hrabiny Louise Charlotte z domu von Stolberg-Rossla. Wspomnieć warto także, że brat hrabianki Christine Henriette L[o]uise – Christian Ludwig (1745 – 1787) został kanonikiem w Naumburgu, jej siostra – Christiane Ernestine (1749 – 1823) była opatką klasztoru w Drübeck od 1807 r., inna zaś jej siostra – L[o]uise Charlotte (1746 – 1811) była żoną hrabiego Johanna Ernsta von Schönburg (1726 – 1806). Dodać można, że bratanek hrabianki Christine Henriette L[o]uise – Friedrich Carl August Alexander von Stolberg-Stolberg (1769 – 1805), syn jej młodszego brata Carla Ludwiga (1742 – 1815), poślubił 17 marca 1797 r. w Berlinie hrabinę Marianne Diederike von der Mark (1780 – 1814), córkę króla Prus Fryderyka Wilhelma II.

Warto też wspomnieć, że hrabia Heinrich von Stolberg-Wernigerode (1772 – 1854) poślubił w 1799 roku we Wałbrzychu hrabiankę Johannę von Schönburg-Waldenburg (1780 – 1809), a jego bratanek – hrabia Friedrich von Stolberg-Wernigerode (1804 – 1865) poślubił w 1835 roku hrabiankę Charlotte von Hochberg, córkę hrabiego Hansa Heinricha VI.

---

[26] Księżniczka Sophie Eleonore von Sachsen (1609 – 1671), żona hrabiego Georga II von Hessen-Darmstadt (1605 – 1661), była matką hrabianki Luise Christine von Hessen-Darmstadt (1636 – 1697). Hrabianka Luise Christine została w 1665 roku żoną hrabiego Christopha Ludwiga I von Stolberg-Stolberg (1634 – 1704). Przy okazji, warto wspomnieć, że wuj (młodszy brat matki) hrabianki Luise Christine von Hessen-Darmstadt, książę Johann Georg II von Sachsen (1613 – 1680) był dziadkiem księcia Friedricha Augusta I von Sachsen [z domu Wettynów (Wettin) (1670 – 1733), który został – po śmierci starszego brata, księcia Johanna Georga IV von Sachsen (1668 – 1694) – elektorem saskim (w 1694 r.) jako Fryderyk August I i królem elekcyjnym w Rzeczy-pospolitej Obojga Narodów (w 1697 r.) jako August II (Mocny).

[27] Był on najstarszym bratem hrabianki L[o]uise Friederike von Stolberg-Stolberg, żony hrabiego Hansa Heinricha IV von Hochberg.

Także małżeństwa między Hochbergami a Stolbergami oraz więzi rodzinne między ich rodami, które trwały ponad wiek – umacniały pozycje i społeczne, i kulturotwórcze obu tych rodów w XVIII w. i w XIX w. na terytorium ówczesnego Dolnego Śląska.

Hrabia Hans Heinrich VI von Hochberg (1768 – 1833), przedstawiciel ostatniego, to jest szóstego, hrabiowskiego pokolenia rodu, poślubił w 1791 roku w Pszczynie księżniczkę pszczyńską Anne Emilie zu Anhalt-Köthen-Pless (1770 – 1830)[28], córkę księcia Friedricha Erdmanna, „pana na Pszczynie" (1731 – 1797) oraz księżnej L[o]uise Ferdinande z domu hrabianki von Stolberg-Wernigerode (1744 – 1784).

Inne związki matrymonialne zawierane w rodzinie Hochbergów były również, jeżeli można tak napisać – intratne[29]. Hrabia Gottlob Hans Ludwig von Hochberg (1753 – 1791) poślubił w 1779 r. Sophie Friederike Erdmuth z domu hrabiankę Rzeszy von Schönburg (1756 – 1782), której młodszy brat, hrabia Gottlob Karl Ludwig Christian Ernst (1762 – 1842) poślubił w 1789 roku hrabiankę Ferdinande Henriette von Hochberg (1767 – 1836), bratanicę hrabiego Gottloba Hansa Ludwiga, a córkę hrabiego Hansa Heinricha V i hrabiny Christine Henriette L[o]uise z domu hrabianki von Stolberg-Stolberg.

Podobnie i córki Hochbergów były wydawane za mąż w analizowanej epoce zgodnie z zasadami równości stanowej oraz równego statusu majątkowego. Hrabianka Juliane Charlotte Elisabeth (1704 – 1719), córka Hansa Heinricha III, była narzeczoną barona Johanna Benjamina von Bibra und Modlau, pana „z Wałbrzycha" (1692 – 1741), najmłodszego syna barona Sigismunda Heinricha (1640 – 1693) oraz Marie Catharine z domu baronówny von Czettritz-Neuhaus z Wałbrzycha (1655 – 1718)[30]. Jej narzeczony, Benjamin był szambelanem (niem. *Kammerherr*) króla Anglii i księcia Hannoveru od 1717 roku, zaś następnie pełnił tenże urząd na dworze elektora Saksonii – Fryderyka Augusta I oraz jednocześnie króla Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Augusta II Mocnego[31]. Hrabianka Juliane Dorothea Charlotte (1713

[28] Ojciec księżniczki Anne Emilie zu Anhalt-Köthen-Pless – książę Friedrich Erdmann był dalszym kuzynem księżniczki Sofie (Sophie) Auguste Friederi[c]ke zu Anhalt[-Zerbst] (1729-1796), późniejszej żony cara Rosji Piotra III, a następnie – późniejszej carycy Rosji, znanej pod imieniem Katarzyny II Wielkiej.

[29] Irena Kontna zwróciła uwagę na związki pokrewieństwa Hochbergów z książęcą rodziną von Reuss – I. Kontna, *Witraże heraldyczne w pałacu myśliwskim w Promnicach*, [w:] T. Dudek-Bujarek (red.), *Witraże na Śląsku*: *Materiały sesji*..., Stowarzyszenie Historyków Sztuki – Oddział Górnośląski w Katowicach, Katowice 2002, s. 116. Z kolei Zdzisław Jedynak i Zbigniew Kiereś pisali o powinowactwie rodu Hochbergów „w XVII i XVIII w. z Hohenzollernami, (...), Oppersdorfami, (...) i Hencklami" oraz koligacjach Hochbergów „z panami Pszczyny" [z rodu Anhalt-Köthen – Z. B.] – Z. Jedynak i Z. Kiereś, *Wielkie rody*, *wielka własność*: *Materiały do dziejów wielkiej własności ziemskiej na pruskim Górnym Śląsku*: *1742 – 1922* (*w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach*), Archiwum Państwowe w Katowicach – Muzeum Sląskie w Katowicach, Katowice 2006, s. 31.

[30] J. Sinapius, *Schlesische Curiositäten*: *Erste Vorstellung*..., Verlag des Autoris, Leipzig 1720, s. 172, 173.

[31] L. von Zedlitz & Neukirch, *Neues Preußisches Adels – Lexicon*, Band 1, Gebrüder Reichenbach, Leipzig 1836, s. 235.

– 1757)[32], córka hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana, została żoną hrabiego Heinricha II von Reuss und Plauen (1739 – 1782). Ich związek małżeński został zawarty w 1735 roku w kaplicy na zamku w Książu. Jej młodsza siostra – hrabianka Eleonore Elisabeth Maximiliane (1718 – 1766) poślubiła barona Ernsta Ferdinanda von Mudrach. Natomiast hrabianka Rzeszy L[o]uise Henriette Caroline Elisabeth (1731 – 1764), córka hrabiego Hansa Heinricha IV, w 1760 roku – pięć lat po zgonie pierwszego męża, została żoną barona Christiana Wilhelma Sigismunda Posadowsky'ego (1725 – 1791), królewskiego generał – lejtnanta, później królewskiego generał – majora kawalerii, dowódcy regimentu dragonów. Zaś z kolei jej młodsze siostry zostały małżonkami hrabiów Rzeszy – i tak, hrabianka Henriette Friedericke (1744 – 1795) wyszła za Heinricha Wilhelma von Reichenbach (zm. 1819), a hrabianka Christiane Sophie Friedericke (1746 – 1772) poślubiła Erdmanna Gustava von Rödern (zm. 1820). Natomiast hrabianka Rzeszy Ferdinande Henriette (1767 – 1836), córka Hansa Heinricha V, była małżonką hrabiego Gottloba Carla Ludwiga Christiana Ernsta von Schönburg (1762 – 1842), bawarskiego generał – majora[33].

Ostatnia hrabianka w rodzie Charlotte von Hochberg (1806 – 1882), córka Hansa Heinricha VI, wyszła za mąż w 1835 roku za hrabiego Friedricha von Stolberg-Wernigerode (1804 – 1865).

Ceremonie zawarcia związku małżeńskiego były wielkimi wydarzeniami zarówno na zamku w Książu lub w pałacu w Roztoce, jak również i w „szerszym" świecie ówczesnej śląskiej arystokracji. Wydarzenia te często znajdowały także i szerszy oddźwięk, zwłaszcza w tekstach literackich, o czym będzie szerzej wspomniane w drugiej części tej książki.

Wydaje się, że w rodzie von Hochberg istniał też powszechny ówcześnie zwyczaj dawania dzieciom imion po ojcu, matce, pra-/dziadku, pra-/babce, także, aczkolwiek znacznie rzadziej, po rodzeństwie ojca, a sporadycznie – matki. Zwłaszcza dawano dzieciom imiona osób pobożnych i moralnych oraz osób szczególnie zasłużonych dla Ojczyzny albo lokalnej społeczności, aby owo imię przypominało dziecku, a potem i osobie dorosłej – o Osobie, która była duchowym wzorem szlachetności, pobożności oraz moralności, a zarazem aby – podkreślało ciągłą duchową jedność następujących po sobie pokoleń. Analiza materiału onomastycznego daje nam wiele informacji na temat dawania dzieciom z hochbergowskiej familii ich imion.

Synom dawano przede wszystkim dwa imiona: Hans Heinrich [Johann(es) Heinrich], a córkom – imię: Henriette (żeńska forma imienia Heinrich) lub także Johanna (żeńska forma imienia: Johann(es)) po ojcu lub dziadku (ojcu ojca), natomiast po matce dawano córkom imiona: Eve i Helene, z kolei po babce czy prababce: Catharine / Katharine, Susanna, Juliane i Louise. 15 października 1764 r. hrabina

[32] Jej grobowiec jest w kościele Św. Elżbiety we Wrocławiu.

[33] Z tego związku przyszło na świat 10 dzieci: 4 córki i 6 synów.

Christine Henriette Louise von Hochberg (z domu hrabianka von Stolberg) przyjęła „nowy" chrzest w Kościele luterańskim, przyjmując imiona – Jeannette Christine[34]. W okresie „hrabiowskim" dzieciom dawano dwa imiona (22 dzieci), rzadziej zaś trzy (16 dzieci) lub jedno imię (14 dzieci), sporadycznie cztery imiona (3 dzieci). Wśród trzech lub czterech imion, chłopcy zazwyczaj otrzymywali imię: Hans (Hans Ludwig Christian, Gottlob Hans Ludwig), Heinrich (Carl Heinrich Ludwig, Heinrich Ludwig Carl oraz Carl Heinrich Maximilian) lub dwa imiona: Hans Heinrich (Hans Heinrich Ernst Ludwig), a wśród trzech albo czterech imion żeńskich zazwyczaj dawano imię: Henriette (Louise Henriette Caroline Elisabeth, Charlotte Henriette Christiane Auguste), a również Caroline / Charlotte (Juliane Charlotte Elisabeth, Juliane Dorothea Charlotte, Louise Henriette Caroline Elisabeth, Charlotte Henriette Christiane Auguste). Drugie i / lub trzecie imiona nadawano w rodzie Hochbergów – synom zazwyczaj po stryju, zaś córkom – po ciotce lub po stryjence.

Z pewnością warto także postawić istotne pytania o relacje interpersonalne wewnątrz rodu Hochbergów oraz o stosunki hrabiów z mieszkańcami miejscowości, które wchodziły w skład kluczy: Książ (niem. Fürstenstein) i Roztoka (niem. Rohnstock).

Wzajemne relacje zarówno małżonków, jak również między rodzicami a dziećmi oraz między rodzeństwem w rodzie von Hochberg w okresie hrabiowskim są dzisiaj trudne do ustalenia, zwłaszcza że zachowana korespondencja rodzinna, datowana przede wszystkim na lata po 1750 r., jest dość skromna. Nadto wydaje się, że cytowanie fraz, zdań, a zwłaszcza – dłuższych fragmentów z intymnych listów, w których są zawarte rozmaite osobiste sekrety ich autorek i autorów, jest aktem braku szacunku dla innych Osób, a zwłaszcza dla zmarłych.

Dyskretny przegląd treści rodzinnej korespondencji hrabiego Hansa Heinricha IV oraz hrabiego Hansa Heinricha V pozwala stwierdzić, że relacje rodzinne w obu rodzinach były i przyjazne, i serdeczne. Szczególnie „ciepłe" relacje rodzinne można dostrzec między hrabią Hansem Heinrichem V a jego córkami – Charlotte Henriette Christiane Auguste oraz Ferdinande Henriette[35].

Sądzić można, że i inne fakty, które należy wskazać w tym miejscu, na przykład: wspólna podróż dwóch braci von Hochberg – Conrada Ernsta Maximiliana i Carla Friedricha Leopolda, do Niderlandów w latach 1702 – 1703[36], teksty poetyckie hrabianek i hrabiczów von Hochberg pisane dla rodziców i rodzeństwa z okazji rocznic urodzin oraz innych uroczystości rodzinnych, troska hrabianek von Hochberg o młodsze rodzeństwo – po śmierci matki lub dwojga rodziców (hrabianka L[o]uise Henriette Caroline Elisabeth – po śmierci rodziców wzięła pod opiekę młodszą 11-letnią siostrę Christine Sophie Friedericke oraz młodszego

[34] „Schlesische Privilegierte Staats- Kriegs- und Friedens Zeitungen" 1764, nr 136, s. 829.

[35] AP Wrocław – Archiwum Hochbergów, sygn. sygn.: HOCHB. I – 4703.

[36] J. Ch. Kundmann, *Silesii in Nummis*..., Michael Hubert, Bresslau und Leipzig 1738, s. 42.

5-letniego brata Gottloba Hansa Ludwiga, zaś hrabianka Charlotte Henriette Christiane Auguste – po śmierci rodziców wzięła pod opiekę młodszego 14-letniego brata Hansa Heinricha VI), troska hrabiów o matki – wdowy oraz o małżonki[37] dowodzą, że relacje rodzinne w rodzinach Hochbergów „ery hrabiowskiej" były z pewnością pozytywne.

Aczkolwiek nie można zapomnieć o tym, że hrabina Eleonore Eusebia von Hochberg-Friedland (z domu hrabianka Rzeszy von Oppersdorf) zapewne z powodu „okrucieństwa" swojego męża hrabiego Maximiliana, pana „na Mieroszowie" była zmuszona do życia *in separatio* od 1685 r. aż do jej śmierci (w 1691 r.). Był to jednakże wypadek odosobniony, a zarazem zapewne i źle odbierany w kręgu rodu Hochbergów.

Warto z pewnością poświęcić kilka zdań relacjom Hochbergów z poddanymi.

Otóż w materiałach zachowanych do dziś w archiwach, autor odnalazł zaledwie dwa przykłady konfliktów pomiędzy panami „na Książu" a ich poddanymi. W latach 1740 – 1742 trwał konflikt pomiędzy właścicielem zamku a dworskimi chłopami, natomiast w latach 1741 – 1750 zdarzały się wystąpienia chłopskie w Szczawienku (niem. [Nieder-] Salzbrunn) oraz w Szczawnie (niem. Ober-Salzbrunn) skierowane przeciwko hrabiom Conradowi Ernstowi Maximilianowi i jego synowi Heinrichowi Ludwigowi Carlowi, a dotyczące wymiaru czasu pracy chłopów na pańskiej ziemi. Nadto należy odnotować wystąpienia chłopskie w 1764 r. w kluczu mieroszowskim (niem. Friedland), który był wówczas własnością hrabiego Hansa Heinricha V von Hochberg.

Są zaś znane częste wystąpienia tkaczy po 1775 roku w hochbergowskich kluczach. Zwłaszcza w latach 1791 – 1800 owe wystąpienia były wyjątkowo częste i „agresywne", ale należałoby pamiętać, że były one zjawiskiem ogólnoeuropejskim, odnotowanym zarówno na Śląsku i w innych krajach niemieckich oraz w innych państwach Europy [zwłaszcza w Anglii i we Francji].

Można by więc, być może, ostrożnie postawić tezę, że wzajemne stosunki hrabiów Hochbergów z mieszkańcami ich terytoriów były przez niemal dwa stulecia zapewne dość poprawne, a nawet – przyjazne. Wszak Hochbergowie – poza hrabiami Maximilianem von Hohberg-Friedland[38] oraz jego synem Maximilianem Leopoldem, spełniali sumiennie swoje obowiązki jako właściciele ich „małej Ojczy-

[37] Przejawem tej troski były zakup kamienicy w Rynku [nr 25] w Świdnicy w 1694 r. przez hrabiego Hansa Heinricha II z myślą o rezydencji „miejskiej" dla małżonki – na wypadek jego śmierci oraz projekt budowy rezydencji dla wdów z rodu von Hochberg w Cierniach (obecnie część Świebodzic) przez hrabiego Heinricha Ludwiga Carla.

[38] Carl Weigelt w monografii *Die Grafen von Hochberg vom Fürstenstein*. (Breslau 1896) stwierdził, że hrabia Maximilian von Hohberg [– Friedland]... „był panem surowym, (a na dodatek) kłótliwym" – [za:] B. Jeske-Cybulska, tekst na stronie Internetu: [https://daisyofpless.wordpress.com].

zny" oraz jako patronowie[39] zarówno Kościoła luterańskiego oraz Kościoła rzymsko-katolickiego, jak również – szkół oraz jako mecenasi życia kulturalnego i naukowego na Śląsku, uwzględniający i dobro, i potrzeby – tak swoich rodzin, jak i rodzin ich poddanych.

Przy okazji, warto wspomnieć i o tym, że majątek panów „na Książu" w 2 połowie XVIII wieku zajmował ponad 235 kilometrów^2 powierzchni, obejmując 40 gmin wiejskich. W majątku tym 40,0% ogółu pól było przeznaczone na potrzeby rodziny panów, zaś 60,0% ogółu powierzchni pól było przeznaczone na potrzeby ich poddanych, zaś w większości majątków ówczesnej Europy owe proporcje były – odwrotne, a niekiedy nawet i 70,0% ogółu pól było przeznaczone na potrzeby rodzin(y) właścicieli majątków.

Stanisław Michalkiewicz podał interesującą informację, że w 1784 r. na terytorium hochbergowskiego majątku w kluczu Książ (Fürstenstein) mieszkało 15 379 osób, a przy okazji ustalił i to, że liczba mieszkańców majątku systematycznie i dość dynamicznie – wzrastała w drugiej połowie XVIII wieku[40]. Także ta informacja dowodzi, że wzajemne stosunki Hochbergów z mieszkańcami ich terytoriów były z pewnością – pozytywne.

Kończąc te refleksje poświęcone familii Hochbergów, należałoby postawić jeszcze jedno pytanie: czy zdrowie było dla nich – wartością, albo inaczej, czy i jak rodzina ta dbała o swoje zdrowie? Pytanie to nie jest przypadkowe. W XVII i XVIII w. epidemie rozmaitych chorób nadal były – niebezpieczne i dla zdrowia, i dla życia również w kręgu europejskiej arystokracji, a choroby często towarzyszyły człowiekowi tamtej epoki przez kilka miesięcy, a niekiedy i przez kilka lat w jego doczesnym życiu.

Otóż, szczególne niebezpieczeństwo dla zdrowia oraz dla życia kobiety aż do połowy XVIII wieku stanowiły porody. Karolina Stojek-Sawicka stwierdza, że „poród był tak samo niebezpieczny dla królowej, magnatki, szlachcianki, jak i mieszczki czy chłopki"[41]. Poród był tak samo niebezpieczny na Śląsku, w Saksonii i w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jak i we Francji, w innych krajach niemieckich czy w Niderlandach. Toteż zgon hrabiny Agnes Helene von Hochberg, żony hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana – przy porodzie ich syna w 1721 r., jak i zgon

[39] Jako patronom przysługiwało im prawo sprawowania funkcji wymiaru sprawiedliwości [Gerichtsbarkeit] oraz patronat nad Kościołami [Kirchenpatronat] i nadzór [Oberaufsicht] nad szkołami, będącymi w ich dobrach. „Sąd Hochbergów" był najwyższą instancją dla wszystkich ich poddanych, lecz panowie „na Książu" jako najwyżsi sędziowie posługiwali się prawem obowiązującym w Księstwie Świdnicko-jaworskim, w którym znajdowały się ich posiadłości. Na szacunek dla właścicieli Książa oraz właścicieli Roztoki z „epoki hrabiowskiej" zasługuje stosowanie przez hrabiów Hochbergów autonomicznej polityki wyznaniowej wobec poddanych.

[40] Zobacz: S. Michalkiewicz, *Gospodarka magnacka na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku* (*na przykładzie majątku Książ*), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [– Warszawa – Kraków] 1969, s. 20, tab. 2.

[41] K. Stojek-Sawicka, *Szlachcianki w dawnej Polsce*: *Na salonach i od kuchni*, Bellona [Spółka Akcyjna], Warszawa [2013 – 2014], s. 222.

hrabiny Christine Sophie Friedericke von Rödern (z domu hrabianki von Hochberg) – przy porodzie syna w 1772 r. należałoby interpretować jako zjawiska typowe dla badanego czasokresu. Uwzględniając zaś fakt, że i małżonki hrabiów Hochbergów, i ich córki były częstokroć matkami kilkorga dzieci, należałoby przyjąć ostrożnie hipotezę, że kobiety familii hochbergowskiej cieszyły się w miarę dobrym zdrowiem, zaś kilka z nich przeżyło ponad pół wieku, co w XVII i XVIII w. w Europie było zjawiskiem niezbyt częstym.

Wiemy również, że przyczyną śmierci hrabiny Louise Friedericke von Hochberg, żony Hansa Heinricha IV była... *apoplexia*[42]. Natomiast bezpośrednią przyczyną śmierci hrabiny Christine Henriette Louise von Hochberg, żony Hansa Heinricha V, była prawdopodobnie *variola* [niem. Blattern], czyli... ospa czarna(?) lub powikłania spowodowane tą chorobą[43]. Jednakże hrabina Christine [Henriette Louise] cierpiała prawdopodobnie na jakąś chorobę nowotworową, którą leczyła od najmniej 1774 roku.

Do częstych chorób w zimnych wnętrzach zamku Książ (Schloß Fürstenstein) i pałacu w Roztoce (Schloß Rohnstock) należały z pewnością tak zwane przeziębienia, które niekiedy – jak w przypadku hrabianki Juliane Charlotte, mogły przekształcić się w śmiercionośną *pneumonia*, a przede wszystkim w *pleuritis* lub w śmiercionośne zapalenie płuc.

Z kolei zaś przedstawiciele płci „brzydkiej" w familii hochbergowskiej wyróżniali się dobrym zdrowiem i dożywali lat dostojnych. Wyjątkiem był hrabia Hans Heinrich V, który, na co wskazuje również i oblicze hrabiego na jego portretach, mógł cierpieć przez kilka lat na gruźlicę(?). Oczywiście, i hrabia Hans Heinrich IV cierpiał na starcze dolegliwości u schyłku życia, i inni przedstawiciele rodu również bywali chorzy – choćby na tak typowe ówcześnie przeziębienia, ale w porównaniu do swoich matek, sióstr oraz małżonek i córek cieszyli się oni znacznie lepszym zdrowiem, na co, być może, miała wpływ troskliwa opieka ich kobiet – matek i sióstr, żon i córek – o zdrowie synów, braci oraz mężów i ojców.

Dodać można, że hochbergowska familia dbała o swoje zdrowie, o czym świadczą takie fakty, jak wizyta hrabiego Hansa Heinricha V wraz z rodziną u Johanna Georga von Zimmermanna, znanego szeroko w oświeceniowej Europie lekarza, a przede wszystkim zaś zatrudnianie w Książu i w Roztoce – domowych (zamkowych) lekarzy oraz podejmowanie, zwłaszcza w latach 1768 – 1833, rozmaitych zdrowotnych kuracji.

---

[42] C. Weigelt, op. cit., s. 280. Karolina Stojek – Sawicka podaje, że w XVII i XVIII w. „raz po raz słyszało się o apopleksjach..." [Eadem, *Szlachcianki w dawnej Polsce*, s. 228] i stwierdza: „Niczym widmo krążyła [apopleksja] nad społecznością szlachecką" [Eadem, *O zdrowiu i chorobach szlachty polskiej*: *Ludzkie defekty, humory i następcy Hipokratesa*, Bellona [Spółka Akcyjna], Warszawa 2014, s. 135].

[43] C. Weigelt, op. cit., s. 307. Zbigniew Kuchowicz pisał, że „śmiertelność powodowana ospą wynosiła w barokowej Europie najmniej 25,0% [ogółu zachorowań]" i dodał, że „wysoka zapadalność na ospę dotykała najbardziej wówczas cywilizowane kraje" [Z. Kuchowicz, *Człowiek polskiego baroku*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1992, ss. 83, 84.

* * *

Niniejsze studium nie wyczerpuje bogatej problematyki dotyczącej rodziny (a ściślej rodzin) hrabiów Hochbergów w latach 1666 – 1833, wszak napisanie monograficznego studium nie było ani ambicją, ani celem autora tej książki. Wręcz przeciwnie, studium to, tak samo jak i teksty innych studiów, jest pisane ze szczerą nadzieją, że w najbliższych dekadach powstaną inne prace naukowe, które wzbogacą wiedzę z zakresu prezentowanej problematyki i – być może – skorygują także poczynione przez autora spostrzeżenia i twierdzenia. Intencją autora jest także i to, aby jego młodsze Koleżanki i młodsi Koledzy, a również przyszli Badacze – historycy kultury podjęli trud pisania (i wydania drukiem) naukowych monografii poświęconych rodom arystokracji Śląska zwłaszcza w czasach nowożytnych, stąd ten zbiór studiów należałoby, być może, interpretować przede wszystkim jako świadomą prowokację, inspirującą „nowy" i potrzebny dziś kierunek badań nad życiem kulturalnym, nad życiem intelektualnym i przede wszystkim... nad mecenatem kulturotwórczym na Śląsku w XVI, XVII i XVIII w. Z kolei zaś wykazane związki małżeńskie Hochbergów z przedstawicielkami znakomitych rodów arystokratycznych z Saksonii oraz ze Śląska są prowokacją do podjęcia badań nad koligacjami w kręgu elitarnych familii śląskich w epoce nowożytnej w oparciu o dość dobrze zachowane źródła historyczne.

Życie rodzinne w familii von Hochberg w epoce nowożytnej

Zarówno w XVII wieku, jak i w XVIII wieku w Europie rodzina była podstawową instytucją społeczną, zaś więzi pokrewieństwa spajały (wiązały) tak poszczególne osoby, jak i grupy osób wyjątkowo silnie. Podstawą nowożytnej rodziny była instytucja małżeństwa, małżeństwo osób, których potomkowie dziedziczyli nazwisko oraz majątek. Jednak to, co zawsze jest istotne dla badacza rodziny w dawnych epokach, kryje się w *etosie rodzinnym*. Poznanie zawartości treści owego etosu, obejmującego: światopogląd, zasadnicze wartości i fundamentalne zasady postępowania, jako rodzinnego regulatora relacji interpersonalnych między osobami współtworzącymi ten sam krąg rodzinny, a zarazem także jako fundamentu kształtowania postawy egzystencjalnej danego członka rodziny – z pewnością winno wyjaśnić wiele problemów, zwłaszcza – moralnych, ale i wiele zagadnień dotyczących i innych kręgów życia rodzinnego. Etos ten bowiem współ-tworzą najpierw mężczyzna (mąż) i kobieta (żona) – ukształtowani etycznie i wychowani we własnych rodzinach generatywnych – zakładający zasadniczy fundament rodziny, a później do współ-tworzenia owego etosu mogą dołączać ich dorosłe dzieci, będące zazwyczaj reprezentantami opracowanych przez rodziców – sposobów rozmowy, rozwiązywania rodzinnych konfliktów i rozmaitych egzystencjalnych problemów, a także sposobów zachowania.

W familii (rodzie) von Hochberg zawieranie związków małżeńskich było zjawiskiem naturalnym i zarazem także typowym wzorcem zachowania pełnoletnich osób[44]. O wartości małżeństwa i rodziny dla Hochbergów świadczą istotne fakty: niemal wszystkie pełnoletnie osoby z tego rodu wstępowały w związek małżeński, a również niemal wszyscy wdowcy oraz niemal wszystkie wdowy zawierali małżeństwo – powtórnie. Także i nadawanie dzieciom imion po rodzicach i po dziadkach, co zostało szerzej opisane w poprzednim studium, może wskazywać na war-

[44] W epoce baroku i wczesnego Oświecenia osobami pełnoletnimi, a zarazem osobami sprawnymi / zdolnymi do zawarcia związku małżeńskiego, w świetle ówczesnej wykładni prawnej większości państw europejskich byli 14- i 15-letni młodzieńcy oraz 12-letnie dziewczęta. P[i]etro An[g]ello Persico w *De primo ac praecipuo Sacerdotis officio. Libri tres* [Franciscus Savius, N[e]apoli 1639, s. 808] przypominał, że *anni nubiles* w świetle obowiązującej wykładni prawnej Kościoła katolickiego wynoszą odpowiednio: 14 [*quatuordecim*] lat dla młodzieńców i 12 [*duodecim*] lat dla dziewcząt. Temple Henry Croker, Thomas Williams i Samuel Clark w *The Complete Dictionary of Arts and Sciences* [br. inf. O wydawcy, London 1766, s. nliczb.] informowali, że *anni nubiles* w świetle obowiązującej wykładni prawnej wynoszą nadal dla dziewcząt – 12 lat. Jako ciekawą informację można podać, że wiek 12 lat dla dziewcząt jako *anni nubiles* był obowiązujący, zgodnie z wykładnią prawną, w Stanach Zjednoczonych Ameryki jeszcze w 1856 roku [zob.: John Bouvier, *A Law Dictionary* (1856), hasło: *anni nubiles*].

tość rodziny i tradycji rodzinnych we wszystkich sześciu pokoleniach. Ród bohaterów niniejszego studium w epoce nowożytnej, od XVI w. do XVIII w., był zapewne świadomy, że rodzina jest dobrem, a także znaczącą wartością, a pozytywna postawa moralna ukształtowana przez środowisko rodzinne stanowi o szczególnej godności człowieka.

Rozważania na temat życia rodzinnego familii Hochbergów można by rozpocząć od problematyki statystycznej, prezentując pewne istotne problemy w sposób – dość ogólny, zaś następnie podejmując opis bardziej szczegółowo, rozpoczynając refleksje od przedstawienia rozmaitych treści dotyczących koligacji małżeńskich tego rodu w interesującym czasokresie.

Sześć kolejnych pokoleń rodu Hochbergów na Książu obejmuje 72 osoby[45]. Do kręgu owych osób należało zaś: 39 mężczyzn (tj. 54,17% ogółu członków rodu) oraz 33 kobiety (tj. 45,83% ogółu członków rodu). Należałoby jednakże podkreślić istotny fakt, że wśród dzieci, które zmarły przed ukończeniem pierwszego roku życia było 11 chłopców i 3 dziewczynki, co pozwala nam dostrzec minimalną przewagę płci żeńskiej (28 mężczyzn, 30 kobiet) w tym rodzie. Wydaje się, że tenże stosunek mężczyzn do kobiet [28 : 30] w rodzie Hochbergów był dość typowy dla ówczesnej barokowej i wczesnooświeceniowej Europy. Dodam także, że gdyby odliczyć mężów córek familii von Hochberg, to wówczas ów stosunek mężczyzn do kobiet w tym arystokratycznym rodzie wykazałby zapewne wyraźnie większą przewagę płci żeńskiej w tej śląskiej familii, co również było fenomenem typowym w nowożytnej Europie. Przy okazji warto wspomnieć, że Hochbergowie byli osobami „długowiecznymi", gdyż 17 osób (na 72 osoby), czyli ponad 23,6% ogółu osób należących do rodu przeżyło ponad 50 lat, czyli przekroczyło średni wiek życia ówczesnych mieszkańców Europy[46]. Świadczy zaś to z pewnością – o dość dobrej kondycji zdrowotnej osób, które współtworzyły hochbergowską familię.

---

[45] Do owego kręgu nie zostały zaliczone dzieci (córka oraz dwaj synowie) hrabiego Maximiliana, które przynależały *de iure* do linii Hochberg – Friedland, i dzieci hrabiego Hansa Heinricha III (córka z pierwszego małżeństwa – Juliane Charlotte Elisabeth oraz syn z drugiego małżeństwa – Carl Heinrich Maximilian), które przynależały *de iure* do linii Hochberg – Rohnstock. Lecz o nich będzie wspomniane nieco szerzej w innych fragmentach niniejszego studium. Oczywiście, pominięto także i troje dzieci martwo urodzonych, i potomstwo po kądzieli, czyli dzieci córek z rodu von Hochberg, ponieważ one przynależały *de iure* do ojcowskich rodów. Natomiast do poszczególnych rodzin Hochbergów zostały zaliczone, zgodnie z ówczesną wykładnią prawną – współmałżonki synów (a dodatkowo są zaliczeni i współmałżonkowie córek, aczkolwiek oni – w rzeczywistości epoki baroku – współtworzyli rodziny w „innych" rodach, to znaczy w rodach mężów).

[46] Hrabia Hans Heinrich I von Hohberg ukończył 72 lata, a jego córka Barbara Helene Catharina również ukończyła ten sam wiek życia – 72 lata. Ponadto zaś pięć osób z rodu Hochbergów zmarło w wieku między 61. rokiem życia a 70. rokiem życia. Niestety, nie dysponujemy konkretnymi danymi, które pozwoliłyby ustosunkować się do „długowieczności" przedstawicieli rodu von Hochberg w sposób krytyczny. Jeżeli jednak interpretujemy zdanie (aczkolwiek – uwzględniając popularny charakter cytowanej książki należałoby zachować dystans wobec danych liczbowych): „... średnia długość życia przedstawiciela polskiej magnaterii [czyli arystokracji] nie przedstawiała się imponująco: około trzydziestu lat w XVII wieku i jakieś dwa lata więcej [czyli około trzydziestu dwóch lat] w stuleciu następnym [w XVIII wieku]" [K. Stojek – Sawicka, *O zdrowiu i chorobach szlachty polskiej*…, s. 127], to – w tym kontekście – śląscy Hochbergowie żyli rzeczywiście znacznie dłużej niż polscy magnaci.

Obecnie zaś autor studium spróbuje podjąć problemat dotyczący małżeństwa w familii właścicieli zamku w Książu i pałacu w Roztoce w badanym czasokresie historycznym.

Warto, pisząc o małżeństwach panów „na Książu" i „na Roztoce", zwrócić uwagę na wiek małżonek i córek Hochbergów podczas zawarcia przez nie małżeństwa. Otóż, niektóre z nich były w wieku niemal bliskim wyznaczonych przez wykładnię prawną *anni nubiles*. Marie Juliane von Borsnitz, poślubiając Hansa Heinricha II, miała 15 lat, zaś matką została w wieku – 18 lat. Baronówna Anne Elisabeth von Zedlitz und Neukirch, wychodząc za Hansa Heinricha III, miała 14 lat, a hrabianka Louise Friederike von Stolberg, zostając żoną Hansa Heinricha IV, miała 16 lat. Wspomnę, że siostry Hansa Heinricha I – Katharine liczyła 16 lat, zaś Helene liczyła 14 lat, gdy wstępowały w związki małżeńskie. Z kolei znów córka Hansa Heinricha I, hrabianka Barbara Helene Katharine, poślubiając Georga Rudolpha von Schindel, i córka Hansa Heinricha IV – hrabianka Henriette Friederike, wstępując w związek małżeński z hrabią Heinrichem Wilhelmem von Reichenbach, liczyły po 18 lat[47]. Oczywiście, zdarzały się także i w tym rodzie dość nieliczne małżeństwa z kobietami dojrzałymi, by wspomnieć małżeństwa Christopha von Hochberg z hrabiną Anne Katharine von Hohenzollern, wdową, która liczyła 41 lat, oraz Conrada von Hochberg z 44-letnią baronówną Helene Schaffgotsch. Lecz były to wyjątki od reguły. Natomiast większość synów z rodu bohaterów tegoż studium, jak i większość mężów hrabianek Hochberżanek, zawierało małżeństwo po ukończeniu 25 lat. Jednak i pięciu hrabiów Hochbergów wstąpiło w związki małżeńskie nie przekroczywszy owego wieku[48].

Wspomnieć można także, że tylko córka Conrada Ernsta Maximiliana – hrabianka Agnes Isabella Clara von Hochberg, syn Hansa Heinricha I – Friedrich[49] i syn Hansa Heinricha II – hrabia Carl Friedrich Leopold[50] nie zawarli związku małżeńskiego. Jak więc widać, stan bezżenny był w tym rodzie rzadkim fenomenem. Otóż, małżeństwo przynosiło – zwłaszcza kobietom i ich rodom – znaczące korzyści prawne i ekonomiczne, stąd rodzice panien na wydaniu dążyli do tego, aby ich córki nie rezygnowały z owego przywileju, którym było małżeństwo.

---

[47] Warto stwierdzić, że śląskie (i saksońskie) arystokratki częstokroć wstępowały w związki małżeńskie w bardzo młodym wieku. Oto kilka przykładów: Anne Elisabeth von Schaffgotsch, wstępując w związek małżeński, liczyła 14 lat, a jej bratanica Friederike Elisabeth Hedwig zawarła małżeństwo po ukończeniu 13 lat, z kolei zaś Marie Barbara von Schaffgotsch, wstępując w związek małżeński, miała ukończone 15 lat. Podobnie, Johanna Studnicka miała 13 lat, zostając w r. 1785 małżonką Johann[es]a Joseph[us]a Franza [Franciscusa] von Schaffgotsch. Natomiast Henriette Auguste L[o]uise von Stolberg z linii Stolberg i Sophie Auguste von Stolberg z tejże linii – miały ukończone 15 lat, zawierając swoje małżeństwa.

[48] Byli to (wymienieni według daty ślubu) hrabiowie: 24-letni Hans Heinrich III, 24-letni Conrad Ernst Maximilian, 21-letni Hans Heinrich IV, 21-letni Hans Heinrich V i 23-letni Hans Heinrich VI.

[49] 28-letni Friedrich von Hohberg zginął 1 sierpnia 1664 roku na polu walki podczas bitwy pod St. Gotthardt.

[50] Hrabia Carl Friedrich Leopold zmarł w wieku 16 (lub 14) lat.

Warto również odnotować fakt, że w rodzie panów „na Książu" i „na Roztoce" unikano małżeństw pomiędzy osobami spokrewnionymi lub spowinowatymi ze sobą „do czwartego (IV) stopnia". We wszystkich sześciu pokoleniach można odnotować tylko dwa małżeństwa, które odbiegały od obowiązującego prawa. Hrabia Hans Heinrich V poślubił bratanicę swojej matki, hrabiankę Christine Henriette Louise von Stolberg, z kolei hrabia Gottlob Hans Ludwig poślubił swoją bratanicę – hrabiankę Charlotte Henriette Christine Auguste von Hochberg. Wydaje się, że to drugie małżeństwo było zawarte, co zostanie poniżej wyjaśnione, przede wszystkim z dość ważnych względów rodzinnych.

Otóż, w 1782 roku, pięć lat po śmierci żony Christine Henriette Louise von Stolberg, umarł hrabia Hans Heinrich V von Hochberg, osierociwszy trójkę dzieci. Hrabia Gottlob Hans Ludwig, będący wdowcem, decydując się na ślub ze swoją bratanicą, prawdopodobnie zamierzał zapewnić sierotom, dzieciom po zmarłych bratowej i bracie, opiekę i bezpieczną egzystencję. Warto w tym miejscu wspomnieć fakt, że sieroctwo nie było obce Gottlobowi Hansowi Ludwigowi, gdyż sam został sierotą w wieku zaledwie pięciu lat.

Interesujące dane dotyczą liczby dzieci małżeństw w rodzinie Hochbergów w każdym z sześciu pokoleń. Otóż, hrabia Hans Heinrich I był ojcem 12 dzieci, z których ośmioro, to jest 3 córki i 5 synów, osiągnęło pełnoletność, z kolei hrabia Hans Heinrich II był ojcem 10 dzieci, z których pięcioro, 2 córki i 3 synów, przeżyło okres dzieciństwa. Conrad Ernst Maximilian i jego małżonka Agnes Helene von Flemming byli rodzicami 5 dzieci, z których trzy córki i jeden syn – osiągnęli pełnoletność. Heinrich Ludwig Carl, syn Conrada Ernsta Maximiliana, nie zostawił potomstwa. Natomiast Hans Heinrich IV, syn Hansa Heinricha III i bratanek Conrada Ernsta Maximiliana, „pan na Książu", był ojcem 10 dzieci, z których pięcioro [3 córki i 2 synów] przeżyło niebezpieczny okres dzieciństwa. Hans Heinrich V był ojcem 7 dzieci, z których dwie córki i jeden syn osiągnęli pełnoletniość, a Hans Heinrich VI był ojcem 5 dzieci, z których także dwie córki i jeden syn osiągnęli pełnoletniość. Jak widać z tychże danych, wszystkie rodziny, z wyjątkiem małżeństwa hrabiego Heinricha Ludwiga Carla – były rodzinami, które tworzyli rodzice wraz z ich potomstwem. Były to przede wszystkim rodziny dwupokoleniowe. Rodziny trójpokoleniowe, jak rodzina hrabiego Hansa Heinricha IV, funkcjonowały przez krótki, zazwyczaj kilkuletni, czasokres.

Z pewnością należałoby spróbować pokazać także rodzinne relacje interpersonalne Hochbergów w badanym czasokresie. Zachowane źródła pozwalają odtworzyć owe relacje dla pokoleń z XVIII wieku, natomiast rozważania dotyczące więzi rodzinnych w tej familii w pokoleniach z XVII wieku, przy braku materiałów źródłowych, muszą mieć tylko wartość hipotezy. W tym miejscu można podjąć próbę odpowiedzi na kilka, zapewne i dla Czytelnika, istotnych pytań na temat życia rodzinnego tej arystokratycznej familii ze Śląska.

Poniższe rozważania można by zacząć od próby odpowiedzi na pytanie: Jakie wartości były przekazywane dzieciom w tejże rodzinie? Zachowane do dziś pomniki kultury, związane z aktywnością kulturotwórczą Hochbergów, oraz materiały źródłowe dotyczące ich rodu, pozwalają stwierdzić, że wiara luterańska i pobożność były szczególnymi wartościami we wszystkich pokoleniach tej familii – zarówno w XVII wieku, jak i w następnym stuleciu – to jest w XVIII wieku. Otóż, znacząca pomoc materialna Hansa (Johann[es]a) Heinricha I przy budowie Kościoła Pokoju w Świdnicy[51], oracja pogrzebowa wygłoszona 8 marca 1719 roku w Kościele Pokoju w Jaworze podczas liturgii żałobnej po śmierci hrabianki Juliane Charlotte Elisabeth von Hochberg przez archidiakona Davida Gottfrieda Schwertnera, modlitewnik *Das in gebundenen Seuffzern mit Gott verbundene Andächtige Hertz* (1719) autorstwa pastora Benjamina Schmolcka[52], dedykowany hrabinom – Anne Elisabeth von Zedlitz und Neukirch, żonie hrabiego Hansa Heinricha III von Hohberg, oraz Agnes Helene von Flemming, żonie hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana von Hochberg, oraz inne teksty, a między innymi zaś – treny (żałobne), pióra pastora Schmolcka, i mowa pogrzebowa wygłoszona podczas liturgii żałobnej po śmierci hrabiego Hansa (Johanna) Heinricha IV von Hochberg przez Johanna Gottlieba Klosego – dowodzą znaczenia wiary i pobożności w familii Hochbergów. Warto wspomnieć także, że pastor Schmolck ukazał hrabinę Reginę Isabellę von Windischgrätz, żonę Conrada Ernsta Maximiliana, nie tworząc jednak na jej cześć panegiryku, jako „Koronę swojego Pokolenia" (*Die Krone des Geschlechts*), którą ozdabiały „pobożność" (*Frommigkeit*) i „uczciwe postępowanie" (*rechtschaffen Wesen*)[53].

Można by więc przypuszczać, że codzienna, zapewne – wspólna, modlitwa na zamku w Książu oraz w pałacu w Roztoce, wspólne uczestnictwo w mszy piątkowej i w mszy niedzielnej w Kościele Pokoju w Świdnicy lub w kaplicy zamkowej pod wezwaniem świętej Anny w Książu oraz w Kościele Pokoju w Jaworze z pewnością miały istotny i pozytywny wpływ na stosunki rodzinne między rodzicami a dziećmi oraz między rodzeństwem w tej arystokratycznej familii. Religijność Hochbergów miała, jak można by sądzić, dość istotny wpływ na pozytywny rozwój emocjonalny ich dzieci. Otóż, wspomniane uczestnictwo kilkulatków wraz z rodzicami w obowiązującej liturgii – piątkowej i niedzielnej oraz wspólna modlitwa przed posiłkami przy rodzinnym stole, a także i inne – pozareligijne czynności, jak na przykład zabawy z rodzeństwem inspirowały z pewnością rozmaite uczucia przyjemne, zaś przede wszystkim radość i zadowolenie.

---

[51] Hans (Johann[es]) Heinrich I von Ho[h]berg oraz jego małżonka Susanna Hedwig von Schaffgotsch i prawdopodobnie przede wszystkim ich synowie hrabia Christoph oraz hrabia Conrad byli współfundatorami budowy i wystroju wnętrza Kościoła Pokoju w Jaworze – Zob. B. Skoczylas-Stadnik, *Z drewna i gliny... Kościół Pokoju w Jaworze*, Wydawnictwo EDYTOR, Legnica 2004, s. 8.

[52] B. Schmolck, *Das in gebundenen Seuffzern mit Gott verbundene Andächtige Hertz*, vierte Aufflage, Michael Rohrlach, Bresslau und Liegnitz 1719.

[53] B. Schmolck, *Trauer- und Trost- Gedichte über dem Absterben Frau Regina Isabella Reichs- Gräfin von Hochberg...*, [w:] Idem, *[Sinn-Reiche] Trost- und Trauer- Schrifften. Dritten Theil*, Michael Rohrlach, Bresslau und Liegnitz 1730, s. 19.

Archidiakon David Gottfried Schwertner, prezentując w oracji osobowość młodo zmarłej hrabianki Juliane Charlotte Elisabeth, dostrzegł pobożność jej życia nie tylko w jej modlitwie i uczestnictwie w liturgii, ile przede wszystkim w jej posłuszeństwie rodzicom, a zwłaszcza zaś – w posłuszeństwie Stwórcy. Juliane Charlotte Elisabeth została ukazana jako panna, której dobroć, pobożność, cnotliwość i posłuszeństwo spowodowały wybór jej przez Ojca (i Pana) w Niebiosach na Oblubienicę dla Jego Syna. Stąd kaznodzieja zinterpretował śmierć hrabianki jako zaręczyny z Ukochanym, z Jezusem Chrystusem, wyjaśniając ten fakt pogrążonej w smutku rodzinie (oraz zwracając się zarazem do zmarłej) słowami Psalmisty: „zakochał się Król w piękności twojej..." (*Psalm 45*, w. 12)[54]. Kaznodzieja, cytując tenże tekst biblijny, podkreślał zarówno piękność fizyczną zmarłej, jak także i jej piękność duchową. Oczywiście, można by uznać, że to kazanie było inspirowane wzor[c]em kazania z jakiegoś podręcznika dla kaznodziei epoki baroku, wszakże podręczniki dla głoszących kazania – do luteran, jak i do katolików, były w epoce baroku wydawnictwami popularnymi, można by jednak założyć, że Schwertner, będąc także spowiednikiem zmarłej hrabianki, prezentował piękność duchową zmarłej na podstawie dobrej znajomości jej osobowości[55].

Johann Gottlieb Klose zinterpretował życie hrabiego Hansa Heinricha IV, zmarłego w 1758 roku, jako przykład pobożności (*Andacht*) oraz ufności (*Zuversicht*) nauce „boskiego Zbawiciela" (*gottlichen Erloser*), Jezusa Chrystusa[56]. Warto także w tym miejscu podkreślić to, że Klose w literackim stylu ukazał, co zostanie szerzej omówione poniżej, szlachetne relacje związku małżeńskiego Hansa Heinricha IV i jego małżonki hrabiny Louise Friedericke z rodu von Stolberg. Należałoby również wspomnieć, wchodząc w tajemnice życia intymnego hochbergowskiej familii, że zdrady małżeńskie – tak popularne w życiu arystokracji w epoce nowożytnej, nie były zjawiskiem naturalnym i popularnym w tym rodzie. Co więcej, można stwierdzić (na podstawie lektury zachowanych listów rodzinnych), że… i miłość, i wierność, i uczciwość małżeńska były zdecydowanie cenione oraz gloryfikowane w środowisku rodu Hochbergów zwłaszcza w „zepsutym" moralnie XVIII wieku.

Izabella Leszek, nawiązując do pewnych spostrzeżeń Carla Weigelta, stwierdziła: „Jan Henryk II [Hans Heinrich II von Hochberg]... Był człowiekiem nie tylko pobożnym, ale przede wszystkim był osobą, dla której „Bóg – Honor – Ojczyzna", a także „Dobro – Piękno – Prawda" były ideałami zasadniczymi i rzeczywiście

[54] D. G. Schwertner, *Als eine Hochst-Selige Himmels-Braut hat die weyland Hochgebohrne Gräfin Juliana[e]m Charlotten Elisabeth... von Hochberg...*, Johann Gottfried Weber, Striegau 1719, s. 11.

[55] Przy okazji, należy stwierdzić, że znane jest autorowi polskojęzyczne kazanie pogrzebowe ojca Andrzeja Kochanowskiego, karmelity bosego, wygłoszone podczas mszy żałobnej w dniu 23 listopada 1649 roku po śmierci kasztelanki kamienieckiej Barbary Lanckorońskiej, w którym ten kaznodzieja stwierdził, że cnotliwość zmarłej... „tak słodka jest, że jej smakiem [miodowym] przywabiony [został] jednorodzony Syn Boży" – A. Kochanowski, *Plastr Miodu od śmierci pożarty, ale śmierci wydarty*: *To jest Kazanie na pogrzebie... Panny Barbary Lanckorońskiey...*, [OO. Karmelici Bosi], [Kraków 1649[?]], s. 9.

[56] J. G. Klos[s]e, *Die erhabene Grossmuth in den rühmlichen Lebens- und Sterbens-Geschichten des Hochgebohrnen Grafen... Hannss[!] Heinrichs... von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1758, s. nieliczbowana.

najważniejszymi w życiu"[57]. Ponadto zaś Izabella Leszek trafnie zauważyła: „To samo zresztą można napisać o jego małżonce – [Marie] Juliane von Borsnitz auf Prauss"[58]. O chrześcijańskiej postawie życiowej Hansa Heinricha II świadczy jego portret alegoryczny [z XVIII w.], prezentujący „pana na Książu" jako opiekuna i luteranów, i katolików[59]. Hrabiemu towarzyszą dwa putta, podające sobie przyjaźnie prawe dłonie, a symbolizujące Kościół luterański i Kościół [rzymsko-]katolicki, którym patronuje mądry i tolerancyjny pan. Oczywiście, z tą interpretacją treści z portretu hrabiego można by podjąć polemiczną dyskusję, ale – prawdopodobnie – jeden z synów tegoż arystokraty[60] jako fundator portretu ojca w taki właśnie – alegoryczny sposób zapragnął pokazać potomnym aktywność Hansa Heinricha II w sferze religijności. Także i liryczny tren pióra pastora Benjamina Schmolcka poświęcony hrabinie Marie Juliane von Borsnitz, żonie Hansa Heinricha II, dowodzi jej pobożności oraz znaczenia religijności w jej życiu[61]. Toteż nie powinno dziwić stwierdzenie Leszek, że hrabia Hans Heinrich III „oddziedziczył po ojcu [Hansie Heinrichu II] – pobożność i pokorną wiarę" [62]. Pobożność Hansa Heinricha II można przypisać także i drugiemu synowi – hrabiemu Conradowi Ernstowi Maximilianowi.

Zbyt wiele, być może, zostało napisane o pobożności w hochbergowskiej familii, co może razić dziś współczesnego Czytelnika, ale należy pamiętać o tym, że wiara i pobożność stanowiły w XVII wieku oraz w pierwszej połowie XVIII wieku – treść życia ówczesnych mieszkańców Europy, będąc zarazem i wartościami uznawanymi za istotne w barokowym świecie.

Członkowie rodu panów „na Książu" i jego linii bocznych: mieroszowskiej Hochberg – Friedland oraz roztockiej Hochberg – Rohnstock, będąc *de iure* patronami Kościołów luterańskich i katolickich, podejmowali różnorodne religijne przedsięwzięcia. Na przykład... w lecie 1650 r. Hans Heinrich I stanął na czele delegacji do cesarza Rzeszy – Ferdynanda III, zabiegając u władcy, niestety, bez skutku, o wyrażenie zgody na utrzymanie dotychczasowych przywilejów dla luteran na Śląsku[63]. Wspomnieć warto, że na mocy lokalnego wyboru Hans Heinrich I sprawował (w 1650 r.) urząd starosty Księstwa Świdnicko – jaworskiego, ale – niestety,

[57] I. Leszek, op. cit., s. 15.

[58] Eadem, ibidem, s. 16.

[59] L. Kruczek, M. Nyga, S. Smolarek-Grzegorczyk, *Portrety. Katalog zbiorów*, Muzeum Zamkowe w Pszczynie, Pszczyna 2012, s. 88. [Nr inwentarza dla portretu: MP/S/3311].

[60] Ponieważ autor datuje ów portret, tak jak autorzy wymienionego w przypisie 59. Katalogu *Portrety. Katalog zbiorów*, na wiek XVIII, a ściślej na pierwszą połowę tegoż stulecia, więc – być może – inspiratorem i fundatorem portretu był hrabia Conrad Ernst Maximilian albo hrabia Hans Heinrich III.

[61] B. Schmolck, *Himmlischer Grafen-Saal bey der Beerdigung Frau Maria Juliana Reichs- Gräfin von Hochberg...*, [w:] Idem, *[Sinn-Reiche] Trost- und Trauer- Schrifften. Dritten Theil*, Michael Rohrlach, Bresslau und Liegnitz 1730, ss. 9 – 15.

[62] I. Leszek, op. cit., s. 16.

[63] Eadem, ibidem, s. 15.

nie otrzymał zatwierdzenia od cesarza, o czym zadecydowały jego wiara luterańska, jak i jego przynależność do Kościoła luterańskiego[64].

Hochbergowie byli także fundatorami dzieł sztuki religijnej oraz świątyń luterańskich. Hans Heinrich II z małżonką (Marie Juliane von Borsnitz auf Prauss) i, prawdopodobnie, jego bracia Christoph oraz Conrad ufundowali piękny architektoniczny ołtarz w Kościele Pokoju [Ducha Świętego] w Jaworze, wykonany przez Michaela Schneidera w 1672 roku[65]. Hrabina Anna Elisabeth [von Zedlitz und Neukirch], żona Hansa Heinricha III, ufundowała kaplicę chrzcielną w 1715 roku w Kościele Pokoju w Jaworze [66]. Do tychże fundacji Hochbergów z linii roztockiej można by dopisać i inne, o których, być może, będą pisać w przyszłości także i inni autorzy. Z kolei Franz (Franciscus) Ferdinand Anton von Hochberg, syn Maximiliana[67], jako opat klasztoru norbertanów we Wrocławiu, ufundował piękną barokową kaplicę Matki Boskiej Bolesnej przy tamtejszym kościele klasztornym pod wezwaniem świętego Wicentego. Fundacja tej kaplicy jest dowodem głębokiej pobożności oraz religijności opata, a ponadto uwzględniając fakt, że kaplica została wzniesiona jako miejsce wiecznego spoczynku jej fundatora – jest również dowodem potęgi, nie tyle – majątkowej, ile kulturotwórczej, rodu Hochbergów na Śląsku epoki nowożytnej.

Opat Franz (Franciscus) Ferdinand von Hochberg[68] podjął decyzję o wzniesieniu tej kaplicy zapewne około 1720 roku, a może nawet i wcześniej, gdyż najwcześniejsza znana wersja projektu kaplicy została wykonana przez Christopha Hack-

[64] R. M. Łuczyński, Spis heretyków: Skutki wojny trzydziestoletniej w Sudetach w sferze religijnej, „Sudety" 2002, nr 7 – 8, s. 54.

[65] B. Skoczylas-Stadnik, *Z drewna i gliny*..., s. 16.

[66] Eadem, ibidem, s. 9.

[67] Hrabia Maximilian (1644 – 1700) poślubił w 1671 r. hrabiankę Eleonorę Eusebię von Oppersdorf, która była katoliczką, i przystąpił do Kościoła katolickiego w 1673 roku w klasztorze St. Udalricum w Wiedniu. Szczera i gorliwa pobożność hrabiny Eleonory Eusebii miała istotny wpływ na ukształtowanie postawy religijnej ich synów, z których – starszy Franz Ferdinand [Anton], po studiach z teologii katolickiej na Uniwersytecie w Pradze, wstąpił do zakonu norbertanów, zaś młodszy Maximilian Leopold, po studiach z zakresu teologii katolickiej na Uniwersytecie w Pradze, także wstąpił do zakonu norbertanów, ok. 1710 r. został prałatem na dworze królewicza Jakuba Sobieskiego w Oławie i pełnił ten urząd do 1713 roku.

[68] Hrabia Franz (Franciscus) Ferdinand [Anton] von Hochberg (1674 – 1729) był synem Maximiliana i hrabiny Eleonory Eusebii z domu von Oppersdorf. Jego ojcem chrzestnym był Matous Ferdinand Sobek (1618 – 1675), arcybiskup metropolita praski, prymas Królestwa Czech. Franz Ferdinand po ukończeniu studiów przyjął święcenia kapłańskie w 1699 r. Wstąpił do zakonu premonstratensów. W 1720 r. został opatem norbertanów przy kościele [klasztornym] we Wrocławiu (w Bresslau) i otrzymał godność (tytuł) prałata kościoła klasztornego pod wezwaniem świętego Wicentego. W 1729 r. otrzymał tytuł radcy tajnego dworu cesarskiego.

nera w ostatnim kwartale tegoż właśnie roku[69]. Kaplica została wybudowana według ostatniej (trzeciej) wersji projektu tego samego architekta, datowanej: drugi kwartał 1723 roku, w latach 1723 – 1727. Hackner zaprojektował kaplicę jako barokową budowlę o wnętrzu centralnym, przykrytą kopułą, której tambur został oparty na wolutowych gurtach. Iluzjonistyczne malowidła autorstwa Wenzela Lorenza Reinera[70], które ozdabiają wnętrze kaplicy, są, jak to zauważył Edgar Pill, „swoistą syntezą dojrzałego malarstwa barokowego i [malarstwa] wczesnego rokoka"[71]. Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza malowidła ze scenami Boleści Panny Maryi, wykonane przez Reinera w półkopułach [północnej ze sceną *Ucieczka do Egiptu* jako malowidłem centralnym w tej półkopule i południowej ze sceną *Ukrzyżowanie* jako malowidłem głównym w tejże półkopule] tej kaplicy.

Należy w tym miejscu przypomnieć także i wkład Conrada Ernsta Maximiliana von Hochberg do budowy kościołow luterańskich wyznania augsburskiego. W grudniu 1741 roku zwrócił się on z pisemną prośbą do Fryderyka II, króla Prus, o zezwolenie na zatrudnienie duchownych luterańskich w Wałbrzychu. Dekret królewski (z grudnia 1741 roku), będący odpowiedzią monarchy na prośbę hrabiego, zezwolił nie tylko na zatrudnienie duchownych, ale również i na budowę w dobrach hrabiego Hochberga świątyń dla wiernych Kościoła luterańskiego. Hrabia podjął więc decyzję o budowie świątyń w miejscowościach: *Friedland unter Fürstenstein* (Mieroszów), *Giersdorf* (Głuszyca), *Gottesberg* (Boguszów), *Salzbrunn* (Szczawienko), *Waldenburg* (Wałbrzych) i *Waltersdorf* (Unisław Śląski) oraz przekazał nieodpłatnie drewno na ich budowę. Żaden z tych drewnianych domów modlitw, niestety, nie został zachowany do dzisiaj.

Szczególnie piękną świątynią był drewniany kościół w Mieroszowie, „zbudowany na planie krzyża, z (...) ozdobną fasadą"[72]. Świątynia w Boguszowie była również zbudowana „na planie krzyża"[73]. Natomiast dom modlitwy w Wałbrzychu był „wzniesiony na planie prostokąta" i został „nakryty dachem mansardowym z wieżyczką"[74]. Warto także dodać i to, że z inicjatywy i funduszy wałbrzyskiej gminy wyznaniowej zostały wykonane do tejże ostatniej świątyni – organy przez organmistrza [nieznanego imienia] Nesslinga ze Świdnicy[75].

---

[69] D. G. Kanclerski, *O kaplicy / Über die Kapelle*, [w:] [D. G. Kanclerski i inni], *Kaplica Hochberga... / Hochbergkapelle...*, Diecezja Wrocławsko-Gdańska Kościoła Greckokatolickiego, Wrocław 2013, s. 19.

[70] R. Müller, *Reiner Wenzel Lorenz*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 28, Leipzig 1889, ss. 25 – 27; oraz: A. Kaczmarek, *Geyner versus Reiner. Kwestia wątpliwego współautora fresków w Kaplicy opata Hochberga we Wrocławiu*, „Quart", 2010, nr 1, ss. 19 – 29.

[71] [E. Pill], *Rekonstrukcja malowideł / Die Wiederherstellung des Gemäldes*, [w:] [D. G. Kanclerski i inni], op. cit., s. 94.

[72] R. M. Łuczyński, *Domy modlitwy w dobrach Hochbergów*, „Sudety: Przyroda, kultura, historia", 2005, nr 6, s. 35.

[73] Idem, ibidem.

[74] Idem, ibidem.

[75] Idem, ibidem.

O pobożności Hochbergów i znaczeniu wiary jako fundamentu ich życia świadczą także rozmaite teksty okolicznościowe, pisane i wydawane drukiem – z okazji ślubów oraz chrztów dzieci, i przede wszystkim ich rodzinna korespondencja. Zarówno w owych tekstach, jak i w ich listach można odnaleźć odniesienia (odnośniki) do Osoby Stwórcy i liczne cytaty z *Biblii*.

Jak widać, z powyższych rozważań, wiara była najistotniejszą i najwyższą wartością dla przedstawicielek i przedstawicieli tego arystokratycznego rodu. Obecnie zaś należałoby wskazać inne istotne wartości, które miały wpływ na życie rodzinne poszczególnych pokoleń hrabiów von Hochberg i ich rodzin w stuleciach XVII i XVIII.

Można (dość ostrożnie) założyć to, że istotnymi wartościami – wynikającymi zapewne pośrednio z wiary oraz procesów wychowania religijnego – były również miłość – zarówno wewnątrzrodzinna wobec wszystkich członków rodziny, jak także miłość wobec bliźnich oraz szacunek dla każdego człowieka. Ponadto zaś posłuszeństwo przykazaniom Stwórcy i Jego woli. Świadczą o tych wartościach i teksty już wspomnianych oracji pogrzebowych, i teksty wielu zachowanych do dzisiaj listów rodzinnych rodziny hrabiego Hansa Heinricha V[76]. Miłość i przyjaźń stanowiły fundament relacji rodzinnych w rodzinie tego pana „na Książu". Te zaś arcyistotne wartości zostały oddziedziczone przez hrabiego oraz jego małżonkę – Christine Henriette Louise von Stolberg zapewne bezpośrednio z ich własnych rodzin generatywnych. Można także sądzić, że miłość oraz przyjaźń wyróżniały i większość relacji rodzinnych również we wcześniejszych i w ostatnim szóstym – pokoleniach tego rodu. Były one zapewne również i „fundamentem" istotnej umiejętności bycia z drugą osobą.

Mądra miłość macierzyńska była we wszystkich pokoleniach arystokratycznej familii Hochbergów fundamentem więzi emocjonalnych – najpierw między matką i dziećmi, zaś później pomiędzy dziećmi i ojcem oraz pomiędzy dzieckiem i jego starszym rodzeństwem. Miłość macierzyńska i rodzinne więzi emocjonalne współtworzyły obraz domu rodzinnego oraz rodziny. Kochające matki z rodu Hochbergów wpływały zwłaszcza na wychowanie córek. Rodzice, tak matki, jak także i (nieco apodyktyczni) ojcowie, byli świadomi, że ich "myśląca" miłość wspomaga proces wychowawczy, którego celem zawsze i wszędzie było podniesienie poziomu moralności każdego dziecka. Zachowane w zbiorach Archiwum Państwowego we Wrocławiu listy Hansa (Johanna) Heinricha V dotyczące edukacji jego dzieci mogą stanowić swoisty zarys teorii wychowania w rodzinie. Mimo upływu blisko 250 lat od czasu ich napisania zawartość treściowa tych listów niewiele straciła z aktualności, zwłaszcza zaś z wartości „pedagogicznej". Istotą bowiem owej teorii wychowania w rodzinie jest po-łączenie wiedzy teoretycznej z odpowiedzialnym i trudnym procesem wychowania moralnego, którego filarami (fundamentami) są:

[76] C. Weigelt, op. cit., s. 307. Także: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Archiwum Hochbergów, sygn. I – 4703 [listy hrabianek Charlotte i Ferdinande von Hochberg do ojca są pełne szczerej czułości oraz serdeczności].

miłość Boga do człowieka, mądra miłość matki (oraz ojca) do dziecka, miłość człowieka do każdego innego człowieka (jako bliźniego) oraz miłość do Ojczyzny[77]. Taka zaś „edukacja rodzinna" zapewniała dzieciom bezpieczną egzystencję w dzieciństwie, a zarazem mądrość życiową w dalszej przyszłości.

Także przyjaźń, a zwłaszcza zaś „przyjaźń małżeńska" były z pewnością istotnymi wartościami w rodzie hrabiów Hochbergów. Otóż Hochbergowie, widząc w swoich żonach przyjaciela, nadawali im szczególne, równorzędne swojemu, miejsce w związku małżeńskim, jak i w rodzinie. W ten sposób, można tak sądzić, podkreślali ich istotne cechy osobowości: ambicję, współ-odpowiedzialność za rodzinę i za rodzinne dobra, inteligencję, a również – serdeczność i życzliwość dla poddanych, a zarazem darzyli żony zaufaniem oraz wiernością małżeńską. Z pewnością zaś kobiety w rodzie bohaterów niniejszej książki jako żony i matki zasługiwały na to szczególne miejsce w rodzinie.

Kobiety z rodu Hochbergów posiadały szczególną godność i szczególną wartość jako osoby równorzędne mężczyznom. Wydaje się, że przedstawicielki płci pięknej swoją pozycję w rodzinie zawdzięczały wierze luterańskiej i treściom Ewangelii, interpretowanym w duchu nauki Kościoła luterańskiego. Wiara luterańska bowiem w sposób osobliwy i dość dyskretny wyróżnia wartość powołania kobiety – matki, kobiety – żony, a także i kobiety – „apostołki" Jezusa Chrystusa, której zasadniczym, a zarazem niełatwym, zadaniem jest krzewienie wiary w kręgu własnej rodziny. Ponadto zaś żony hrabiów von Hochberg, służąc ofiarnie i z pokorą – swoim mężom, współtworzyły wraz z nimi kulturę lokalną (regionalną) oraz, być może, nawet i politykę lokalną, i w tenże sposób zmieniały Czasoprzestrzeń egzystencjalną wokół siebie.

Dom rodzinny sześciu pokoleń Hochbergów w epoce nowożytnej [od XVI w. do XVIII w.] był z pewnością miejscem bezpiecznym, a kobiety, zwłaszcza matki i żony, były centralnymi postaciami w przestrzeni tegoż domu, a innymi słowami: były one... centrum rodzinnego Kosmosu. Zazwyczaj dobrze wykształcone, o czym będzie wspomniane szerzej w innym studium, posłuszne ojcom, wierne mężom, dbałe o edukację elementarną dzieci, były – szczególną ozdobą i na zamku Książ, i w pałacu w Roztoce.

Podsumowując, można przyjąć, iż Hochbergowie, jako osoby starannie wykształcone, byli świadomi, że znaczenie wychowania dzieci w rodzinie w kształtowaniu ich osobowości, światopoglądu i właściwej postawy egzystencjalnej można porównać – parafrazując słowa Georga Philippa Friedricha Hardenberga (1772 – 1801), niemieckiego poety epoki wczesnego romantyzmu, do znaczenia modlitwy w życiu religijnego człowieka lub może do znaczenia procesu krytycznego myślenia w filozofii i w nauce. Z kolei, myśląc na sposób „Patriarchów" z rodu von

[77] Na przełomie XIX i XX w. wybitny niemiecki fenomenolog Dietrich von Hildebrand uznał kategorię miłości za źródło poznania etycznego i wiedzy etycznej (por. D. von Hildebrand, *Miłość jako odpowiedź na wartość*, tłum. z j. niemieckiego W. Paluchowski, „Logos i Ethos" 2014, nr 2, ss. 219-259).

Hochberg, należałoby wychowanie dzieci, zwłaszcza w kształtowaniu osobowości i moralnej postawy egzystencjalnej, porównać, być może, z życiodajnym tchnieniem Stwórcy w procesie stworzenia człowieka.

Obraz domu rodzinnego sześciu pokoleń Hochbergów jako >przestrzeni<, w której był podejmowany odpowiedzialny proces wychowania dziecka, pozwala dostrzec osobliwą harmonię myślenia i aktywności ojców i matek [danego] pokolenia, rozumu ojcowskiego oraz uczuć matczynych, męskiej mądrości umysłu i kobiecej mądrości serca. Dorośli przykładem kształtowali dzieci, uczyli potomstwo – szanowania wartości, szacunku dla innych osób, odpowiedzialnej postawy za dobro (oraz dobrobyt) własnej rodziny i za dobro rodzin swoich poddanych.

Problemat domu rodzinnego oraz życia rodzinnego w rodzie Hochbergów oczekuje nadal na autora monograficznego studium, w którym należałoby szerzej opisać różnorodne aspekty więzi uczuciowych między małżonkami, zaś zwłaszcza między rodzicami i dziećmi, jak i przedstawić w sposób bardziej precyzyjny pozycję kobiety i pozycję dziecka w rodzie *śląskich Medyceuszów z Książa i z Roztoki*.

Przyszli badacze dziejów rodziny Hochbergów być może wykażą wpływ tego rodu i rodzinnych doświadczeń na los poszczególnych jednostek tej familii i, odwrotnie, sposoby „wpisywania" siebie (przez konkretne Osoby) w historię swojego rodu. Autor starał się zaś wykazać, że przeszłość, a może trafniej: historia rodu, była i akceptowana, i potrzebna członkom hochbergowskiej familii we wszystkich sześciu >nowożytnych< pokoleniach, nadając sens aktywności życiowej Osób oraz współ-kształtując zarówno Ich duchowość i moralność, Ich sferę emocji, osobowość, poglądy (światopogląd) i postawy egzystencjalne, jak i przede wszystkim system wyznawanych przez owe Osoby wartości.

Biblioteki Hochbergów w Książu i w Roztoce [Edukacyjne i kulturo-twórcze aspekty]

Izabella Leszek trafnie stwierdziła, że hrabia Conrad Ernst Maximilian von Hochberg „rozbudował istniejącą bibliotekę zamkową"[78], gdyż zalążek biblioteki zamkowej stworzył – jak napisał Karl Johannes Endemann, monografista tejże biblioteki – Christoph von Hochberg **w** 1609 roku[79]. Jednak nawet i tę datę, być może, należałoby przesunąć na drugą połowę lub ostatnie ćwierćwiecze XVI wieku[80]. Nie wchodząc w dyskusję na temat początków biblioteki na zamku w Książu, autor niniejszego studium spróbuje zaprezentować ten oryginalny, ale – niestety – dziś nieistniejący[81] księgozbiór rodu Hochbergów w okresie: 1666 – 1833.

W Archiwum Państwowym we Wrocławiu jest rękopiśmienny *Katalog... der Bücherei Hans Heinrichs I... von Hochberg*[82]. Jednak, uwzględniając fakt, że ów manuskrypt pochodzi z 2. poł. XIX w., zaś najstarszy znany katalog biblioteki zatytułowany *Catalogus Bibliothecae Fürstensteinensis*... [*A. D.*] *MDCCXII* [1712] – niestety, nie zachował się do dzisiaj[83], zadanie poznania zamiłowań czytelniczych hrabiego Hansa Heinricha I von Hohberg, jego synów oraz wnuków – będzie z pewnością

[78] I. Leszek, op. cit., s. 16. Natomiast inni autorzy piszący na temat tej biblioteki częstokroć błędnie piszą, że hrabia Conrad Ernst Maximilian von Hochberg „stworzył / [założył] w Książu bibliotekę" – por. na przykład: A. Będkowska-Karmelita, *Zamek Książ i okolice. Co warto wiedzieć i zobaczyć*, wyd. IV popraw. i rozszerzone, ALKAZAR, Opole 2012, s. 9.

[79] K. J. Endemann, *Die Reichsgräflich von Hochbergsche Majorats-bibliothek in den ersten drei Jahrhunderten ihres Bestehens. 1609 - 1909*, Ferdinand Hirt, Breslau 1910.

[80] Ibidem, s. 3. Książki na zamku Książ były już w czasach Conrada II i w czasach Conrada III – Idem, ibidem; zob. także: R. M. Łuczyński, *Biblioteka majoracka w Książu, gabinet sztuki, archiwum*, „Śląskie Zeszyty Krajoznawcze", vol. 66 [marzec 1993], s. 26.

[81] Księgozbiór z Książą został częściowo wywieziony (w nieznane miejsce) przez niemieckich nazistów; znaczną część księgozbioru wywieźli w 1945 roku do Rosji Radzieckiej – żołnierze Armii Czerwonej – K. Garber, *Adelsbibliotheken in Schlesien – eine Annäherung*, [w:] J. Harasimowicz, M. Weber (Hrsg.), *Adel in Schlesien*, Band 1.: *Herrschaft – Kultur – Sebstdarstellung*, München 2010, s. 479 – 497]. Ok. 2500 tomów(?) z tegoż księgozbioru – co jest wiadome autorowi studium – jest nadal w Rosji. Nadto zaś nieliczne książki ze zbiorów Hochbergów (ok. 150 – 170 tomów(?) lub mniej) są w zbiorach kilku polskich bibliotek naukowych.

[82] *Katalog über die ans der Bücherei Hans Heinrichs I Grafen von Hochberg stammenden Werke*: *1628 – 1669*, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, zespół: Biblioteka Hochbergów, sygnatura: **Bibl**[ioteka] **138.** Jednak tenże rękopis jest opracowaniem, które – na podstawie stylu pisma i właściwości papieru – autor studium datuje na ostatnie ćwierćwiecze XIX wieku. Tytuł rękopisu: ***Katalog***... ***der Bücherei***... i nazwisko hrabiego Hansa Heinricha I: ***von Hochberg*** (na karcie tytułowej) pozwalają datować ów manuskrypt na 2. poł. XIX w.

[83] K. J. Endemann, op. cit., s. 7.

trudnym wyzwaniem[84].

Warto jednakże dokonać przeglądu książek, które zostały wymienione w rękopisie *Katalog… der Bücherei Hans Heinrichs I*. Wydaje się, że księgozbiór ten pod względem problematyki i tematyki zawartej w zgromadzonych księgach oraz książkach nie powinien zasadniczo odróżniać się od bibliotek prywatnych innych śląskich i europejskich miłośników „tekstów pisanych". Toteż, uwzględniając i pewne informacje Karla Johannesa Endemanna, zawarte w monografii dotyczącej hochbergowskiej biblioteki, i własną (aczkolwiek ogólną) wiedzę na temat bibliotek arystokracji ze Śląska oraz z Saksonii w epoce baroku, autor tego tekstu ostrożnie zakłada, że w księgozbiorze Hansa Heinricha I dominowały zapewne książki poświęcone historii, książki z prawoznawstwa, a także książki o tematyce religijnej. W tym katalogu można rzeczywiście znaleźć kilkanaście wyjątkowo atrakcyjnych starodruków ze wskazanych dziedzin tematycznych. Owe starodruki potwierdzają, że Hans Heinrich I był typowym „intelektualistą" epoki baroku, który… idąc drogą wiedzy, kroczył i drogą religii.

Do biblioteki Hansa Heinricha I[85], być może, należały dzieła wybitniejszych dziejo-pisarzy europejskich z jego czasów, takie jak na przykład: *Historische Chronik*... oraz *Theatrum Europaeum*..., których autorem był Johann Philipp Abelin[86], *Marie de Medicis entrant dans Amsterdam* Gasparusa Barlaeusa[87] oraz *Historia Ecclesiasti-*

---

[84] Niektóre, a może – i liczne, książki wymienione w rękopisie: *Katalog… der Bücherei Hans Heinrichs I*, (sygn.: **Bibl 138**) mogły pochodzić z rynku wtórnego, będąc kupione przez synów (a nawet i przez wnuków) hrabiego Hansa Heinricha I. Inne książki wymienione w tym rękopisie mogły pochodzić z biblioteki w Roztoce, którą w szóstej dekadzie XVIII wieku przeniesiono do Książa (R. M. Łuczyński, *Biblioteka majoracka*..., s. 27) oraz z biblioteki zamkowej w Pszczynie, której najcenniejszą część (ok. 1000 tomów) przejęła w 1865 roku biblioteka zamkowa w Książu (J. Polak, *Biblioteka zamkowa w Pszczynie*, „Materiały Muzeum Zamkowego w Pszczynie" tom X, [Wydawnictwo Muzeum Zamkowego w Pszczynie], Pszczyna 2009, s. 36).

[85] Nie odrzucam hipotezy, że tomy te mógł nabyć na rynku wtórnym: jego syn – hrabia Hans Heinrich II von Hohberg lub jeden z jego wnuków.

[86] J. Ph. Abelinus, *Historische Chronik* (...) *von Anno Christi 1629 bis auf das Jahr 1633*, Matthäus Merian, Franncfkfurtt[!] MDCXXXIII [1633] i: J. Ph. Abelinus, *Theatrum Europaeum* (...) *vom Jahr Christi 1617 bis auf das Jahr 1629*, Matthäus Merian, Franckfurt am Mayn 1635. Johann Philipp Abelinus (m. 1591 a 1600 – m. 1635 a 1639) był niemieckim historykiem. Studiował na Uniwersytecie w Strassburgu. Po ukończeniu studiów został nauczycielem w gimnazjum we Frankfurcie nad Menem – E. Angermann, *Abelinus Johann Philipp*, [w:] [Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (...)] *Neue Deutsche Biographie*, Band 1, Duncker & Humblot, Berlin 1953, s. 15.

[87] G. Barlaeus, *Marie de Medicis entrant dans Amsterdam*, Jean [Johannes] Blaeu et Corneille [Cornelius] Blaeu, Amsterdam 1638. Gasparus Barlaeus (1584 – 1648), niderlandzki historyk i teolog, znakomity humanista, był reprezentantem filozofii eklektycznej, inspirowanej myślą Justusa Lipsiusa (1547 – 1606) (zob. J. Delumeau, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, t. 1: *Narodziny i rozwój Reformy protestanckiej*, przełożył J. M. Kłoczowski, IW PAX, Warszawa 1986, s. 316). Barlaeus studiował filozofię i teologię w Lejdzie oraz – medycynę w Caen. W latach 1617 – 1630[?] był profesorem filozofii na uniwersytecie w Lejdzie, zaś później: od 1631 roku – w Athenaeum w Amsterdamie. Był także znanym poetą łacińskim w swojej epoce – H. Hallam, *Introduction to the Literature of Europe in the Fifteenth, Sixteenth and Seventeen Centuries*, vol. [tom] III, [Baudry's] European Library, Paris 1839, s. 300.

ca et Politica Georga Horniusa[88]. Oczywiście, można by z owego „wrocławskiego" rękopisu dodać i inne książki, ale nie wiadomo, które z nich były w bibliotece Hansa Heinricha I. Dziwi natomiast to, że w jego zbiorach nie było, lub było niewiele, książek wydawanych w Republice Weneckiej, która produkowała około 70,0% ogółu wszystkich książek w późnorenesansowej i wczesno-barokowej Europie.

Na uwagę zasługują także i książki o tematyce religijnej, które z dużym prawdo-podobieństwem mogły być zgromadzone w bibliotece hrabiego Hansa Heinricha I. Z książek wymienionych w rękopisie *Katalog… der Bücherei Hans Heinrichs I*... [wskażę poniżej – w porządku chronologicznym wydania – tylko te, które mogły rzeczywiście współtworzyć bibliotekę zamkową w Książu w latach działalności pierwszego hrabiego z rodu Hochbergów] warto zapewne w tymże miejscu odnotować: *Institutiones catecheticae e Lutheri catechesi*... [Wolfgang Endter(us), Norimbergae 1652], autorstwa Johann(es)a Conradusa Dieterichusa[89], *Heilige Karwochen das ist* [Wolfgang Endter i Johann Andreas Endter, Nürnberg 1653], dzieło, którego autorem był Johann(es) Michael Dilherr (Dilherus)[90], *Concionum variarum Fasciculus* [Wolfgang Endter (i Johann Andreas Endter?), Nürnberg 1656] i *Mons Oliveti* [Wolfgang Endter i Johann Andreas Endter, Nürnberg 1656] – dzieła, których autorem był Johann Heermann[91], *Septem Folia*... *Christi* [Johann Christoph Foelginer, Wittenberg 1660] Johanna Friedricha Stapel(l)a[92], *Labyrinthus apostatarum* [Christian Guth, Hamburg 1663] Henricusa (Heinricha) Brasch(ius)a (1626 – 1697), pastora luterań-

[88] G. Horn[ius], *Historia Ecclesiastica et Politica*, Jacobus Chovet, Lugdunum Batavorum / Leiden 1665. Georg Horn[ius] (1626 – 1670) był niemieckim historykiem, geografem, a także i teologiem. Studiował teologię kolejno – w Norymberdze, Groningen i w Lejdzie, gdzie uzyskał doktorat z teologii w 1648 roku oraz w 1652 (lub 1653) roku został profesorem historii na tymże uniwersytecie – zob. G. Santinello (Ed.), *Models of the History of Philosophy*, vol. I: *From Its Origins in the Renaissance to the „Historia Philosophica"*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1993, ss. 236 – 259.

[89] Johann(es) Conrad Dieterichus (1575 – 1639), teolog Kościoła luterańskiego, był profesorem etyki w Giessen [w l. 1605 – 1614], a następnie profesorem filozofii oraz rektorem Paedagogium w Ulm w l. 1614 – 1639. Jego *Institutiones catecheticae* były najpopularniejszym podręcznikiem katechezy luterańskiej w szkołach łacińskich w 2. połowie XVII wieku – G. Bode, *Instruction of the Christian Faith by Lutherans after Luther*, [w:] R. Kolb (hrsg.), *Lutheran Ecclesiastical Culture*: *1550 – 1675*, Koninklijke Brill, Leiden 2008, s. 195.

[90] Johann(es) Michael Dilherr (Dilherus), teolog Kościoła luterańskiego, był znakomitym profesorem teologii w Jenie. Wydał i inne dzieła, wśród nich: *Weg zur Seligkeit* [Wolfgang Endter[us], Norimbergae 1649], które również zostało wymienione w analizowanym katalogu księgozbioru Hansa Heinricha I.

[91] Johann Heermann (1585 – 17 lutego 1647), śląski poeta, teolog Kościoła luterańskiego, który jest wspominany jako *świadek wiary* (*święty*) Kościoła luterańskiego w dniu rocznicy śmierci – 17 lutego. Był uczniem kolejno – w gimnazjum Św. Elżbiety we Wrocławiu oraz w gimnazjum w Brzegu, a następnie studiował teologię na uniwersytecie w Strassburgu w drugiej połowie pierwszej dekady XVII wieku. Napisał hymn *Wo soll ich fliehen hin*, do którego słów Johann Sebastian Bach skomponował *Kantatę nr 5*: *Wo soll ich fliehen hin*? – na XIX niedzielę po Trójcy Świętej – zob.: A. Schweitzer, *Jan Sebastian Bach*, przeł. M. Kurecka i W. Wirpsza, seria: „Fortuna i Fatum", wydanie III, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2009, s. 759. Heermann był pastorem w Chobieni w latach 1611 – 1638 i w Lesznie w latach 1638 (1639) – 1647. Wydał on także i inne wartościowe dzieła religijne, a wśród nich: *Crux Christi* [1618] oraz *Schola mortis* [1628].

[92] Johann Friedrich F. Stapel(l) (zapewne około 1625 – po 1660), teolog Kościoła luterańskiego. *Septem Folia*... *Christi* to zbiór siedmiu kazań, zapewne na Wielki Piątek, których tematem są ostatnie słowa [„*siedem słów*"] Jezusa Chrystusa umierającego na krzyżu.

skiego przy Nikolaikirche w Lüneburgu, *Geistliche Schatzkammer der Gläubigen* [Heinrich Stern, Lüneburg 1666] Stephan(us)a Praetoriusa[93] i *Heilige Ascher-Mittwoche* [Isaias / Esaias(?) Fellgiebel, Leipzig & Breslau 1666] pastora Benjamina Gerlacha[94]. Wymienione dzieła, należąc do... „pereł" literatury religijnej luteranizmu epoki baroku, z jednej strony wskazują na dojrzałość religijną tegoż pana „na Książu", ze strony drugiej dowodzą, że hrabia wraz z rodziną pogłębiał nauki Marcina Lutra i Kościoła luterańskiego, by pełniej realizować ich „wskazówki" we własnym życiu i potwierdzają to, że wiara i wierność nauce Kościoła luterańskiego były znaczącymi wartościami w rodzinie hrabiego.

Do listy książek z kręgu literatury religijnej, być może, należałoby dopisać i takie, jak: *Ephemerides Gymnasticae* [Wolfgang Endter, Noribergae 1631] Johann(es)a Matthäusa Meyfarta[95], *Cassander Evangelicus* [Wolfgang Endter, (Nürnberg) 1631] i *Miracula Augusta* [Wolfgang Endter, (Nürnberg) 1631] – dzieła Johann(es)a Saubertusa[96], *Frommer Herzen Geistliches Kleinod* [Johann Stern & Heinrich Stern, (Lüneburg) 1648] Johann(es)a Gerharda (1582 – 1637), profesora teologii luterańskiej w Jenie, a także i *Historisch und Theologischer Bericht* [Georg Sigmund Freysinger, Nürnberg 1663], dzieło Johanna Henricusa (Heinricha) Ursinusa[97].

Katalog über die ans der Bücherei Hans Heinrichs I Grafen von Hochberg... wśród wielu książek z zakresu prawa – zawiera także i takie, które mogły być w księgozbiorze Hansa Heinricha I, jak na przykład: *Responsa Iuris electoralia in Serenissimi ac Potentissimi Archiprincipis Electoris Saxon*[*icae*] *Supremo* [Timotheus Ritzschius, Lipsiae 1658] oraz *Iurisprudentia Forensis Romano-Saxonica* [Timotheus Ritzschius, Lipsiae 1663] – traktaty, których autorem był znany prawoznawca Benedict**(**us**)** Carpzov**(**ius**)** młodszy[98]. Nadto zaś w księgozbiorze tym mogły być też *Hirschbergischen Warmer Bades in Schlesien* [Zacharias Schneider, Liegnitz 1656] Matthäusa (Matthaeusa) Adalbertusa Zindela, lekarza z Jeleniej Góry, *Studio di Curiosita* [Camillo Bortoli, Venetiae 1662], traktat z medycyny Nicolausa Spadona, *Tractatus de Stylometris* [Philippe de Croy, Lugdunum Batavorum / Leiden 1662] Nicolausa

[93] Stephan(us) Praetorius (1536 – 1603), teolog Kościoła luterańskiego, był pastorem w Salzwedel w l. 1569 – 1603.

[94] Benjamin Gerlach (1633 – 1683), był pastorem w różnych miejscowościach, a w l. 1667 – 1683 pełnił urząd pastora w Świdnicy.

[95] Johann(es) Matthäus Meyfart (1590 – 1642), teolog Kościoła luterańskiego, był kolejno rektorem gimnazjum w Coburgu [w Saksonii] w latach 1623 – 1632, następnie zaś pastorem i profesorem teologii na uniwersytecie w Erfurcie w latach 1633 – 1642.

[96] Johann(es) Saubertus (1592 – 1646), teolog Kościoła luterańskiego, był pastorem w Norymberdze.

[97] Johann Henricus [Heinrich] Ursinus (1608 – 1667), teolog Kościoła luterańskiego, był kolejno – rektorem gimnazjum w Mainz w latach 1632 – 1634(?), pastorem w Speyer w latach 1635 – 1655 oraz w Regensburgu w latach 1655 – 1667.

[98] Benedict[us] Carpzov[ius] [der Jüngere] (1595 – 1666), jeden z najznakomitszych prawników i teoretyków prawa w swojej epoce, był od 1645 r. profesorem Wydziału Prawa na Uniwersytecie w Lipsku. Oprócz dwóch wymienionych dzieł napisał także i inne, takie jak: *Commentaria ad Legem Regiam Germanorum* [1640] oraz *Processus Iuris saxonici* [1657].

Goldmanna (1611 – 1665), śląskiego teoretyka architektury[99], *Architectura curiosa nova* [Paulus Fürst, Nürnberg 1664] Georga Andreasa Boecklera (1617 – 1687), niemieckiego architekta epoki baroku, a także i inne dzieła: *Mare liberum* [Louys (Ludovicus) Elzevier(us), Lugdunum Batavorum / Leiden 1609] – traktat z zakresu prawa Hugo Grotiusa [de Groot'a] (1583 – 1645), znakomitego niderlandzkiego prawnika i filozofa, i znane traktaty z etyki: *La Sapienza degli Stoici* [Stamparia della Reu, Roma 1653], którego autorem był Santi Conti, oraz *De la sagesse trois livre* [Louys (Ludovicus) Elzevier & Daniel Elzevier, Lugdunum Batavorum / Leiden 1662], napisany przez Pierre'a Charrona (1541 – 1603), francuskiego filozofa, teoretyka prawa i teologa.

Powyższe rozważania pozwalają stwierdzić to, że książki odgrywały ważną funkcję w życiu Hansa Heinricha I i jego rodziny. Należy więc ubolewać, że, niestety, nie wszystkie tajemnice księgozbioru hrabiego można będzie odkryć w przyszłości, prowadząc badania nad bibliotekami Śląska w epoce baroku. Niestety, brak źródeł archiwalnych uniemożliwia dziś opis dziejów biblioteki zamkowej Hansa Heinricha II. Natomiast więcej informacji na temat biblioteki dotyczy okresu, gdy panami „na Książu" byli Conrad Ernst Maximilian w latach 1705 – 1742 i jego syn – Heinrich Ludwig Carl w latach 1742 – 1755.

Johann Christian Kundmann (1684 – 1751)[100], absolwent znakomitego gimnazjum Św. Magdaleny we Wrocławiu i Uniwersytetu w Halle, gdzie studiował medycynę, znany lekarz wrocławski, w swoim słynnym dziele z 1741 roku[101] wspomniał bibliotekę Conrada Ernsta Maximiliana, podkreślając fakt, że księgozbiór liczył w pierwszej połowie XVIII w. blisko 9000 książek[102]. Kundmann wymienił tytuły niektórych, zapewne tych dla czytelnika – najbardziej atrakcyjnych – dzieł, będących w bibliotece zamkowej hrabiego Hochberga[103].

Wśród książek wydanych drukiem od XVI – do XVIII w., będących w księgozbiorze zamkowym w Książu podczas wizyty Kundmanna, z pewnością warto by wymienić i takie znane arcydzieła sztuki edytorskiej, jak: *Le Grand Theatre Historique, ou Nouvelle Histoire Universelle* [Pierre van der Aa (Petrus Vander Aa), Lugdu-

[99] Nicolaus Goldmann, urodzony we Wrocławiu, był uczniem wrocławskiego Magdalenen-Gymnasium, później studiował na uniwersytetach w Lipsku oraz w Lejdzie. Jego podręczniki z teorii architektury wywarły znaczący wpływ na kierunki rozwoju śląskiej i saksońskiej architektury w XVII i XVIII w.

[100] Zobacz: M. Mencfel, *Johann Christian Kundmann (1684-1751). Portret kolekcjonera*, [w:] Idem, *Skarbce natury i sztuki. Prywatne gabinety osobliwości, kolekcje sztuki i naturaliów na Śląsku w wiekach XVII i XVIII*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2010 [2009], ss. 148 – 163.

[101] J. Ch. Kundmann, *Academiae et Scholae Germaniae praecipue Ducatus Silesiae, cum Bibliothecis in Nummis*, Johann Jacob Korn, Breslau 1741.

[102] Ibidem, s. 398.

[103] Ibidem, ss. 398 – 400.

num Batavorum / Leiden 1703][104] oraz *Atlas Historique* [Freres Chatelain[105], Amstelodami 1705 – 1721] wydany w siedmiu woluminach, wyróżniający się bogatą artystyczną grafiką. Być może należałoby dopisać do tych dwóch „pereł" także *Theatrum Orbis Terrarum* [Antverpiae 1570], dzieło flamandzkiego geografa, kartografa i historyka – Abrahama Orteliusa (1527 – 1598) oraz *Civitates Orbis Terrarum* [Coloniae Agrippinae 1588 – 1617?], atlas geograficzny niemieckiego geografa oraz kartografa – Georga Brauna (1541 – 1622), zdobiony barwnymi widokami miast.

Na wyróżnienie przez Kundmanna zasłużyły także wielotomowe pomnikowe edycje takich dzieł, jak: *Theatrum Europaeum* w 21 tomach, wydawane w latach: 1633 (t. II) – 1738 (t. XXI), które było swoistego rodzaju „periodykiem" o wydarzeniach w ówczesnej Europie. W tym miejscu rodzi się pytanie, czy tom II dzieła, wydany w 1633 r.[106], był zakupiony do biblioteki zamkowej przez hrabiego Hansa Heinricha I, zaś tomy następne – były kupowane sukcesywnie przez pierwszego hrabiego z rodu von Hochberg [tomy: I, III – VIII] i przez kolejnych panów „na Książu" [tomy: IX – XXI], czy może raczej hrabia Conrad Ernst Maximilian kupował tomy: od XVI (wydany w 1708 r.) do XXI – sukcesywnie, a pierwsze piętnaście tomów zakupił na rynku wtórnym? Niestety, na to pytanie odpowiedź nie zostanie zapewne nigdy udzielona.

W ówczesnym XVIII-wiecznym księgozbiorze były również i inne znakomite dzieła [wymieniam (za tekstem Kundmanna) kilkanaście tytułów – w porządku chronologicznym wydania]: *Corpus Juris civilis* [Compagnie des Libraires, Lugdunum / Lyon (1589)], którego autorem był Dionysius Gothofredus (Denis Godefroy)[107], *Βασιλικων* [Sebastianus Cramoisy et Gabriel Cramoisy, Paris 1647], które napisał Carolus Hannibal (Charles Annibal) Fabroti[108], *Conciliorum nova Collectio* [Franciscus Muguet, Paris 1653] i *Capitularia Regum Francorum* [Franciscus Muguet,

---

[104] Autorem tejże „perły edytorskiej" był Andreas Lazarus von Imhof (ok. 1656 – 1704), historyk z Norymbergii, zaś Nicolas Gueudeville (1652 – 1721), mnich benedyktyński z kongregacji Saint-Maur, historyk wczesnego Oświecenia, był tłumaczem (zapewne jednej z wersji w języku łacińskim) tegoż znakomitego naukowego dzieła. Warto zapewne poinformować Czytelnika tej książki, że większość informacji zawartych w tymże dziele jest nadal aktualna. Kundmann podał informację, że *Le Grand Theatre Historique* był wydany w pięciu tomach *folio*, ja znam – niestety, to właśnie wydanie tylko w trzech tomach *folio*. Dwa tomy [IV i V] – mnie nieznane – także ukazały się drukiem w tym samym czasie [w 1703 r.] i w tym samym wydawnictwie w Leiden.

[105] Byli to: Henri Abraham Chatelain (1684 – 1743), francuski rytownik, a przede wszystkim – historyk, geograf i kartograf, oraz Zacharie Chatelain (1690 – 1754). Współpracował z nimi ich ojciec Zacharie Chatelain [Senior] (zm. 1723). *Atlas Historique* został wydany w siedmiu tomach *folio*. Jest to, podobnie jak *Le Grand Theatre Historique* Andreasa Lazarusa von Imhof – prawdziwa „perła edytorska".

[106] Tom pierwszy *Theatrum Europaeum* ukazał się dopiero po wydaniu tomu drugiego – w 1635 roku.

[107] Dionysius Gothofredus (Denis Godefroy) (1549 – 1622), francuski znawca prawa rzymskiego, był profesorem prawa – kolejno – na uniwersytetach: w Genewie [w l. 1580 (lub 1581) – 1590], w Strassburgu [w l. 1591 – 1600(?)] i w Heidelbergu [w l. 1601 (?) – 1620] – H. Liermann, *Gothofredius* [*Godefroy*] *Dionysius* [*Denis*], [w:] [Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften], *Neue Deutsche Biographie*, Band [tom] 6, Duncker & Humblot, Berlin 1964, ss. 656, 657.

[108] Jest to dzieło z zakresu teologii, które zostało zadedykowane: *Serenissimo Principi*[*o*] *ac Domino Friderico Augusto Duci Saxoniae*.

Paris 1677] – dwa traktaty, które napisał Stephanus Baluzzius (Etienne Baluze)[109], *Biblia Polyglotta* [Thomas Roycroft, London 1654 – 1657][110], *Corpus Juris civilis* [Louys (Ludovicus) Elzevier[us] & Daniel Elzevier[us], [Amstelodami] – Lugdunum Batavorum / Leiden 1663] Simona van Leeuwen'a, *Codex Theodosianus* [Joannes Antonius Huguetan & Marcus Antonius Ravaud, Lugdunum / Lyon 1665], autorstwa Jacobusa Gothofredusa (Jacques Godefroy)[111], *SYNODIKON sive Pandectae Canonum Apostolorum et Conciliorum* [brak inf. o wydawcy, Oxonii 1672] – dzieło, które napisał Guilielmus Beveregius (William Beveridge) (1637 – 1708), profesor uniwersytetu w Oxfordzie, później biskup Kościoła anglikańskiego, a także pierwszy tom pomnikowego dzieła *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti*... [brak wydawcy, Lutetiae Parisiorum 1668], opracowany przez Jeana Mabillona (1632 – 1707), wybitnego historyka z zakonu benedyktynów.

W bibliotece zamkowej w czasach hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana były nadto: *Thesaurus Brandenburgicus selectus sive Gemmarum et Numismatum Graecorum* [Ulricus [Ulrich] Li[e]bpert, Coloniae 1696 – 1701], którego autorem był Laurentius (Lorenz) Begerus (1653 – 1705), znany niemiecki prawnik i bibliograf[112], monumentalne *Das Teutsche Reichs – Archiv* [Friedrich Lanckisschens Erben, Leipzig 1710 – 1722], autorstwa Johanna Christiana Lüniga (Johannesa Christianusa Lunigusa) (1662 – 1740), niemieckiego historyka prawa[113], *Corps universel diplomatique* [wydawany u kilku różnych wydawców, Amstelodami & the Hagae, 1726 – 1731], dzieło Jeana Dumonta (du Monta) (1660 – 1726)[114], *Thesaurus Antiquitatum Romanarum* [Bartholomaeus Javarina, Venetia 1732 – 1737], którego autorem był Johannes Georg (Georgius) Gräve (Graevius) (1632 – 1703), znany niderlandzki filolog klasyczny, profesor historii i języka łacińskiego na uniwersytecie w Utrechcie w latach 1661 – 1703 i *Thesaurus Antiquitatum Graecarum* [Bartholomaeus Javarina (et Joannes [Giovanni] Baptistae Pasquali), Venetia 1732 – 1737], które napisał Jakob (Jacobus) Gronow (Gronovius) (1645-1716), niderlandzki filolog klasyczny, znawca kultury antycznej, profesor języka greckiego na uniwersytecie w Lejdzie w latach 1679 – 1716.

---

[109] Stephanus Baluzzius (Etienne Baluze) (1630 – 1718), francuski jezuita, historiograf, prawnik, znawca dziejów Kościoła, był – sekretarzem biskupa Tuluzy, Pierre'a de Marca w l. 1656 – 1666(?), bibliotekarzem ministra finansów w czasach Ludwika XIV, Jean-Baptiste Colberta w l. 1667 lub 1668(?) – 1700 i profesorem prawa kanonicznego w College Royal od 1702 r. lub 1703 r. Zob.: J. Boutier (Red.), *Etienne Baluze* (*1630 – 1718*): *Erudition et pouvoirs dans l'Europe classique*, Presses Universitaires de Limoges, Limoges 2008.

[110] Jest to ostatnie znane sześciotomowe wydanie *Biblii* w dziewięciu językach antycznych, w tym w językach – hebrajskim, aramejskim, arabskim, greckim i łacińskim.

[111] Jacobus Gothofredus (Jacques Godefroy) (1587 – 1652) był profesorem prawa w Akademii Genewskiej od 1619 roku.

[112] Laurentius (Lorenz) Begerus podjął studia prawa w Heidelbergu (w 1669 r.) i uzyskał licencjat z zakresu nauk prawnych – tamże w 1675 roku. Był on bibliotekarzem dworu Karola I Ludwiga w Heidelbergu.

[113] *Das Teutsche Reichs – Archiv* Lüniga w 24 tomach to skarbiec wiedzy naukowej, aktualnej do czasów nam współczesnych.

[114] *Corps universel diplomatique* w 8 tomach to zbiór międzynarodowych traktatów oraz innych dokumentów dotyczących ówczesnej wykładni prawnej.

Akapity przynoszące rzeczywiste informacje o bibliotece hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana von Hochberg pozwalają poznać wartość naukową tego księgozbioru około połowy XVIII wieku. Można przyjąć, że był on nie tylko przydatny dla edukacji osób z rodu Hochbergów, ale także, być może, służył – i niektórym śląkim uczonym, zaprzyjaźnionym z panem „na Książu".

Johann Christian Kundmann, opisując bibliotekę w Książu[115], wspomniał także „*Kunst-Kammer*", w rzeczywistości będący kolekcją *rariora naturae et rariora artis*, a przede wszystkim zaś kolekcją instrumentów naukowych[116], a stanowiący istotne „uzupełnienie" księgozbioru. Kundmann pisał: [*Instrumenta*]... *alle von denen besten Meistern, als Hrn.* (...) *Joh*[*ann*] *Eggerich Iversen zu Leyden*, (...), *Joh*[*ann*] *Willebrand in Aupsburg*, *Joh*[*ann*] *Loots Esling in Berlin und andern berühmten Mathematicis*[117]. Jak zauważył Michał Mencfel „... książki i przedmioty, słowa i obrazy – trwały we wzajemnym dialogu, komentowały [siebie] i odnosiły [wzajemnie] do siebie"[118]. Zarówno więc autor *Academiae et Scholae Germaniae praecipue Ducatus Silesiae*..., jak i autor *Skarbce natury i sztuki*..., piszący współcześnie – zaliczyli bibliotekę zamkową w Książu do kręgu znaczących instytucji kulturotwórczych.

Romuald M. Łuczyński, opisując zbiory z *Majorats-bibliothek* [biblioteki majorackiej] Hochbergów, odwoływał się do sześciotomowego katalogu tej biblioteki, autorstwa Ottona Frenzela[119]. Krytyczna lektura tego katalogu pozwala dopisać do listy książek z księgozbioru hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana, opublikowanej w dziele Kundmanna – kilka innych książek, które współtworzyły bibliotekę w 1741 roku. Można więc, uznając hrabiego za bibliofila – przyjąć, że w jego księgozbiorze były: *Musei* Claudiusa Clemensa[120], *Memorabilia* Gottloba Kranza[121] i *Museographia*... Caspara Fri[e]dricha Neickela (Caspara Fridericusa Neickeliusa)[122]. Wydaje się, że te dzieła, zwłaszcza zaś *Museographia*... Neickela, traktat naukowy o teorii i historii kolekcjonerstwa, ze względu na tematykę mogły być w bibliotece hrabiego Hochberga. Ponadto, aczkolwiek zachowując ostrożność, można by także przyjąć, że w bibliotece Conrada Ernsta Maximiliana oraz jego syna, Heinricha Ludwiga Carla, który również był miłośnikiem książek, były dzieła takich autorów

[115] J. Ch. Kundmann, *Academiae et Scholae*..., ss. 398 – 400.

[116] Ibidem, ss. 400 - 401.

[117] Ibidem, ss. 400.

[118] M. Mencfel, *Kolekcjonerstwo śląskie XVII [wieku] i XVIII wieku: Topografia i typologia*, [w:] Idem, Skarbce *natury i sztuki*..., s. 46.

[119] [O. Frenzel], *Reichsgräflich von Hochberg'sche Majorats-Bibliothek zu Fürstenstein* [Bd I – Bd VI], brak inf. o wydawcy, Breslau [1887 – 1893] – zob. R. M. Łuczyński, *Biblioteka*...

[120] C. Clemens, *Musei, sive Bibliothecae tam privatae quam publicae Extructio, Instructio, Cura, Usus... Libri IV, Iacobus Prost, Lugdunum* [Lyon] M.DC.XXXV [1635] – [O. Frenzel], *Reichsgräflich von Hochberg'sche Majorats-Bibliothek*..., Bd IV: Allgemeine Literatur und Encyclopaedie, Breslau 1890, s. 298.

[121] G. Kranz, *Memorabilia Bibliothecae Publicae Elisabetanae Wratislaviensis*..., Johannes Georgius Steck, Wratislaviae 1699 – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 298.

[122] C. F. Neickel[ius] (właśc.: van Einckel, albo: Jenckel), *Museographia*..., Michael Hubert, Leipzig und Breslau 1727 – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 298.

[wymieniam nazwiska – w porządku alfabetycznym], jak: David Braun[123], Johannes Petrus Ericus[124], Gottfried (Godofredus) Hensel[ius][125], Johannes Daniel Hoffmann[126], Gottfried Wilhelm Leibniz[127] i Johann(es) Conrad(us) Zeltner[128]. Prezentacja książek z biblioteki Hochbergów dowodzi, że ich księgozbiór z pewnością odgrywał istotną, a zarazem i znaczącą funkcję zarówno w rozwoju intelektualnym poszczególnych osób z tego rodu, jak i w kulturalnym życiu regionu. Wiadomo, że kilkanaście prywatnych bibliotek istniało w epoce baroku na Śląsku, lecz biblioteka zamkowa w Książu była jedną z największych, a ponadto zaś jedną z najbardziej wartościowych prywatnych bibliotek ówczesnych śląskich rodów – zarówno arystokratycznych, jak i szlacheckich.

Aczkolwiek katalog Frenzela prezentuje stan i zawartość księgozbioru zamkowego Hochbergów w ich rodowej siedzibie, w Książu – w ostatnim ćwierćwieczu XIX wieku, to jednak można by podjąć próbę „rekonstrukcji" tegoż księgozbioru w czasach ostatniego hrabiego rodu – Hansa Heinricha VI von Hochberg. Wydaje się, że ta próba może ukazać nam zarówno książą linię rodu, jak także i linie boczne – przede wszystkim zaś linię z Roztoki (w 2. poł. XVII w. i w XVIII w.) i linię z Mieroszowa (w 2. poł. XVII w.) w nowym świetle.

Otóż, hrabia Hans Heinrich III von Hochberg z Roztoki założył, a może (podobnie jak i jego brat, Conrad Ernst Maximilian w Książu) rozbudował – rodową bibliotekę w pałacu w Roztoce[129], której zbiory znacząco powiększył jego syn Hans Heinrich IV. Jak wspomniano powyżej, w szóstej dekadzie XVIII wieku zbiory książek z Roztoki przeniesiono do Książa. Być może, i księgozbiór hrabiego Maximiliana – był ostatecznie przeniesiony z Mieroszowa na zamek w Książu, zapewne najpóźniej w 2. poł. XVIII w. Także hrabia Hans Heinrich V von Hochberg był miłośnikiem książek i powiększył znacząco księgozbiór zamkowy w 2. poł. osiemnastego stulecia. Toteż, w chwili śmierci Hansa Heiricha V – jak podał Romuald M.

---

[123] D. Braun, *De Scriptorum Poloniae et Prussiae... in Bibliotheca Brauniana collectorum...*, [brak inf. na temat / o... wydawcy, Coloniae M. D. CC. XX. III [1723] – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 309.

[124] Johannes Petrus Ericus (1641 – 1706), znakomity językoznawca epoki baroku, był autorem takich traktatów, jak: *Renatum e Mysterio Principium philologicum...*, Typographia Seminarii, Patavii 1686 – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 294] oraz *ANTHROPOGLOTTOGONIA sive Humanae Linguae Genesis* [cz. 1., t. I], Franciscus Tramontinus, Venetiis 1697 – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 293.

[125] Gottfried Hensel[ius] (1687 – 1767), wybitny niemiecki lingwista, był rektorem szkoły w Jeleniej Górze, wydał *Synopsis universae philologiae...*, apud Heredes Homannianos, Norimbergae 1741 – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 293.

[126] J. D. Hoffmann, *De Typographiis... in Regno Poloniae et Magni Ducatu Lithuaniae*, Georg[ius] Marcus Knoch(ius), Dantisci 1740 – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 295.

[127] G. W. Leibniz, *Collectanea etymologica illustrationi Linguarum veteris Celticae, Germanicae, Gallicae aliarumque inservientia..., cum Praefatione Jo[hannis] Georgii Eccardi* [pars I i pars II], Nicolaus Foerster[us], Hanoverae [Hannover] 1717 – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 293.

[128] J. C. Zeltner, *Theatrum Virorum eruditorum...*, Adamus Jonathan Felsecker[us], Norimbergae 1720 – [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 295.

[129] [A. A. [L.] (von) Lehndorf-Bandels], *Portefeuille für Reisende durch Schlesien...*, Friedrich Franke, Berlin 1794, ss. 90-91.

Łuczyński, „księgozbiór [biblioteki majorackiej w Książu] liczył... 12 882 tomy”[130]. Łuczyński podał również informację, że ostatni hrabia z rodu – Hans Heinrich VI nabył w pierwszej dekadzie XIX w. „bibliotekę po [radcy tajnym króla pruskiego] von Mützschefahlu, liczącą 3500 tomów”[131]. W ten sposób opisywany księgozbiór liczył zapewne około 16 000 tomów – w 1810 roku. Niestety, brak katalogów dotyczących zbiorów książek w bibliotece zamkowej rodu Hochbergów w okresie między latami: 1670 – 1887 / 1893[132] uniemożliwia udzielenie odpowiedzi na wiele istotnych pytań związanych z tymże księgozbiorem – tak w epoce baroku, jak również w dobie Oświecenia.

Przedmiotem refleksji w końcowej części niniejszego studium będą zaś traktaty encyklopedyczne i leksykony dotyczące historii nauki (i historii kultury), a także *silesiaca* i *polonica*, współtworzące ksiąski księgozbiór zamkowy około 1810 roku. Wypada jednak wyraźnie podkreślić, że ten końcowy fragment studium jest tylko i wyłącznie hipotezą, na co ma wpływ brak katalogów bibliotecznych wymienionych przez Karla Johannesa Endemanna w jego monografii[133], a także i innych źródeł archiwalnych do dziejów biblioteki w Książu.

Należy stwierdzić, że w hochbergowskich zbiorach bibliotecznych w XVIII wieku, tak na zamku w Książu, jak również i w pałacu w Roztoce w 1atach 1701 – 1755[134] i później w l. 1779(?)–1791 mogły być znakomite dzieła poświęcone dziejom kultury i jej twórcom, a także dziejom nauki i postaciom wielkich uczonych, tak znanych autorów, jak [wymieniam dzieła w porządku chronologicznym dat ich wydań]: Guilielmus Bates(ius), *Vitae selectorum aliqout virorum qui doctrina, dignitate aut pietate inclaruere* [Georgius Wells, Londini 1681][135], Paul(us) Freher, *Theatrum Virorum eruditione clarorum* [Johannes Hofmann[us], Noribergae 1688][136], Melchior Adamus, *Dignorum laude virorum quos Musa vetat mori immortalitas... Editio tertia* [Johannes Maximilianus Sande, Francofurti ad Moenum 1706][137], Reinhard Heinrich Roll(ius), *Memoriae Philosophorum, Oratorum, Poetarum, Historicorum et Philologorum...* [vol. I & II, Christian Gotthold Garmanni, Rostochii / Lipsiae 1710][138], Chri-

[130] R. M. Łuczyński, *Biblioteka...*, s. 27. Zobacz też: K. J. Endemann, op. cit., s. 29.

[131] R. M. Łuczyński, op. cit., s. 27. Zobacz też: K. J. Endemann, op. cit., s. 31.

[132] Karl Johannes Endemann informuje, że w czasach „panowania“ hrabiego Heinricha Ludwiga Carla [a ściślej: w l. 1744 – 1755] zostało opracowanych minimum siedem katalogów zbiorów biblioteki zamkowej, a między innymi: *Bibliotheca Historica Fürstensteinensis* [1744], *Einen alphabetischen... Katalog* [*Jahre* ***1752***] oraz *Bibliotheca Juridica Fürstensteinensis* [1754] – Zob.: K. J. Endemann, op. cit., s. 18. Niestety, autor studium podczas kwerend badawczych prowadzonych na terenie Dolnego Śląska oraz Saksonii nie odnalazł śladów po owych katalogach.

[133] K. J. Endemann, op. cit.

[134] August Adolf [Leopold] (von) Lehndorf-Bandels określił zbiory biblioteki w Schloss Rohnstock jako... *eine ausgesuchte Bibliothek* [A. A. [L.] (von) Lehndorf-Bandels], *Portefeuille für Reisende durch Schlesien...*, s. 57.

[135] [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 321.

[136] Ibidem, Bd IV, s. 320.

[137] Ibidem, Bd IV, s. 320.

[138] Ibidem, Bd IV, s. 322.

stian(us) Gryphius, *Vitae selectae quorundam Eruditissimorum ac Illustrium Virorum*... [Christian(us) Bauch(ius), Vratislaviae 1711][139], Johann Viktor Rossi, *Jani Nicii Erythraei Pinacotheca Imaginum Illustrium Doctrinae vel Ingenii Laude Virorum* [(Johann Friedrich [?]) Gleditschius, Lipsiae 1712][140], Joannes Burchardus Menckenius & Fridericus Otto Menckenius, *Bibliotheca Virorum militia aeque ac scriptis illustrium* [apud Haeredes Lankisios, Lipsiae 1734][141], Johann Gerhard Meuschenius, *Vitae Summorum Dignitate et Eruditione Virorum*... [t. I – t. IV, Johann[es] Georgius Steinmarckius, Coburgi 1735 – 1741][142], [Johann(es)] Jacobus Brucker, *Bilder-Saal heutiges Tages lebender und durch Gelehrheit berühmter Schriftsteller* ... [vol. I – vol. X, Johann Jacob Haid, Augspurg 1741 – 1755][143], Christian Gottlieb Joecher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* [t. I – t. IV; Johann Friedrich Gleditsch(ius), Lipsiae 1750 – 1751][144] oraz Friedrich August Weiz, *Das gelehrte Sachsen* [Carl Fried[e]rich Schneider, Leipzig 1780][145].

Prezentacja literatury – dokonana w poprzednim akapicie jest, być może, skromna [co wynika i z objętości tej książki, a zarazem i ze świadomości autora pracy, że... jej Czytelnik odczuwa znużenie lekturą nazwisk autorów i tytułów ich dzieł], jednak należy podkreślić, że ta lista zawiera wybitne dzieła, można by napisać: *perły* z historii nauki i z historii kultury europejskiej, które zostały zgromadzone przez cztery pokolenia rodu Hochbergów.

Kolejne zaś dwa działy wydzielone przez autora niniejszego studium ze zbiorów ksiąskiej biblioteki majorackiej u schyłku pierwszej dekady XIX w. to *silesiaca* i *polonica*. Choć katalog Frenzela, będący źródłem informacji do rekonstrukcji badanego księgozbioru zamkowego w Książu około 1810 r., nie wymienia takich działów, warto podjąć próbę zaprezentowania książek poświęconych zarówno historii Śląska i jego kultury, jak także dziejom Polski i jej kultury, które, być może, zostały zgromadzone przez Hochbergów i były w ich księgozbiorze na zamku w Książu na przełomie XVIII i XIX w.

Dar bogatych *silesiaców*, które w swoim testamencie zapisał bibliotece Hochbergów – Johann Gottlieb Klose[146], stał się z pewnością znaczącą inspiracją dla kolekcjonowania książek o tejże tematyce przez Conrada Ernsta Maximiliana i jego syna Heinricha Ludwiga Carla, a także i przez Hansa Heinricha III oraz jego syna Hansa Heinricha IV i jego wnuka Hansa Heinricha V. Jednak trudno jest orzec, czy te wymienione poniżej *silesiaca* i *polonica* były w zbiorach Hochbergów od początku, czy może, co jest prawdopodobne, były wcześniej w księgozbiorach innych miło-

[139] Ibidem, Bd IV, s. 322.
[140] Ibidem, Bd IV, s. 322.
[141] Ibidem, Bd IV, s. 321.
[142] Ibidem, Bd IV, s. 321.
[143] Ibidem, Bd IV, s. 321.
[144] Ibidem, Bd IV, s. 321.
[145] Ibidem, Bd IV, s. 324.
[146] R. M. Łuczyński, *Biblioteka*..., s. 27.

śników książek, zaś do bibliotek Hochbergów trafiły jako zakupione z rynku wtórnego lub jako otrzymane w darze[147].

Około 1810 roku na zamku w Książu były zapewne *silesiaca* takich autorów, jak [wymieniam dzieła w porządku chronologicznym wydań]: Nicolaus Henelius, *Breslographia* [Johann[es] Bringer, Francofurti 1613] i *Silesiographia* [Johann[es] Bringer, Francofurti 1613], Johann Heinrich Cunrad, *Silesia togata* [Caspar Theophil Schindler[us], Lignici 1706][148], Johann Caspar Eberti, *Schlesiens Hoch- & Wohl- Gelehrtes Frauen-Zimmer* [Michael Rohrlach[ius], Bresslau 1727][149], Johann Sigmund John, *Parnassi Sileciaci*... [Michael Rohrlachius, Wratislaviae 1728-1729][150], Gottfried Balthasar Scharf, *Gelehrte Neuigkeiten Schlesiens*... [Johann Georg[e] Böhm / David Siegert, Schweidnitz / Liegnitz 1734-1738 / 1739-1742][151], Abraham Gottlob Rosenberg, *Der Schlesische Bücher-saal*... [vol. I – II, Joseph Friedrich Oberfeldt, Schweidnitz 1751-1753][152] i Johann Gottlieb Peucker, *Kurze biographische Nachrichten der vornehmsten schlesischen Gelehrten die vor dem 18ten Jahrhundert geboren wurden* [Evangelischen Schul-Anstalt, Grottkau 1788][153].

Romuald M. Łuczyński w artykule poświęconym Bibliotece Majorackiej w Książu podał informację, że Otto Frenzel wymienił 418 poloników w tomie szóstym swojego katalogu, zawierającym książki z zakresu historii[154]. Czytelnika niniejszego studium, który jest zainteresowany owymi polonikami, odsyłam do tekstu *Biblioteka majoracka w Książu*... Łuczyńskiego. Poniżej zaś zostaną wymienione tylko te *polonica*, które prawdopodobnie były w bibliotece Hochbergów na początku XIX w. Wydaje się, że wśród książek o historii Polski i jej kultury mogły być wówczas w bibliotece zamkowej takie dzieła, jak: *Chronica Polonorum* Macieja z Miechowa [Miechowity] [wyd. 2., Hieronymus Vietor, Craccoviae(!) 1521][155], *Contenta* [I: *De vetustatibus Polonorum*; II: *De Jagellonum familia*; III: *De Sigismundi regis temporibus*] Jodoka (Justa) Ludwika Decjusza [Hieron(ymus) Vietor, Cracoviae 1521][156], *Chronica sive Historiae Poloniae*... *descriptio* Jana Herburta de Fulstin [Offici-

[147] W Bibliotece [Papieskiego] Wydziału Teologicznego we Wrocławiu jest kilkanaście książek z nieistniejącej ksiąskiej Majorats-Bibliothek hrabiów Hochbergów, a wśród nich są: *Itinerarium Germaniae, Galliae, Angliae, Italiae* (...) Paul(us)a Hentznera [Abraham(us) Wagenmann[us], Noribergae 1612], która była w 1772 roku własnością J. G. Stutza ze Świdnicy i *Commentarium de Bello inter Invictissimos Imperatores Ferdinandos II et Ferdinandos III et Eorum Hostes* (...) Eberhard(us)a Wassenberga [Anthon[ius] Humm[ius], Francofurti [ad Moenum] 1648] – będąca wcześniej własnością Gottfrieda Balthasara Scharfa (zm. w 1744 r.).

[148] [O. Frenzel], op. cit., Bd IV, s. 324.

[149] Ibidem, Bd IV, s. 325.

[150] Ibidem, Bd IV, s. 324.

[151] Ibidem, Bd IV, s. 325.

[152] Ibidem, Bd IV, s. 325.

[153] Ibidem, Bd IV, s. 325.

[154] R. M. Łuczyński, *Biblioteka*..., s. 30.

[155] [O. Frenzel], op. cit., Bd VI: *Geschichte*, Breslau 1892-1893, s. 194.

[156] Ibidem, Bd VI, s. 194.

na Oporiniana, Basileae 1571][157], a także *Beschreibung des Koenig-Reich Polen* [tytuł oryginału *Polonia*... (1577)] Marcina Kromera [Jacob Schuster, Leipzig 1741][158]. Nadto zaś należy wymienić *Gloria Domini*... Andrzeja Buchowskiego [Typis Academicis, Cracoviae 1703], traktaty (*Polonia*, *Sarmatiae Bellatores* oraz *Scriptorum Polonicorum HEKATONTAS*) Szymona Starowolskiego [Johann[es] Jacob(?) Korn, Wratislaviae 1733 – 1734][159], *Corona Urbis et Orbis*, *Gloria et Gemma Regni Poloniae*... Jakuba Pawła Radlińskiego [Michael Dyaszewski, Cracoviae 1748], historyka, filozofa i teologa[160], dzieła Jana Daniela Janockiego: *Polonia litterata nostri temporis*... [cz. 1 i cz. 2.; Johann[es] Jacob Korn, Wratislaviae 1750][161], *Lexicon der itztlebenden Gelehrten in Polen* [cz. 1 i cz. 2.; Johann[es] Jacob Korn, Bresslau 1755][162], *Excerptum Polonicae*. *Litteraturae huius atque superioris aetatis* [vol. I – vol. IV; Guilielmus Theophilus Korn, Wratislaviae 1764 – 1766][163], *Epistolarum historico-familiarum* Andrzeja Chryzostoma Załuskiego [vol. I – vol. V; Johann[es] Jacob Korn, Wratislaviae 1761], biskupa warmińskiego i kanclerza wielkiego koronnego[164]. Z pewnością w bibliotece Hochbergów były także i inne dzieła, a zwłaszcza traktaty historyczne w języku łacińskim polskich historyków z XVII i XVIII w., ale w sytuacji, gdy ten znakomity księgozbiór dzisiaj nie istnieje, a katalogi biblioteczne Biblioteki Majorackiej na zamku w Książu są, niestety, zagubione albo zniszczone, nie można podać żadnych konkretnych i jednoznacznie zgodnych z rzeczywistością – tytułów poloników, które współtworzyły ów księgozbiór na przełomie XVIII i XIX stuleci.

Kończąc owe hipotetyczne refleksje, należy dodać, że w księgozbiorze Hochbergów były także liczne encyklopedie i leksykony, a wśród nich: *Magnum theatrum vitae humanae* [8 tomów, Joannes Antonius Huguetan, Lugdunum / Lyon 1678] – znakomita encyklopedia z XVII w., której autorem (lub może głównym redaktorem) był Laurentius Beyerlinck[165] oraz *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* [64 tomy, Haupt-Red. – kolejno: Jacob August Franckenstein, t. 1 – t. 2; Paul Daniel Longolius, t. 3 – t. 18; Carl Günther, t. 19 – t. 64; [Verlag:] Johann Heinrich Zedler, Halle / Leipzig 1732 – 1750] – pierwsza naukowa encyklopedia w Europie[166], której liczne hasła są dzisiaj, po ponad 250 latach, nadal aktualne.

---

[157] Ibidem, Bd VI, s. 194.

[158] Ibidem, Bd VI, s. 194.

[159] Ibidem, Bd VI, s. 193.

[160] Ibidem, Bd IV, s. 300. Zobacz także: B. Milewska-Ważbińska, >*Corona Urbis et Orbis*< *Jakuba Pawła Radlińskiego*. *Uwagi o poetyckim pomniku wystawionym Bibliotece Załuskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej", r. XXXIII – XXXIV: 2001, ss. 57 – 65.

[161] Ibidem, Bd IV, s. 326.

[162] Ibidem, Bd IV, s. 326.

[163] Ibidem, Bd IV, s. 326.

[164] Ibidem, Bd VI, s. 209.

[165] Ibidem, Bd IV, s. 341.

[166] Ibidem, Bd IV, s. 341.

Księgozbiór Conrada Ernsta Maximiliana Hochberga liczył, jak pisał Johann Christian Kundmann – w pierwszej połowie XVIII w. blisko 9000 książek[167]. Warto więc zapewne postawić pytanie: jak prezentował się ilościowo tenże zbiór biblioteczny na tle innych ówczesnych księgozbiorów prywatnych? Otóż, zbiory biblioteczne Hochbergów były jednym z największych ówczesnych księgozbiorów prywatnych na Śląsku – obok zbiorów ze słynnej biblioteki Schaffgotschów, panów z Chojnika i z Cieplic[168]. Natomiast opisywany księgozbiór na tle innych znanych bibliotek prywatnych w ówczesnej Europie był skromny. Biblioteka Edwarda Harleya (1689 – 1741), znanego angielskiego bibliofila, liczyła około 50 000 książek[169], zaś Biblioteka braci Załuskich posiadała „około 200 000 dzieł (w tym 10 000 rękopisów)" w 1747 roku[170]. Warto także wspomnieć drezdeński księgozbiór Heinricha hrabiego Brühla (1700 – 1763), liczący 62 000 tomów, które po śmierci bibliofila weszły do biblioteki dworu saskiego (dzisiaj w zbiorach Sächsische Landes-Bibliothek – Staats- und Universitäts- Bibliothek w Dresden / Saska Biblioteka Krajowa w Dreźnie)[171], i piękne kolekcje książek z *Fürstliche Stolberg – Stolberg'sche Bibliothek* w Stolbergu oraz *Fürstliche Stolberg – Wernigeröd'sche Bibliothek* w Wernigerode, w których było ponad 25 000 książek w połowie XVIII wieku[172]. Jednakże w ówczesnej Europie było wiele bibliotek prywatnych, których zbiory liczyły średnio około 6 000 – 15 000 książek, by wspomnieć dwa śląskie księgozbiory – pastora Benjamina Schmolcka[173] oraz rodziny von Nostitz und Rieneck[174].

Po owym hipotetycznym przeglądzie zawartości zbiorów bibliotecznych i w zamku w Książu, i w pałacu w Roztoce – w trzech różnych okresach (ok. 1670 r., ok. 1740 r. oraz ok. 1810 r.) można spróbować przedstawić kilka wniosków. Otóż w każdym okresie w zbiorach Hochbergów dominowały książki w języku niemieckim. Nadto były, i to liczne, starodruki w języku łacińskim oraz w języku francuskim. W zbiorach bibliotecznych były także i książki w językach: włoskim, starogreckim, angielskim i innych, aczkolwiek stanowiły maksymalnie około 2,0 – 3,0% ogółu hochbergowskich zbiorów. Natomiast nie jest łatwym zadaniem, przy nieznajomości tych zbiorów, określić zasadniczy model kolekcji bibliotecznych Hochbergów w ich śląskich rezydencjach w epoce baroku czy w dobie Oświecenia.

---

[167] J. Ch. Kundmann, *Academiae et Scholae*..., s. 398.

[168] Otóż księgozbiór Schaffgotschów liczył w połowie XVIII wieku, w świetle rozmaitych danych liczbowych tak z XVII w., jak i z XIX w., zapewne ok. 25 000 – 30 000 książek – [A. Altman], *Entwurf zu einer Chronik oder Beschreibung vom Warmbrunn und seinem Heilquellen*..., Ulrich Junker, Bodnegg 2009, s. 402 i ss. 430 – 436.

[169] A. Kawecka-Gryczowa, H. Więckowska, S. Pazyra (red.), *Encyklopedia wiedzy o książce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, [Wrocław 1971], kol. 859.

[170] K. Maleczyńska, *Zarys historii bibliotek*: *Od XV* [*wieku*] *do XVIII wieku*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1976, s. 63.

[171] K. Maleczyńska, op. cit., s. 57.

[172] E. [W.] Förstemann, *Die Gräflich Stolberg'sche Bibliothek zu Wernigeröde*, Ferd[inand] Förstemans Verlag, Nordhausen 1866. W siódmej dekadzie XVIII wieku w Bibliotece w Wernigeröde była wspaniała kolekcja *Biblii* [*Pisma swiętego*], licząca 1 714 woluminów – wydanych w wielu językach.

[173] J. Ch. Kundmann, op. cit.

[174] J. Ch. Kundmann, , op. cit. (Zobacz też: M. Mencfel, *Skarbce natury i sztuki*..., ss. 276, 277).

Należałoby także podkreślić wyjątkowo istotny fakt, że Hochbergowie kolekcjonowali książki w obu swoich rezydencjach prawdopodobnie przede wszystkim z intelektualnych potrzeb, a także z zainteresowania wiedzą: historią, polityką, prawem, religią. Na szczególną uwagę badacza księgozbiorów rodu von Hochberg zasłużyły – znakomite dzieła poświęcone dziejom kultury i wielkim jej twórcom oraz ogólnym dziejom nauki i postaciom wielkich uczonych. W tych hochbergowskich księgozbiorach można również było odnaleźć i książki z zakresu filozofii, medycyny, teologii oraz traktaty z teorii rozmaitych nauk, lecz stanowiły one zbiór – ilościowo znacznie mniejszy. Ze zbiorów owych bibliotek korzystali przede wszystkim domownicy – hrabiowie oraz członkowie ich rodzin, a niekiedy zapewne – i ich bliscy przyjaciele oraz goście. Jednakże należy sądzić, że Hochbergowie mogli udostępniać książki również śląskim uczonym. W 1867 r. hochbergowski księgozbiór został „biblioteką publiczną" – „otwartą" dla kuracjuszy ze Starego Zdroju, a później także i ze Szczawna – Zdroju, i osób, zwłaszcza naukowo – zainteresowanych biblioteką na zamku w Książu[175].

Zbiory hochbergowskich bibliotek były często wzmiankowane. Gottfried Balthasar Scharf w *Gelehrte Neuigkeiten Schlesiens*... bodajże jako pierwszy podjął próbę prezentacji księgozbioru hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana von Hochberg, pana „na Książu"[176], zaś w pierwszym ćwierćwieczu XIX w. ksiąską bibliotekę wzmiankował – Christian Gottfried Daniel Stein[177]. Z kolei bibliotekę oraz *Kunst- und Naturalien-Kabinet* – w pałacu w Roztoce (w Schloss Rohnstock) wspomniał Georg Hassel[178]. W drugim ćwierćwieczu dziewiętnastego stulecia Wilhelm Friedrich Volger wspomniał dość zwięźle o bibliotece na zamku w Książu (w Schloss Fürstenstein) [179].

Wydaje się, w kontekście opisów owych bibliotek w cytowanych żródłach autorstwa Johanna Christiana Kundmanna[180] i Augusta Adolfa [Leopolda] von Lehndorf-Bandels[181], że biblioteki Hochbergów reprezentowały bądź klasyczny model bibliofilski z przewagą książek w luksusowych oprawach, bądź model „mieszany" (to jest bibliofilsko-użytkowy), w którym obok „pereł" dla miłośników pięknych druków były książki, o doborze których decydowała przede wszystkim ich problematyka, zgodna z zainteresowaniami intelektualnymi, bądź także z potrzebami związanymi z administrowaniem dobrami i wynikająca z pełnionego patronatu

[175] J. Polak, *Starodruki. Katalog zbiorów* [*Muzeum Wnętrz Zabytkowych* (*w Pszczynie*)], Wydawnictwo Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie, Pszczyna 1984, ss. 11, 12.

[176] G. B. Scharf, *Gelehrte Neuigkeiten Schlesiens*..., Johann Georg[e] Böhm, Schweidnitz 1735, ss. 15 – 16; Idem, *ibidem*, David Siegert, Liegnitz 1739, ss. 14 – 15.

[177] Ch. G. D. Stein, *Handbuch der Geographie und Statistik nach den neuesten Ansichten*, Bd 2., [Verlag] J. C. Hinrich, Leipzig 1825, s. 352.

[178] G. Hassel, *Geographisch – Statistiches Handwörterbuch nach den neuesten Quellen und Hülfsmitteln in zwei Bänden bearbeitet*, Bd 2: L – Z, Verlag des Geographischen Instituts, Weimar 1817, s. 311.

[179] W. F. Volger, *Handbuch der Geographie*, Erster Theil, [Verlag] Hahn, Hannover 1836, s. 261.

[180] J. Ch. Kundmann, *Academiae et Scholae*..., ss. 398 – 400.

[181] [A. A. [L.] (von) Lehndorf-Bandels], *Portefeuille für Reisende durch Schlesien*..., ss. 56-57 i ss. 90-91.

oraz innych czynności – pełnionych bądź w regionie, bądź we władzach państwowych. Owe opisywane księgozbiory, zgromadzone przez Hochbergów w „okresie hrabiowskim" zapewne były nieprzeciętne, i z pewnością, gdyby istniały do dzisiaj, byłyby także – interesującym „obiektem" dla każdego badacza dziejów kultury. Należy żałować, że nie zachowały się do naszych czasów – katalogi biblioteczne z XVIII w. – wymienione przez Karla Johannesa Endemanna w jego monografii[182] i katalogi: *Catalog*[*us*] *Bibliothecae Illustrissimi Comitis de Hochberg* [z 1705 roku] i *Catalog*[*us*] *Bibliothecae Illustrissimi Comitis de Hochberg* [z 1766 roku], gdyż analiza ich zawartości zapewne wzbogaciłaby jakże skromną wiedzę o dziejach *Reichs-Gräflich Hochberg'sche Bibliothek* w Książu oraz *Reichs-Gräflich Hochberg'sche Bibliothek* w Roztoce w >okresie „hrabiowskim"<, czyli w latach 1666 – 1833.

[182] K. J. Endemann, *Die Reichsgräflich von Hochbergsche Majorats-bibliothek*… [1910].

Edukacja i studia w rodzie von Hochberg

Problemy edukacji i studiów przedstawicieli rodu von Hochberg i osiągniętego przez nich wykształcenia należą do zagadnień stosunkowo słabiej znanych, a i ściślej, i trafniej – słabiej poznanych w kręgu historyków edukacji. Opisy przebiegu nauki i studiów kilkunastu przedstawicieli tej rodziny zawarte w monografii Karla Weigelta (1896)[183], poświęconej historii tego rodu, należącego do kręgu elity społecznej Śląska, nie wyczerpują tematu i wymagają uzupełnień. Analizując dziś dzieło Weigelta oraz różnorodne materiały źródłowe, zarówno drukowane, jak i rękopiśmienne, można stwierdzić, że wiedza była wartością cenioną w tym rodzie. Świadome oddziaływanie rodu – z ojcem rodziny w każdym pokoleniu na czele – na treść oraz formę edukacji, a także wynikające z nich zasadnicze wartości wychowawcze i moralne dla młodszego pokolenia – przynosiło znaczące efekty edukacyjne.

Biorąc pod uwagę ówczesne wzory dziecięcej edukacji magnackiej, należy sądzić, że od około siódmego / ósmego roku życia Hochbergowie (a zapewne najpóźniej od pierwszej ćwierci XVIII wieku także i ich siostry – Hochberżanki) rozpoczynali swoją edukację bądź to w szkole miejskiej w Świebodzicach, jak Hans (Johann) Heinrich I i Hans Heinrich II, bądź to w szkole miejskiej w Jaworze i w szkole miejskiej w Legnicy, jak Hans (Johann) Heinrich IV, bądź w domu rodzinnym – jak Hans Heinrich III, Conrad Ernst Maximilian, Heinrich Ludwig Carl, Hans Heinrich V i zapewne także Hans Heinrich VI, pod kierunkiem domowego guwernera[184]. Po ukończeniu tej edukacji elementarnej, Hochbergowie kontynuowali naukę w elitarnych szkołach średnich. Hans Heinrich I podjął naukę w gimnazjum w Świdnicy, zaś Christoph, Conrad, Hans Heinrich II oraz Maximilian – synowie Hansa Heinricha I, byli uczniami gimnazjum św. Magdaleny we Wrocławiu [Magdalenen-Gymnasium in Breslau], zaś Hans Heinrich III i jego syn Hans Heinrich IV – gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu [Elisabeth-Gymnasium w Breslau].

Po ukończeniu nauki w szkołach średnich zdobywali wykształcenie w elitarnych uczelniach krajowych, zwłaszcza na uniwersytetach ewangelickich (luterańskich) w Lipsku oraz Tybindze, w Strassburgu i Halle oraz w elitarnych uczelniach zagranicznych – na uniwersytetach: ewangelickim w Lejdzie (Leyden) [w Niderlandach], we Francji (w Paryżu, w Orleanie) i w Italii (w Padwie). Na tej wymienionej jako ostatnia uczelni wpisywali siebie z pewnością w rejestr *universitas juristarum*, gdyż te studia w katolickiej Padwie otwierały drzwi do najwyższych urzędów państwowych w epokach renesansu i baroku. Oczywiście, poziom studiów nie był (tak samo jak i dzisiaj nie jest) na wszystkich europejskich uczelniach – jednakowo

[183] C. Weigelt, op. cit.

[184] Wszystkie informacje [za:] C. Weigelt, op. cit.

wysoki, ale, jak widzimy, Hochbergowie studiowali w najlepszych ówcześnie uczelniach Europy.

Dotychczasowe cenne ustalenia Weigelta na temat nauki w gimnazjach oraz studiów wyższych w rodzie von Hochberg zostaną poniżej uzupełnione rozmaitymi dodatkowymi istotnymi informacjami, które dostarczyła kwerenda archiwalno-biblioteczna.

Christoph [Christoff] II, syn Conrada [Konrada] III i jego pierwszej żony, Susanny von Mülheim, urodzony w 1582 roku, studiował kolejno: w Lipsku (1599), Lejdzie (1601)[185], może w Orleanie (1602), zapewne w Padwie (1603), na pewno w Sienie (immatrykulowany: 1603) i, być może, w Heidelbergu (1606? lub1609)[186]. Także brat Christopha – Hans (Johann) Heinrich (1583 – 1628) po ukończeniu nauki w Szkole Miejskiej w Świebodzicach(?) i nauki w jednym ze śląskich gimnazjów(?) studiował w Sienie (immatrykulowany: 1605)[187]. Z kolei zaś Christoph[or(us)] von Hochberg, syn Heinricha z Olszan i jego drugiej małżonki, Susanny von Kuhla, urodzony w 1595 roku, studiował w Padwie (1616) i w Sienie (immatrykulowany: 1616)[188]. Jak widać, Hochbergowie zdobywali wyższe wykształcenie także i w czasach... przed okresem hrabiowskim.

Hans (Johann) Heinrich I von Hochberg, młodszy syn Heinricha z Olszan oraz jego drugiej małżonki, Susanny von Kuhla, podjął naukę w szkole miejskiej w Świebodzicach w 1606 roku. W l. 1608 – 1616 zdobywał wiedzę w gimnazjum w Świdnicy[189], gdy jego rektorem był – Bartholomaeus Stirius (1573 – 1624)[190], autor kilku traktatów naukowych, z których ceniono zwłaszcza tekst *De communibus corporis naturalis adfectionibus* (1596). Wśród nauczycieli gimnazjum, cieszących się szczególnym szacunkiem Hansa Heinricha I, byli – Melchior Agricola i Heinrich Lange[191]. Pierwszy z nich, Melchior Agricola (1581 – 1621), syn pastora Michaela Agricoli, absolwent szkoły ewangelickiej we Wrocławiu i Alma Mater Viadrina – uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą, był nauczycielem gimnazjum w Świdnicy, później – w *Landschule* w Pradze i gimnazjum w Ružomberku (węg. *Rózsahegy*,

[185] A. Müller, *Schlesier auf der Hochschule in Leiden von 1597* – [*bis*] *1742*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte", r. / vol. 17: 1959, s. 182.

[186] C. Zonta, *Schlesier an italienischen Universitäten der Frühen Neuzeit: 1526 - 1740*, Historisches Institut der Universität Stuttgart, Stuttgart 2000, s. 228; Eadem, *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten. Eine prosotographische Studie zu frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*, [Universität Stuttgart], Stuttgart 2004, s. 265.

[187] C. Zonta, *Schlesier...*, s. 228; Eadem, *Schlesische Studenten...*, s. s. 266.

[188] C. Zonta, *Schlesier...*, s. 228; Eadem, *Schlesische Studenten...*, s. s. 265.

[189] C. Weigelt, op. cit., s. 118, 119.

[190] Po jego śmierci wydano drukiem lament[acje] *Lac(h)rimae Scholae Svidniciensis…*, [Svidniciae] 1624 dla upamiętnienia jego osoby.

[191] C. Weigelt, op. cit., s. 119.

niem. *Rosenberg*) na Słowacji[192], w którym został kolejno prorektorem (w 1613 r.) i rektorem (od 1614 r.)[193].

Hans Heinrich I studiował filozofię (przede wszystkim etykę Arystotelesa), zapewne historię i prawo na Uniwersytecie w Lipsku. Słuchał wykładów (z prawa) na uniwersytetach włoskich – w Padwie (1619) i Sienie (immatrykulowany: 1619)[194]. Ten dobór przedmiotów studiów nie był przypadkowy. Te bowiem dziedziny wiedzy (tak w XVII w., jak i w 1 poł. XVIII w.) uznawano za dyscypliny teoretyczne, uczące relacji z ludźmi i przede wszystkim zasad polityki – zarządzania dobrami i rządzenia, w sposób mądry oraz odpowiedzialny – państwem. W latach 1619 [1620] – 1621 oraz prawdopodobnie w latach 1623 – 1626 odbył podróże, zapewne o charakterze naukowym – po Italii, Francji i Hiszpanii[195]. Wykształcenie Hansa Heinricha I powinno budzić i podziw, i zarazem szacunek dla jego zamiłowania do wiedzy. Nie może więc dziwić, że jego synowie – Christoph, Conrad, Hans Heinrich II oraz Maximilian – zdobyli, podobnie jak ich ojciec, również staranne wykształcenie.

Christoph był uczniem Valentina Kleinwächtera (1607 – 1661)[196], późniejszego rektora gimnazjum św. Magdaleny we Wrocławiu oraz autora traktatu *Carolus Magnus*… (1653). Następnie studiował na uniwersytecie w Tybindze – zapewne filozofię i historię, później zaś prawo – na znakomitych ówczesnych uniwersytetach w Padwie (1655) oraz w Strassburgu (immatrykulowany: 1658)[197]. Zaś jego brat – Conrad zdobywał wiedzę we wrocławskim gimnazjum św. Magdaleny w latach rektoratu Valentina Kleinwächtera[198]. Czy podjął studia zagraniczne? Na to pytanie nie można dzisiaj, w świetle zachowanych żródeł archiwalnych, udzielić jednoznacznej odpowiedzi. Hrabicz Hans Heinrich II podjął naukę w świebodzickiej szkole miejskiej, której absolwentem był jego ojciec. W latach 1651 [1653] – 1659 był uczniem wrocławskich gimnazjów św. Magdaleny w latach rektoratu Kleinwächtera oraz św. Elżbiety w latach rektoratu Eliasa Majora[199]. Następnie studiował na uniwersytetach w Tybindze (w l. 1659 – 1661) – filozofię, historię, a także i prawo

[192] K. Klose, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Lüben*, Paul Kühn, Lüben 1924, s. 474.

[193] Zob. A. Kahlert, *Schlesiens Anteil an deutscher Poesie. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte*, August Schulz und Komp., Breslau 1835, s. 23.

[194] C. Weigelt, op. cit., s. 119; C. Zonta, *Schlesier*..., s. 228; Eadem, *Schlesische Studenten*..., s. s. 266.

[195] K. J. Endemann, *Die Reichsgräflich von Hochbergsche Majorats-bibliothek in Fürstenstein in den ersten drei Jahrhunderten ihres Bestehens (1609 – 1909)*, seria: „Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte", Ferdinand Hirt, Breslau 1910, s. 5; C. Zonta, *Schlesische Studenten*..., s. s. 266.

[196] C. Weigelt, op. cit., s. 186. Kleinwächter był rektorem szkoły w Świebodzicach [w l. 1634 – 1637], a później – nauczycielem Magdalenen-Gymnasium [w l. 1637 – 1651] i rektorem Magdalenen-Gymnasium [w l. 1651 – 1661] – J. Chr. Kundmann, *Academiae et Scholae Germaniae praecipue Ducatus Silesiae cum Bibliothecis in Nummis*, Johann Jacob Korn, Breslau 1741, s. 102.

[197] C. Zonta, *Schlesier*..., ss. 228, 229; Eadem, *Schlesische Studenten*..., s. 265.

[198] C. Weigelt, op. cit., s. 188.

[199] C. Weigelt, op. cit., s. 196. Elias Major (1587 / 1588 – 1669), studiował filozofię w Wittenberdze, był on nauczycielem Elisabeth-Gymnasium (zapewne już w trzeciej dekadzie XVII w.), zaś w 1631 roku został rektorem tej szkoły – J. Chr. Kundmann, *Academiae et Scholae Germaniae*..., s. 98.

oraz w Sienie (w l. 1662 [immatrykulowany] – 1664; zapewne prawo)[200]. Także i Maximilian był uczniem gimnazjum św. Magdaleny we Wrocławiu[201] w latach rektoratu Kleinwächtera, jak i w latach rektoratu Johann[es]a Fechner[us]a (1604 – 1686), znakomitego nauczyciela kolejno: w gimnazjum w Budziszynie oraz we wrocławskich Elisabeth-Gymnasium i Magdalenen-Gymnasium[202]. Następnie Maximilian studiował na uniwersytecie w Tybindze (zapewne filozofię i historię), później studiował prawo na uniwersytetach w Lejdzie – (immatrykulowany: 1663)[203] oraz w Padwie i Sienie (1665)[204].

Wydaje się, że studia prawa w katolickiej Padwie dowodzą tolerancji religijnej w tej familii w XVII wieku.

Hans Heinrich III, syn Hansa Heinricha II, rozpoczął naukę w zamku. W l. 1688 – 1694 był uczniem we wrocławskim gimnazjum św. Elżbiety (w Elisabeth-Gymnasium)[205] za rektoratu Martina Hankego (Hankiusa) (1633 – 1709), znakomitego literaturoznawcy, etyka oraz historyka szkolnictwa[206]. Później studiował prawo na elitarnym uniwersytecie w Halle[207], założonym w 1694 r. z inicjatywy światłego władcy – elektora Brandenburgii Fryderyka III, późniejszego króla w Prusach – Fryderyka I. Jego młodszy brat – Conrad Ernst Maximilian był edukowany przez domowych nauczycieli w rodzinnym zamku, skąd wyjechał – na dłuższe studia do Europy Zachodniej. Studiował w Alma Mater Viadrina we Frankfurcie nad Odrą, a następnie kolejno na uniwersytetach – w Utrechcie i Lejdzie, gdzie z pewnością poznał prawo rzymskie, prawo cywilne i prawo karne, oraz (co wydaje się jednak mniej prawdopodobne) w Londynie[208]. Natomiast pewnym faktem jest to, że studia obu braci uwieńczyła klasyczna *peregrinatio academica*: Hans Heinrich podróżował do Anglii, Francji i Niderlandów, zaś jego brat Conrad Ernst Maximilian odbył dłuższą podróż po Europie, między innymi podróżował do Anglii i Niderlandów. Przemyślenia z *peregrinatio academica* Conrad Ernst Maximilian zapisywał w swoim *Journal*[209], doskonale odzwierciedlającym jego osobowość, a także spostrzeganie świata, a zwłaszcza zaś jego zainteresowania architekturą i kulturą artystyczną.

---

[200] C. Zonta, *Schlesier*..., s. 229; Eadem, *Schlesische Studenten*..., s. 266. I. Leszek, *Edukacyjna i kulturowa działalność rodu Hochbergów w ich „małej Ojczyźnie" na Śląsku ([dobra] klucza książańskiego)*, [Wałbrzych 2013], s. 15. Hans Heinrich II odbył także podróż naukową do Francji i Italii (w l. 1661 – 1662).

[201] C. Weigelt, op. cit., s. 189.

[202] J. Chr. Kundmann, *Academiae et Scholae Germaniae*..., s. 102.

[203] A. Müller, *Schlesier auf der Hochschule in Leiden*..., s. 182.

[204] C. Zonta, *Schlesische Studenten*..., s. 266.

[205] C. Weigelt, op. cit., s. 218.

[206] J. Chr. Kundmann, *Academiae et Scholae Germaniae*..., ss. 98, 99.

[207] C. Weigelt, op. cit., s. 218.

[208] C. Weigelt, op. cit., s. 225; K. J. Endemann, op. cit., s. 6.

[209] Archiwum Państwowe we Wrocławiu [dalej: AP Wrocław], Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 2383. *Journal* zasługuje na przetłumaczenie na język polski i wydanie drukiem.

Hans Heinrich IV, syn Hansa Heinricha III, był uczniem gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu – w latach 1715 [1717] – 1721[210], za rektoratu Gottloba Kranza (1660 – 1733)[211]. Następnie studiował filozofię i prawo na uniwersytecie w Lipsku[212]. Wykształcenie uzupełnił podczas *peregrinatio academica* do Anglii, Francji i Niderlandów.

Z kolei Heinrich Ludwig Carl von Hochberg, syn Conrada Ernsta Maximiliana, był, tak jak i jego ojciec, wszechstronnie edukowany przez domowych nauczycieli. Od 1732 roku studiował podstawy filozofii, szczególnie podstawy etyki, prawo i historię na uniwersytecie w Lipsku[213]. Po studiach odbył „podróż edukacyjną" w latach 1734(?) 1735 – 1736, podczas której miał okazję słuchać wykładów z prawa na uniwersytecie w Utrechcie oraz studiować fizykę eksperymentalną w Paryżu. Podróż zakończył krótkim pobytem w Rzymie.

Staranne i wszechstronne wykształcenie uzyskały dzieci Hansa Heinricha IV: Hans Heinrich V i Gottlob Hans Ludwig oraz Henriette Friedericke i Christine Sophie Friedericke. Hans Heinrich V najpierw pobierał nauki u prywatnego guwernera von Koschitzky'ego[214], następnie zaś wyjechał na studia na elitarnym uniwersytecie w Halle[215], gdzie studiował jego dziadek [Hans Heinrich III]. Weigelt podkreślił, że Hans Heinrich poświęcał się swoim studiom – z entuzjazmem[216]. Jego młodszy brat i siostry uzyskali staranne wykształcenie humanistyczne, zapewne w zamku rodzinnym w Książu, pod kierunkiem – domowego guwernera, o czym świadczyłaby między innymi – aktywność literaturotwórcza rodzeństwa.

Także i ostatnie w XVIII wieku pokolenie rodu von Hochberg mogło poszczycić się dobrze wykształconymi przedstawicielami. Hans (Johann) Heinrich VI i jego siostry Charlotte Henriette Christiane Auguste i Ferdinande Henriette uzyskali staranne wykształcenie. Hans Heinrich VI studiował – zgodnie z życzeniem ojca – na elitarnym uniwersytecie w Halle[217]. Przedmiotem jego studiów były zapewne nauki humanistyczne (filozofia i historia) oraz, być może, prawo – zarówno cywilne, jak i karne. Zachowane akta z archiwum Hochbergów[218] poświadczają lata nauki

[210] C. Weigelt, op. cit., s. 275.

[211] Gottlob Kranz był profesorem matematyki w Oelss. W 1687 roku został profesorem wrocławskiego Elisabeth-Gymnasium, gdzie pełnił urząd prorektora (w latach 1701 – 1709) i urząd rektora (od 1709 r.). Był autorem pomnikowych dzieł, takich jak: *Compendium historiae civilis... ad finem seculi XVII* (1709) oraz *Compendium historiae ecclesiasticae a Christo nato ad nostra... tempora ad Anno 1730* (1736 – dzieło wydane po śmierci Kranza). Opracował i inne ważne dzieła, a także pozostawił po sobie różne cenne rękopisy – J. Chr. Kundmann, *Academiae et Scholae Germaniae...*, ss. 99, 100.

[212] C. Weigelt, op. cit., s. 275.

[213] C. Weigelt, op. cit., s. 262. Zobacz także: I. Leszek, op. cit., s. 17.

[214] C. Weigelt, op. cit., s. 294.

[215] Ibidem, ss. 294, 295.

[216] Ibidem.

[217] Ibidem, s. 312.

[218] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 4701; sygn.: HOCHB. I – 4702; sygn.: HOCHB. I – 4704.

dwóch córek Hansa Heinricha V – w Berlinie, gdzie były kształcone na pensji Madame Faesch i na dworze hrabiny Sophie Friedericke Wilhelmine von Kahlden, z domu baronówny von Kannenberg, kuzynki Hochbergów – w l. 1775 – 1777 lub 1778(?).

Siostry von Hochberg były uczone na pensji Madame Faesch i na dworze baronowej von Kahlden przede wszystkim religii, a nadto program nauki obejmował: historię, geografię, muzykę, taniec oraz naukę języków – francuskiego i włoskiego[219]. Język francuski (obok niemieckiego, ich ojczystego języka) był w tym czasie językiem obowiązującym na dworze królewskim Sasów i językiem XVIII-wiecznej „kulturalnej Europy", wypierającym elitarną łacinę. Znajomość języków nowożytnych (zwłaszcza francuskiego) ceniono jako umiejętność praktyczną potrzebną na co dzień w życiu publicznym. Toteż znajomość języka francuskiego w rodzie Hochbergów była powszechna od połowy XVIII wieku[220].

Z kolei zaś w latach 1781 – 1782 hrabianki i ich brat Hans Heinrich VI pobierali lekcje rysunku u Christiana Wilhelma Tischbeina[221], o którym autor napisze więcej w drugiej części tejże książki. Młody hrabia był zapewne oczarowany nauczycielem, gdyż zatrudnił go – w przyszłości – jako swojego artystę nadwornego.

Warto zapewne zapytać, czego Hochbergowie byli uczeni w czasie nauki w szkołach średnich i co studiowali na uczelniach? Wydaje się, iż w śląskich gimnazjach na pierwszy plan były wysuwane – religia (jako zasadnicza wiedza ludzi pobożnych) i język łaciński, język uczonych i język wykładowy na europejskich uniwersytetach. Dobra znajomość łaciny wśród członków familii von Hochberg – zarówno w XVII wieku, jak i w następnym stuleciu – potwierdzona przez zachowane do dziś zbiory korespondencji (prywatnej oraz urzędowej), świadczy o tym, że przedstawiciele familii wyjątkowo poważnie traktowali naukę tego właśnie języka[222].

W szkołach protestanckich, a zwłaszcza zaś w elitarnych gimnazjach dość wcześnie wprowadzono do programów nauczania – fizykę eksperymentalną, filo-

---

[219] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 4702. Warto zauważyć, że edukacja hrabianek była zgodna z >programem edukacji< dziewcząt w ówczesnej Europie – por. M. Czarnecka, *Adlige Dichterinnen in Schlesien im 17. Jahrhundert*, [w:] J. Harasimowicz, M. Weber (Hrsg.), [2010], *Adel in Schlesien*, Band 1: *Herrschaft – Kultur – Selbstdarstellung*, „Schriften des Bundes-Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa", Band 36, Oldenbourg Verlag, München 2010, s. 468.

[220] Znajomość zarówno języka francuskiego, jak i przede wszystkim języka włoskiego z pewnością nie była obca Hochbergom, którzy i w XVII w., i w stuleciu następnym – w XVIII w. studiowali w Italii lub Francji. Także literatura naukowa i popularnonaukowa w językach francuskim i włoskim, zgromadzona w bibliotece zamkowej w Książu, potwierdza znajomość [minimum bierną] tychże języków.

[221] K. Nonn, *Christian Wilhelm Tischbein*: *Maler und Architekt. 1751 – 1824*, seria: „Studien zur Deutschen Kunst Geschichte", nr 148, Heitz und Mündel, Strassburg 1912, s. 3.

[222] W krajach niemieckich dominacja łaciny trwała w literaturze do około 1670 roku, zaś – na uniwersytetach oraz w nauce do 1700 (a może i dłużej: do 1730) roku (zob.: Z. Lec, *Charakterystyka zewnętrzna biblioteki kolegium oo. jezuitów w Świdnicy* [*Śląskiej*] *z lat 1629 – 1776*, „Rocznik Świdnicki", 1994, s. 134).

zofię oraz podstawy wiedzy w dziedzinie państwa i prawa. Proces unowocześniania programów nauczania w tych gimnazjach rozpoczął się już w końcu XVII w., a nasilił się od początku XVIII w. Warto też podkreślić fakt, że Christian Gottlieb Atze (1736 – 1826), rektor szkoły w Mieroszowie, swój znany podręcznik (z przyrodoznawstwa) *Naturlehre für Frauenzimmer* (1781) zadedykował córkom Hansa (Johanna) Heinricha V von Hochberg – Charlotte Henriette Christiane oraz Ferdinande Henriette, co sugeruje, że hrabianki poszerzyły wiedzę także i o wiadomości zaczerpnięte z tego nowoczesnego podręcznika epoki Oświecenia.

Warto przez chwilę zastanowić się nad problemem: jaką funkcję w edukacji elit epoki baroku odgrywała geografia istniejących wówczas akademii i uniwersytetów. Z pewnością renoma uczelni miała przy ich wyborze – znaczenie. Lipsk, Strassburg, później Halle cieszyły się sławą przodujących ośrodków akademickich. Na uniwersytetach uczono teologii w duchu Kościoła luterańskiego, filozofii, języków biblijnych: hebrajskiego, greckiego i łacińskiego, literatury klasycznej, fizyki, matematyki i prawa. Kwerenda źródeł nie przyniosła informacji o profesorach uczelni, pod których kierunkiem studiowali Hochbergowie, ale ich akademiccy mistrzowie byli z pewnością znakomitymi humanistami swoich czasów.

O dominującym modelu edukacji w rodzie Hochbergów decydowały z pewnością tradycje rodzinne pomnożone i o doświadczenia edukacji przedstawicieli innych rodów ówczesnej śląskiej arystokracji. Wszak, jak widać z powyższych rozważań, Hochbergowie na swoich szlakach edukacyjnych i kulturowych prezentowali postawy zgodne z ówczesnymi tendencjami dotyczącymi edukacji i nauki, obowiązującymi w tych barokowych stuleciach – w kręgach europejskich elit luterańskich.

Model wykształcenia i wychowania ówczesnego arystokraty służył przede wszystkim przygotowaniu do późniejszej służby publicznej i ewentualnej kariery politycznej. Podróże zagraniczne i – przy okazji – poznanie kilku znanych ośrodków akademickich były wówczas typowym fenomenem z kręgu doświadczeń edukacyjnych. Podróże zagraniczne ówczesnych arystokratów wzbogacały w pewnym sensie doświadczenia edukacyjne rodziny.

Przy okazji, warto wspomnieć o tym, że ówczesne podróże zagraniczne miały rzeczywiście edukacyjny, a w pewnym sensie i naukowy, aspekt. Były one przygotowywane i organizowane zazwyczaj sumiennie, zgodnie ze wskazówkami – w teoretycznych traktatach o „edukacyjnych" podróżach zagranicznych, takich jak wydane w pierwszym ćwierćwieczu XVIII w.: *Die Vornehmst. Europaeischen Reisen* (1703) Petera Ambrosiusa Lehmanna, *Der getreue Hoffmeister adelicher und bürgerlicher Jugend* (1706) Augusta Bohse'ego, profesora retoryki w Ritterakademie w Legnicy oraz *Discursus politico – historicus de peregrinatione studiosorum* (1714) Matthiasa Berneggera, profesora retoryki w Strassburgu.

Włoskie peregrynacje naukowe hrabiego Maximiliana oraz studia w Padwie i Sienie przyczyniły się do jego zainteresowania religią katolicką, porzuczenia religii ewangelickiej oraz złożenia katolickiego wyznania wiary. Dla luterańskiego rodu hrabiów von Hochberg owe peregrynacje Maximiliana do Włoch były wydarzeniem, o którym pamiętano – długo. Obawy przed katolicką Italią, włoskimi uczelniami, a zwłaszcza przed katolickim Rzymem były na tyle silne, że zapewne zakazano synom owych „naukowych" podróży do Italii, gdyż hrabiowie von Hochberg nie podejmowali studiów w uczelniach włoskich. Tylko Heinrich Ludwig Carl, syn Conrada Ernsta Maximiliana, odbył edukacyjną podróż do Italii – po roku 1665. Natomiast synowie hrabiego Maximiliana – Maximilian Leopold (1673 – 1750) oraz jego młodszy brat Franz[iskus] Ferdinand Anton (1674 – 1729) studiowali teologię katolicką na Uniwersytecie w Pradze.

Młodzi Hochbergowie mogli (aczkolwiek nie musieli) pobierać prywatne lekcje od najlepszych profesorów uniwersytetów, jak bywało to w zwyczaju, oraz zawiązać wiele wartościowych znajomości z protestanckimi książętami i arystokratami Rzeszy. Niestety, kwerenda źródłowa nie przyniosła konkretnych ustaleń na ten temat. Niemniej, dość ostrożnie można sugerować taką możliwość, zwłaszcza, że w tym okresie na Śląsku istniała, a nawet rozwijała się instytucja dworskich guwernerów, prowadzących edukację arystokratek oraz arystokratów z rodów luterańskiej elity. Także i w Europie były modne prywatne lekcje, pobierane u profesorów elitarnych uniwersytetów, którzy często prowadzili swoje wykłady dla synów z rodów książęcych i hrabiowskich – podczas wspólnych obiadów.

Warto podkreślić i inny istotny fakt. Młodzi hrabiowie von Hochberg częstokroć wyjeżdżali na studia w towarzystwie synów innych – spokrewnionych lub zaprzyjaźnionych rodów. Dzięki cytowanemu studium *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten*, którego autorką jest Claudia Zonta, można ustalić niektóre osoby towarzyszące Hochbergom w czasie studiów zagranicznych i *peregrinatio academica*. Otóż, z Christoph[orus]em, synem Heinricha z Olszan, studiowali w Padwie (1616) – Gedeon Fischer, który wcześniej studiował prawo na uniwersytecie w Heidelbergu[223], Adam Gall von Kreckwitz[224] i – być może – Heinrich von Niebelschütz[225]. Z kolei zaś towarzyszami studiów Hansa Heinricha I w Italii, byli Martin(us) Fusselius, studiujący prawo, a także medycynę i teologię[226], Johann Christoph von Niebelschütz[227] oraz Bernhard von Waldau[228]. Natomiast Christoph Rünholtz[229] był osobą towarzyszącą Hansowi Heinrichowi I w jego *peregrinatio academica* po Europie. Niestety, zachowane materiały źródłowe nie zawierają informacji na temat wspomnianych towarzyszy studiów Hochbergów.

[223] C. Zonta, *Schlesische Studenten...*, s. 215.

[224] Ibidem, ss. 292, 293.

[225] Ibidem, s. 324.

[226] Ibidem, s. 226.

[227] Ibidem, s. 324.

[228] Ibidem, s. 435.

[229] Ibidem, s. 371.

W XVIII w. Hochbergowie zatrudniali dworskich guwernerów. Guwernerem Gottloba Hansa Ludwiga był – Heinrich Wilhelm Echarti[230], a guwernerem Hansa Heinricha VI – Adam Friedrich Kraus[s][231], absolwent teologii na Uniwersytecie w Halle. Uczył on hrabicza języka francuskiego i prawdopodobnie – włoskiego(?).

Kończąc rozważania na temat nauczania dzieci oraz kształcenia młodzieży w rodzie Hochbergów, należałoby postawić i pytanie o poziom wykształcenia kobiet. Poza źródłami archiwalnymi dotyczącymi edukacji dziewcząt z familii von Hochberg w ostatnim pokoleniu z XVIII wieku, niestety, nie zostały znalezione materiały źródłowe na temat nauki hrabianek w pierwszych pięciu pokoleniach rodu, o których autor pisze w niniejszej książce.

W XVII i XVIII w. – należy to teraz wyraźnie stwierdzić – Hochbergowie, zarówno mężczyźni, jak i kobiety, byli familią, którą wyróżniały kult dla wiedzy oraz przekonanie... o wartości wykształcenia. Jeżeli więc wiedza była wartością cenioną w tym rodzie, to wydaje się, że i żony Hochbergów, i ich córki z pewnością posiadały minimum elementarnego wykształcenia. Wychowaniem i kształceniem dziewcząt zajmowały się zapewne ich matki, ale na pytanie, czy matki rodziny Hochbergów były wspierane w podejmowanej przez nie aktywności edukacyjnej córek przez ojców rodziny i guwernantki (guwernantów) – w świetle materiałów z przeprowadzonej kwerendy, nie można odpowiedzieć. Jest jednak wiadome, że hrabia Hans Heinrich V dbał osobiście o poziom kształcenia jego córek, co poświadczają akta z archiwum Hochbergów[232]. Należy pamiętać, że wykształcona dziewczyna miała wysoką wartość na „arystokratycznym" rynku małżeńskim w nowożytnej Europie. Nadto posiadanie odpowiedniego poziomu wykształcenia przez kobiety wynikało, o czym jeszcze wspomnę, także i z nakazów duchowości i religijności luterańskiej. Stąd można założyć, że siostry hrabiów von Hochberg także posiadały – w pewnym sensie – wartościowe wykształcenie[233]. Niektóre Hochberżanki były zapewne zafascynowane sztuką, poezją, muzyką, a – być może – filozofią i myślą religijną, co nie znaczy, że ich wiedza była klasyczną wiedzą naukową.

Kobiety z rodzin arystokratycznych były kształcone w ówczesnej Europie w sposób dość konwencjonalny. Kształcenie dziewczynek, tak samo jak i chłopców, zaczynano od poznawania zasadniczych prawd wiary – bądź katolickiej, bądź luterańskiej. Nadto były one uczone tekstów modlitwy. Pobożność i moralność dziewcząt były zasadniczymi efektami ich edukacji. Od dziecięcych lat uczono dziewczęta pisania i czytania w języku ojczystym, także łaciny (w XVII w.) oraz języków

---

230 AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 4874. Johann Gottlieb Scharf, luterański kantor świebodzicki, był nauczycielem śpiewu Gottloba Hansa Ludwiga.

231 AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 4709; sygn.: HOCHB. I – 4710.

232 AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 4701; sygn.: HOCHB. I – 4702; sygn.: HOCHB. I – 4704.

233 Zobacz: N. Henelius, *Silesiographia renovata* [pars prior], Christianus Bauchius, Wratislaviae & Lipsiae 1704, s. 680 – akapit ze zdaniem: *Puellae… nobiles et urbanae… vel in scholis, vel domi* (...).

nowożytnych, przede wszystkim języka francuskiego (od ostatniej ćwierci XVII wieku, a z pewnością od pierwszej ćwierci XVIII wieku). Młode arystokratki były uczone dworskich konwenansów, ponadto muzyki i tańca. Natomiast nauka dziewcząt, także z rodów arystokratycznych, w elitarnych instytucjach edukacyjnych stała się bardziej modna dopiero w okresie Oświecenia.

Problematy dotyczące edukacji i studiów w kolejnych pokoleniach rodu Hochbergów należy dostrzegać poprzez swoiste wymogi wiary, a zwłaszcza duchowości oraz religijności luterańskiej. Otóż, Marcin Luter w tekście *Eine Predigt*: *Dass man Kinder zur Schule halten solle* (Coburg 1530), mając świadomość, że troska o jakość Kościóła [luterańskiego] i poziom wiary jest równocześnie i troską o jakość nauczania w szkole, zalecił wiernym Kościóła luterańskiego obowiązkowe zakładanie szkół w miastach, za co prawnie byli odpowiedzialni – na terytorium swoich dóbr – książęta (hrabiowie oraz baronowie). Luter dostrzegał również „potrzebę wprowadzenia przymusu szkolnego"[234]. Ten przymus szkolny – w świetle jego poglądów – dotyczył przede wszystkim dzieci, tak synów, jak i córek, z rodzin szlachty oraz patrycjatu. Inspirator Kościoła luterańskiego nie odrzucił jednakże potrzeby kształcenia dzieci z rodzin rzemieślniczych i chłopskich. Każdy więc chrześcijanin, jako osoba stworzona na wyobrażenie Stwórcy, powinien być – zdaniem Lutra – „człowiekiem światłym" i „powinien mieć jasny [czyli rozsądny] pogląd na świat"[235]. Pogląd ten przeżywał renesans w Kościele luterańskim w 2 połowie XVII w. i w 1 połowie XVIII w., stąd dbałość o odpowiedni poziom edukacji dzieci oraz o jakość i wszechstronność ich wiedzy w familii Hochbergów nie powinna nikogo – zdziwić.

Na zakończenie, należy dodać, że Ojcowie sześciu pokoleń tej familii interpretowali edukację i studia dzieci jako proces kształtowania osobowości i postawy egzystencjalnej ludzi dobrych, a także pożytecznych dla rodziny i lokalnej społeczności. Byli również świadomi, że efekty edukacji są zależne zarówno od wpływów środowiska naturalnego i kultury (duchowej i materialnej), jak i od wpływów otoczenia społecznego, efektów jego pracy oraz właściwego oddziaływania pokolenia starszego na pokolenie młodsze. I wydaje się, że i Ojcowie, i Matki swoje powinności w tym zakresie realizowali możliwie najlepiej, zgodnie z mocą ich rozumu i mocą ich serca oraz zgodnie z wiedzą i posiadanym doświadczeniem życiowym, o czym świadczą fakty związania aktywności egzystencjalnej rodu von Hochberg tak z życiem ich rodziny oraz życiem lokalnej społeczności, jak i z rozmaitymi instytucjami państwowymi.

---

[234] M. Uglorz, *U źródeł pedagogiki ewangelickiej*, [w:] W. Korzeniowska, A. Mitas, A. Murzyn oraz U. Szuścik (red.), *Tradycje kształcenia nauczycieli na Śląsku Cieszyńskim*: *Studia*, *rozprawy*, *przyczynki*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach", nr 2646, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2009, s. 18.

[235] M. Uglorz, *U źródeł pedagogiki ewangelickiej...*, ss. 18, 19.

Literatura piękna i muzyka w kręgu hochbergowskiej familii

Nawiązując do wzorców kultury dworu cesarskiego oraz dworów arystokracji Rzeszy epoki baroku, hrabiowie Hochbergowie – w interesującym nas czasokresie – otaczali siebie lokalnymi literatami i muzykami oraz uświetniali swoje małżeństwa, a także narodziny swojego potomstwa i ceremonie żałobne osób ze swojego rodu wierszami epitalamijnymi, *natalnymi* i *funeralnymi*, a także utworami muzycznymi. Wśród zachowanych materiałów archiwalnych można odnaleźć wiele cennych informacji, pozwalających odtworzyć swoiste relacje familii Hochbergów ze światem literatów śląskich oraz z literaturą piękną, a zwłaszcza z okolicznościową poezją rodzinną, a także ze światem twórców muzyki okolicznościowej.

Hochbergowie interpretowali śluby, a zwłaszcza pogrzeby jako ważne i zasługujące na pamięć wydarzenia z dziejów własnego rodu. Toteż zabiegali, aby wybitne postacie z kręgu hochbergowskiej familii bywały ukazywane na tle rodzinnym, a zarazem – lokalnym oraz prywatnym. Zachowane do dziś teksty poezji rodzinnej pozwalają uznać za fakt oczywisty tworzenie utworów na uroczystości rodzinne w rodzie Hochbergów od połowy XVI wieku. Lokalni poeci uświetniali ich małżeństwa utworami, pisywali wiersze żałobne, zachowujące pamięć o zmarłych. Wśród najdawniejszych okolicznościowych utworów są dwa teksty epitalamijne: *Nuptiis Conradi ab Hoberg* (...) *sponsi*, *et Virginis Annae Gelhornaeae Iohannis a Gelhorn Conzendorf filiae sponsae*... Jo[h]annesa Girsnerusa (i innych osób)[236] oraz *Nuptiis viri* (...) *Conradi ab Hoberg* (...) *sponsi*, *et* (...) *Annae Iohannis a Gelhorn filiae sponsae*... Martinusa Huberinusa[237] – uświetniające małżeństwo Conrada III von Ho[ch]berg (1558 – 1613) z Anną von Gel[l]horn (zm. 1615). Oczywiście, w przed-hrabiowskiej epoce powstało wiele takich tekstów, lecz nie będą one przedmiotem niniejszego studium, gdyż czasokres tego tekstu obejmuje określone na karcie tytułowej książki lata.

Ślub Johann[es]a (Hansa) Heinricha I von Hochberg, przyszłego barona oraz hrabiego, oraz Helene von Gellhorn, który został zawarty w 1627 roku, dał inspira-

[236] J. Girsnerus [i inni], *Nuptiis* [...] *Conradi ab Hoberg* (...) *sponsi, et* [...] *Virginis Annae Gelhornaeae Iohannis a Gelhorn Conzendorf filiae sponsae...*, [Nicolaus] Schneider / Sartorianus, Lygnicii [1597].

[237] M. Huberinus, *Nuptiis* (...) *viri* [...] *Conradi ab Hoberg in arce Furstenstein vidui sponsi, et* [...] *Annae Iohannis a Gelhorn filiae sponsae, celebratis in arce Furstenstein D. 4. M. Iunii An. [15]97*, [Nicolaus] Sartorianus, Lygnicii [1597].

cję do powstania literackiego epitalamium *Gratulatoria in nuptias insigniores*...[238], zaś jego ślub z Susanne Hedwig von Schaffgotsch, zawarty w 1664 roku, został uświetniony epitalamium *Triumph-Bogen*, którego autorem był Jacob Friedrich Mantel[239].

Na przełomie XVII i XVIII w. bardowie – zarówno rodzinni, jak także i lokalni, pisywali dość często wiersze na śluby, chrzty i pogrzeby przedstawicieli rodu Hochbergów. Wydaje się, że podejmowanie owej twórczości uważano za rodzinny obowiązek. Rodzi się jednak pytanie: czy autorami / autorkami wierszy okolicznościowych byli / były rzeczywiście przedstawiciele / przedstawicielki hochbergowskiej familii, czy może też korzystano z usług profesjonalnego literata – pośrednika, zamawiając u niego stosowne teksty poetyckie? Na to pytanie – na obecnym etapie badań – nie można udzielić jednoznacznej odpowiedzi.

Hochbergowie, którzy byli uczniami gimnazjów w Świdnicy i we Wrocławiu, a także ci edukowani przez domowych nauczycieli – mieli w czasie nauki możliwości poznania tajemnicy warsztatu twórczości literackiej (poetyckiej). Zbiór własnych utworów poetyckich zapewne autorstwa kilkunastoletniego Heinricha Ludwiga Carla von Hochberg, zachowany w Archiwum Państwowym we Wrocławiu[240], jest dowodem tego, że poetyka była jeszcze w połowie XVIII wieku uznawana za wartościowy przedmiot nauki szkolnej. Tom wierszy, zapewne wybór najlepszych tekstów osiemnastoletniego „poety" z jego okresu szkolnego, jest wyraźnie niejednolity pod względem wartości artystycznej. Obok tekstów, które wyróżnia dość dobry poziom poetycki, są i wiersze – wyraźnie słabsze, a nawet nieudane. Czytelnik wierszy z pewnością dostrzeże pokrewieństwo owych poetyckich juweniliów tak z poezją łacińską antycznego Rzymu, jak i z poezją epoki baroku. Nie powinno to jednak dziwić, gdyż zjawisko zapożyczania fraz, metafor i obrazów poetyckich z poezji znanych poetów było zjawiskiem typowym u wielu początkujących twórców.

Tren żałobny *Letzte Liebes- und Ehren-Bezeugung*, napisany na uroczystość związaną z pogrzebem hrabianki Juliane Charlotte Elisabeth von Hochberg (w 1719 r.), którego tekst został przypisany czternastoletniemu „cierpiącemu bratu" Hansowi Heinrichowi IV, wydaje się być – ze względu na jego wartość ideową oraz artystyczną – dziełem profesjonalnego literata, u którego został zamówiony. Tren ten otwiera dzieje poezji pióra hochbergowskiej familii z linii książskiej (Hochberg – Fürstenstein) oraz roztockiej (Hochberg – Rohnstock), aczkolwiek nie wolno zapomnieć, że do historii literatury niemieckiej wpisał siebie ponad pół wieku wcześniej

---

[238] *Gratulatoria in nuptias insigniores, quas… Johannes Heinricus ab Ho[h]berg (...) cum Helena, filia Friderici a Gelhorn (...)*, brak inf. o wydawcy, Lygnicii [1597].

[239] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 4257: J. F. Mantel, *Triumph-Bogen: Der Liebe dem Hochgebornen Herren Herren Hans Heinrichen Freyherrn von Hohberg (...) mit Hochgebornen Jungfrauen Susanna Hed[e]wigen Gebornen von Schaffgottschin*, Johannes Christoph Jacob Baumann, Bresslau 1664.

[240] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów: sygn.: HOCHB. VII – 2393. Zbiór jest datowany: [1732].

– baron Wolfgang Helmhard[t] z linii Hochberg – Güttmansdorff (1612 – 1688), syn Wolf[gang(us)]a Heinricha oraz Sophiae, z domu Böheim], który wydał między innymi także i kilkakrotnie wznawiany podręcznik encyklopedyczny *Georgica Curiosa Aucta*[241]. Inny znów przedstawiciel rodu Hochbergów – ukryty pod inicjałami: J. W. – wydał w 1733 r. oryginalny zbiór poezji zatytułowany *Beytrag zum schlesischen Helicon*[242].

Połowa XVIII wieku przyniosła bujny rozkwit tekstów poetyckich, podpisywanych nazwiskiem: *von Hochberg*, choć mogły one stanowić wytwory innej, obcej ręki. I tak w 1750 roku (a może 1755 roku?) został wydany drukiem tekst *Treue Mütter als Bilder der göttlichen Liebe*...[243] dla uczczenia 40-lecia lub może 45-lecia(?) urodzin hrabiny Louise Friederike von Hochberg, podpisany przez jej dzieci: hrabiczów Hansa Heinricha V i Gottloba Johanna [Hansa] Lud[e]wiga oraz hrabianki Henriette Friederike i Christine Sophie Friederike. Jeżeli uznamy, że ów tekst został wydany w 1750 roku, to należałoby jednoznacznie odrzucić autorstwo Hansa Heinricha V, w tym roku – ośmiolatka, i jego młodszego rodzeństwa. Także przyjęcie późniejszej daty: „1755 rok" za czas powstania tego tekstu – przy uwzględnieniu faktu, że nikt z dzieci hrabiny nie został wskazany jako autor(ka) tego tekstu – pozwala autorowi studium uznać *Treue Mütter* za dzieło profesjonalnego literata, u którego ów tekst poetycki został zamówiony[244].

Natomiast hrabianka Louise Henriette Caroline Elisabeth (1731 – 1764), córka Hansa Heinricha IV von Hochberg, była prawdopodobnie autorką lirycznych tekstów *Die Quelle fröhlicher Lieder in bangen Zeiten*... oraz *Den tiefen Eindruck der Mütterlichen Treue*..., których bohaterką jest jej matka – Louise Friederike[245], zaś jako hrabina von Hochberg, wdowa po hrabim Heinrichu Ludwigu Karlu von Hochberg, była również autorką *Bey der feyerlichen allerhöchsten Landesherrlichen Einweisung des Hochgebohrnen Grafen und Herrn, Herrn Hanß Heinrich Grafen von Hochberg* – poezji lirycznej o wyjątkowo wysokiej klasie artyzmu[246]. Wszystkie trzy teksty poetyckie, inspirowane tekstami z Biblii, wyróżnia dyskretna religijność,

---

[241] W. H. von Hohberg, *Georgica Curiosa Aucta* [Johann Friederich Endters & Michael Endters, Nürnberg 1682]. Ten podręcznik – leksykon był kilkakrotnie wznawiany, między innymi w latach: 1687, 1695 i 1701.

[242] J. W. von Hohberg, *Beytrag zum schlesischen Helicon*, Gottlob Hebold, Sorau 1733.

[243] *Treue Mütter als Bilder der göttlichen Liebe*, Heinrich Christoph Müller, Jauer, brak [inf. o] roku wydania. Autorką tego dzieła literackiego mogła, być może, być najstarsza [19-letnia (w 1750 r.)] córka hrabiny Louise Friederike – utalentowana literacko hrabianka Louise Henriette Caroline Elisabeth von Hochberg (1731 – 1764), aczkolwiek brak jednoznacznych dowodów dla potwierdzenia tej hipotezy.

[244] Zapewne i tekst: H. H. Jünger von Hohberg, *Thränen*..., Heinrich Christoph Müller, Jauer 1755 – był dziełem zamówionym [na pogrzeb hrabiego Heinricha Ludwiga Carla von Hochberg] u >profesjonalnego< literata.

[245] L. H. C. E. von Hochberg, [H. H. [von] Hochberg, H. F. [von] Hochberg, Ch. S. F. [von] Hochberg und G. J. L. [von] Hochberg, *Die Quelle fröhlicher Lieder in bangen Zeiten*..., [Heinrich Christoph] Müller, Jauer 1756 oraz: *Den tiefen Eindruck der Mütterlichen Treue*..., Heinrich Christoph Müller, Jauer 1757.

[246] L. H. C. E. von Hochberg, *Bey der feyerlichen allerhöchsten Landesherrlichen Einweisung des (...) Grafen und Herrn, Herrn Hanß Heinrich (...) Grafen von Hochberg, Heinrich Christoph Müller*, Jauer 1757.

nadto szczery zachwyt podmiotu wypowiedzi poetyckiej nad otaczającą rzeczywistością. Więź podziwu dla bliskich Osób z refleksją metafizyczną wydaje się być zdecydowanie istotnym wyróżnikiem liryki autorstwa Louise Henriette Caroline Elisabeth. Można więc żałować, że hrabina pozostawiła po sobie (lub może burzliwe dzieje Śląska pozostawiły po hrabinie) bodajże tylko te trzy teksty literackie, gdyż z pewnością można jej twórczość poetycką wpisać do kręgu kunsztownej poezji autorstwa śląskich arystokratek[247].

Zgodnie z barokową tradycją ślub Hansa Heinricha V von Hochberg oraz hrabianki Christine Henriette Louise von Stolberg został uświetniony przez młodsze rodzeństwo pana młodego, hrabianki Henriette Friedericke i Christine Sophie Friedericke i hrabicza Gottloba Johanna [Hansa] Lud[e]wiga – pięknym epitalamium *Bey der am November 1762 zu Stolberg erwünscht vollzogenen Gräflich- Hochberg- und Stolberg-ischen Vermählung entdecken in der Ferne die freudige Empfindung ihres Herzens des Herrn Bräutigams als ihres innigst- geliebtesten Bruders*...[248]

Christine Henriette Louise von Hochberg, z domu von Stolberg, (1738-1776), żona Hansa Heinricha V, także posiadała talent literacki, o czym świadczą i wiersz *Bey dem erfreulichen Geburts-Fest des Hochgebornen Grafen und Herrn, Herrn Christoph Ludwig… Grafen zu Stolberg*[249], z okazji 55-lecia urodzin jej ojca, i okolicznościowy autobiograficzny tekst *Ein mit dem aufrichtigsten Dank erfülltes Hertz, für alle unverdiente Gnade, Huld, Liebe, Freundschaft, Gewogenheit und Treue bezeugte durch nachstehende Kantate und Ode*[250], wydany drukiem z okazji wesela jego autorki[251]. Owe uzdolnienia poetyckie hrabiny von Hochberg nie powinny zdziwić, gdyż jej młodsi stryjeczni bracia – hrabia Christian von Stolberg-Stolberg (1748 – 1821) oraz hrabia Friedrich Leopold von Stolberg-Stolberg (1750 – 1819) byli znakomitymi twórcami literatury niemieckiej. Zwłaszcza poezja utalentowanego Friedricha Leopolda była dobrze znana w szerokich kręgach miłośników niemieckiej literatury. Poezja ta,

---

[247] Zob. M. Czarnecka, *Adlige Dichterinnen in Schlesien im 17. Jahrhundert*, [w:] J. Harasimowicz, M. Weber (Hrsg.), *Adel in Schlesien*, Bd 1: *Herrschaft – Kultur – Selbstdarstellung*, „Schriften des Bundes-Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa", Band 36, Oldenbourg Verlag, München 2010, ss. 467 – 478. Wśród śląskich literatek wyróżniły się księżna legnicka Anne Sophie (1628 – 1666) oraz hrabina L[o]uise von Anhalt – Dessau (1631 – 1680).

[248] H. F. [von] Hochberg, Ch. S. F. [von] Hochberg und G. J. L. [von] Hochberg, *Bey der am November 1762 zu Stolberg erwünscht vollzogenen Gräflich- Hochberg- und Stolberg-ischen Vermählung entdecken in der Ferne die freudige Empfindung ihres Herzens des Herrn Bräutigams als ihres innigstgeliebtesten Bruders drei jüngste Geschwister*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1762.

[249] Ch. H. L. [von] Stolberg, *Bey dem erfreulichen Geburts-Fest des Hochgebornen Grafen und Herrn, Herrn Christoph Ludwig… Grafen zu Stolberg*, Johann Christoph Ehrhar[d]t, Stolberg 1758.

[250] Ch. H. L. [von] Hochberg, *Ein mit dem aufrichtigsten Dank erfülltes Hertz, für alle unverdiente Gnade, Huld, Liebe, Freundschaft, Gewogenheit und Treue bezeugte durch nachstehende Kantate und Ode*, [brak inf. na temat wydawcy], Stolberg 1762.

[251] Dodam, że hrabina Christine Henriette Louise von Hochberg [pod imionami: Johanna [Jeannette] Christine] pisywała teksty poetyckie [po 15 października 1764] – o czym świadczy rękopis zachowany w Oddz. Rękopisów Uniwersytetu Wrocławskiego – sygn.: Akc 1977/0070.

wyraźnie zabarwiona sentymentalizmem preromantycznym – stała się przedmiotem zainteresowania filologów – literaturoznawców w 2. poł. XIX wieku[252].

Kuzynowie Christine Henriette Louise von Hochberg – książę Heinrich Christian Friedrich von Stolberg-Roßla (1747 – 1810) i książę Johann Wilhelm Christoph von Stolberg-Roßla (1748 – 1826), wnukowie księcia Josta Christiana, byli zaś autorami weselnego epitalamium *Bey der Hochgräflichen Vermählung*[253], napisanego z okazji uroczystości ślubu Christine Henriette Louise, ich kuzynki.

Jak widać, oddziaływanie edukacji domowej w zakresie wiedzy na temat ceremonii rodzinnych, a także i wpływ edukacji szkolnej w zakresie sztuki pisania okolicznościowych wierszy – sprzyjały rozwojowi rodzinnej poezji – epitalamijnej, *natalnej* oraz *funeralnej*, tak w XVII w., jak przede wszystkim w XVIII w. Gimnazjalni i domowi nauczyciele poetyki inspirowali swoich uczniów do pisania podczas obowiązkowych *praxes* – okolicznościowych utworów (wierszy), z umiejętnym zastosowaniem fraz z literatury antycznej i z tekstu *Biblii*. Należałoby zauważyć, że barokowy *Kulturvermittler* jako kierunek wychowania młodzieży, realizowany w szkole epoki baroku i okresu Oświecenia, był zgodny z modelem wychowania w edukacji domowej, zaś ówcześni nauczyciele podejmowali trud przygotowania uczniów (od XVII w. / XVIII w. również i uczennic) do pełnienia określonych funkcji, jak na przykład funkcji poety (poetki) w ich środowisku rodzinnym. Poezja okolicznościowa, także autorstwa hrabianek oraz hrabiczów von Hochberg, będąc jednym z najistotniejszych *Unterhaltungs-medien* w XVII w. i XVIII w., daje pośrednio obraz rodziny jako *Schauplätze fürstlicher Erziehung* i *Schauplätze der Eltern – Kind(er) Beziehung*. Na szczególną uwagę zasługuje poezja okoliczniościowa dla hrabiny Louise Friederike von Hochberg, z domu hrabianki von Stolberg-Stolberg, opisująca jej postać jako osobę kochającej mądrej Matki. Po tej refleksji pedagogicznej należałoby powrócić do zasadniczej problematyki studium i zaprezentować także i innych twórców literatury, działających w kręgu hochbergowskiej familii.

Wśród twórców poezji okolicznościowej byli zarówno urzędnicy dworscy, jak Adam Gottlieb Charisius[254], sekretarz hrabiego Hansa Heinricha IV von Hochberg,

---

[252] Friedrich Leopold von Stolberg-Stolberg studiował [wraz ze starszym bratem] – prawo, a ponadto studiował historię i historię cywilizacji antycznej – na elitarnym Uniwersytecie w Halle. Po studiach obaj bracia odbyli podróż do Szwajcarii – w towarzystwie poety Johanna Wolfganga von Goethe. Friedrich Leopold zaprzyjaźnił się z poetą Friedrichem Gottliebem Klopstockiem. Wydał drukiem *Balladen* (Leipzig 1779) i *Jamben* (Leipzig 1784), był tłumaczem [z języka łacińskiego] wybranych fragmentów z dzieł świętego Augustyna. Ponadto wydał drukiem znakomite *Reise in Deutschland, der Schweiz, Italien und Sicilien* [4 tomy; Friedrich Nicolovius, Königsberg & Leipzig 1791 – 1794] oraz teksty literackie o tematyce religijnej. Czytelnika zainteresowanego dorobkiem literackim hrabiego odsyłam do monografii Joshua Eleoma, *Friedrich Leopold Graf zu Stolberg and the German Romantics*, Lang, Oxford [– Bern etc. etc. – Wien] 2005.

[253] H. Ch. F. [von] Stolberg, J. W. Ch. [von] Stolberg, *Bey der Hochgräflichen Vermählung*, Catharina Margarete Blättermann, Sondershausen 1762.

[254] Adam Gottlieb Charisius napisał epikedeion *Erweiterte Entdeckung derer Empfindungen seines gerührten Hertzens...*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1758.

i Johann Gottlieb Klose[255], mandatariusz hrabiego, guwernerzy na zamku Książ i w pałacu w Roztoce, jak guwerner hrabicza Gottloba Hansa (Johanna) Ludwiga – Heinrich Wilhelm Echarti[256], jak także i przede wszystkim luterańscy duchowni, pastorzy i archidiakoni – z kręgu hrabiów, zarówno na zamku Książ (*Schloß Fürstenstein*), jak i także w pałacu w Roztoce (*Schloß Rohnstock*). W kręgu duchownych można wymienić kilka osób wyjątkowo uzdolnionych – poetycko.

Benjamin Schmolck (1672 – 1737), pastor – poeta ze Świdnicy, kompozytor znanych religijnych hymnów, napisał epikedeion na uroczystość żałobną po śmierci hrabianki Juliane Charlotte Elisabeth Hochberżanki z Roztoki:

Mihn Tauben-Flügel
Schwinge dich in meinen Schloß!
Laß die Welt verlaß die Wüsten
Wo nur Löw und Otternisten.
Reiß die bangen Fessel loß
Aus dem Thal auf Zions hügel
Ist nur noch kleiner Schritt.
Sulamith!

[*Erb-Comtesse der Herrschafften Rhonstock... Juliane Charlotte Elisabeth gebohrnen* (...) *Gräfin von Hochberg*] (*Sulamith*!)

Wśród poetów byli pastorzy: Gottlieb Mohaupt[257], autor okolicznościowego utworu na ślub hrabiego Heinricha Ludwiga Carla von Hochberg i hrabianki Louise Henriette Caroline Elisabeth von Hochberg, Georg Daniel Pezold, autor dwóch epitalamiów z okazji tego samego ślubu[258] oraz Carl Gottlob Sutorius, autor epitalamium na ślub hrabiego Heinricha Ludwiga Carla von Hochberg i hrabianki Louise Henriette Caroline Elisabeth von Hochberg, a także epikedeionu na uroczystość

[255] Johann Gottlieb Klose wydał „nachruf“: *Die erhabene Großmuth in der rühmlichen Lebens- und Sterbens-Geschichten des... Herrn Hanß Heinrichs... Grafens von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1758.

[256] Heinrich Wilhelm Echarti napisał *Die Empfindungen des Herzens bei der Gruft der... Frau Sophie Friederique Erdmuth... Gräfin von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1782.

[257] Pastor Gottlieb Mohaupt napisał *Bey der Hoch* [...] *Vermählung*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1755.

[258] Pastor Georg Daniel Pezold napisał *Das hohe Vermählungs Fest*... [Heinrich Christoph] Müller, Jauer 1755 oraz: *Die Freude über der nähern Verbindung der hohen Fürstenstein- und Rohnstock-ischen Häuser suchten*... [Heinrich Christoph] Müller, Jauer 1755. Ponadto zaś przy współpracy pastorów Gottlieba Wolf[f]a i Philippa Gottfrieda Seybolda napisał epikedeion *Das immerwährende Leben der Gläubigen als den höchsten Trost im leiblichen Sterben erwogen in dem seligsten Beyspiele des... Grafen und Herrn Herrn Hanß Heinrichs... Grafens von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1758 – na uroczystość żałobną po śmierci hrabiego Hansa Heinricha IV von Hochberg.

żałobną po śmierci hrabiego Heinricha Ludwiga Carla[259]. Do tej listy należałoby dopisać jeszcze i pastora Christiana Emmanuela Ulbera, autora pięknego epikedeionu *Die Thränen der Liebe*...[260].

Johann Georg Gottlieb Sommer oraz Christoph Muntzke wydali drukiem *Bey dem seligen... Hintritt* – piękny liryk, zabarwiony religijnie, inspirowany tekstem *Psalmu 27*, pełen znakomitych fraz poetyckich, jak na przykład:

Jehovah, Du allein bist weise und bist gerecht...
Gott, Du bist mein! Mein Gott bist Du! [261]

oraz:

... dein Mutter-herz zu fassen
Nimst Du mich ganz in dein Erbarmen auf...[262]

Tekst tego liryku został napisany dla uczczenia pamięci zmarłego hrabiego Hansa Heinricha IV von Hochberg.

Bogaty zbiór poezji *funeralnej* powstał także i po śmierci hrabiny Sophie Friedericke Erdmuth von Hochberg, z domu hrabianki Rzeszy von Schönburg, pierwszej żony hrabiego Gottloba Hansa Ludwiga – w 1782 roku[263]. Dodać warto, że literackie kazania pogrzebowe na uroczystościach pożegnania hrabiny – przy jej trumnie, wygłosili: kaznodzieja Carl August Voigtländer oraz pastor Christian Georg[e] Wendel.

Ta wymieniona (i niewymieniona) poezja epitalamijna, a także – *natalna* i *funeralna*, powstała w kręgu hochbergowskiej familii czeka dziś nadal na swoich badaczy: historyków literatury staroniemieckiej, którzy opisaliby problemy więzi rodzinnych Hochbergów w epoce nowożytnej – w świetle tekstów poezji okolicznościowej. Być może więc jakaś przyszła monografia naukowa, bazująca na zachowanych w archiwach i bibliotekach na Śląsku oraz w Saksonii – bogatych zbiorach tej-

[259] C. G. Sutorius, *Den Sieg der Braut über das Hertz des Bräutigams entwarf...*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1755 oraz: Idem, *Die Letzten Worte des... Grafen und Herrn Herrn Heinrich Ludwig Carl... Grafen von Hochberg... leget der... hinterlaßnen Gemahlin* [Heinrich Christoph Müller, Jauer [1755].

[260] Ch. E. Ulber, *Die Thränen der Liebe mit welchem die Baare des... Grafen und Herrn Herrn Hanß Heinrichs... Grafens von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer 1758.

[261] J. G. G. Sommer, Ch. Muntzke, *Bey dem seligen... Hintritt* [...], Heinrich Christoph Müller, Jauer 1758, s. 5.

[262] Ibidem, s. 6.

[263] Z licznej poezji funeralnej wymienię tylko utwór Gottlieba Fuchsa *Bei dem* [...] *Verlust der... Frau Sophie Fried*[*e*]*ri*[*c*]*ke Erdmuth Reichsgräfin von Hochberg*, Friedrich Sigismund Grass, Breslau 1782.

że poezji, przyniesie nowy i pełny obraz emocjonalnych więzi interpersonalnych w rodzie von Hochberg, który został zawarty w tekstach literackich, pisanych w okresie „hrabiowskim" hochbergowskiej familii.

Literatura piękna, przede wszystkim zaś – poezja, pisywana bądź przez rodzeństwo oraz innych krewnych, bądź przez przyjaciół rodziny, doktorów akademickich i pastorów, bądź także zamawiana u profesjonalnych twórców tego typu literatury, i wydawana drukiem z okazji ślubów, a także narodzin potomka lub zgonów – zwłaszcza matki, ojca, siostry lub brata, wpisała Hochbergów do dziejów literatury. Teksty poetyckie są równocześnie wielkim meta-tekstem idealizującym ród panów „na Książu" i „na Roztoce", a zarazem spełniającym funkcję mitotwórczą. Owa mitotwórczość kryje się przede wszystkim w tym, że odświętność sytuacji lirycznej kreuje monumentalne poetyckie portrety osób z tegoż rodu *śląskich Medyceuszów*, poetyckie portrety oświetlone światłem rodzinnego święta. Ten zaś fenomen tworzy szczególną wartość owych portretów.

Oczywiście, owa okolicznościowa literatura powinna być dostrzegana (i ewentualnie oceniana) na tle innych tego rodzaju tekstów, które były popularne w barokowej Europie. Wydaje się, że poezja pisana na śluby, chrzty i pogrzeby przedstawicieli rodu Hochbergów – ze względu na jej walory – estetyczne (i nie tylko z tego powodu) powinna stać się także przedmiotem analizy w tekście jakiegoś obszernego studium literaturoznawczego.

Z pewnością należy wspomnieć literacki artyzm listów hrabiego Hansa Heinricha V. Otóż listy te wyróżniają – co należy wyraźnie podkreślić – niepoślednia wartość literacka, szczególna ekspresja literackiego języka niemieckiego, doskonała poetyckość, którą często współtworzą znakomite frazy, jak na przykład: „mein Herz mit lauter Gram und Leiden" [264]. Takich przykładów można by wskazać w listach hrabiego bardzo wiele.

Być może należałoby – w przyszłości – również pokazać wartości literackie i innych hochbergowskich dzieł: autobiografii, dzienników z podróży i pamiętników. Te rozmaite teksty z archiwum Hochbergów, zachowane do czasów współczesnych, stanowią wartościowe dokumenty śląskiej kultury literackiej epoki baroku oraz doby Oświecenia, więc należałoby uczynić dzisiaj wszystko, aby uchronić je… i od zapomnienia, i od zniszczenia.

Kwerenda materiałów archiwalnych, niestety, nie dostarczyła informacji na temat muzyki w siedzibach rodzinnych Hochbergów. Stąd poniższe informacje są nie tyle skromne, ile mają – w pewnym sensie – wartość hipotez.

Wydaje się, że hrabiowie Hochbergowie – w XVII i XVIII w. – nie utrzymywali kapeli dworskiej w swoich rezydencjach. Nie znaczy to jednak, że na jakieś szcze-

[264] Fraza pochodzi z listu hrabiego Hansa Heinricha V do hrabiego Georga zu Stolberg [list datowany: 17 Januar 1777] – zob.: K. Weigelt, op. cit., s. 307.

gólne okazje nie wynajmowali muzyków z okolicy. Otóż, dla rodziny (i gości) hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana, a także dla rodzin (i gości) następnych panów „na Książu" – być może, grywali organiści z okolicznych świątyń Kościoła luterańskiego. Zapewne kościelni organiści wraz z chórem zapewniali oprawę muzyczną liturgii z okazji ślubów córek Hochbergów, a także na ceremoniach funeralnych – podczas hochbergowskich pogrzebów.

Wiemy, że uroczystości żałobnej podczas pogrzebu hrabiny L[o]uise Friederike von Hochberg, z domu hrabianki von Stolberg-Stolberg, towarzyszyła muzyka żałobna *Trauer – Oratorium*. Także i uroczystościom żałobnym podczas pogrzebu hrabiego Hansa Heinricha IV von Hochberg towarzyszyła muzyka żałobna *Trauer – Oratorium*. Jednak, bez znajomości zapisu nutowego – trudno jest dziś ocenić poziom artystyczny owych dwóch dzieł, których dźwięki żegnały hrabinę i hrabiego w świątyni św. Ducha w Jaworze. Uwzględniając jednak fakt, że poziom artystyczny niemieckiej muzyki żałobnej w XVIII wieku był – wyjątkowo wysoki, można bardzo ostrożnie przyjąć, że i te dwa dzieła, opracowane zapewne w nastroju poważnym i w rytmie uroczystym, nie były pozbawione artyzmu. Być może, w bliższej lub dalszej przyszłości zostaną odnalezione owe oratoria żałobne, pozwalając poznać koloryt żałobnej harmonii, która towarzyszyła pożegnalnym mowom na tychże dwóch bolesnych uroczystościach. Wiadomo także, że liryczna *Kantate... na egzekwie* związane z pogrzebem hrabiny Sophie Friederique Erdmuth von Hochberg, wydana drukiem przez Heinricha Christopha Müllera [1782], towarzyszyła kościelnym uroczystościom żałobnym podczas jej pożegnania.

Nie jest wiadome natomiast to, czy Friedrich Gottlieb Stark (1742 – 1807), kantor (oraz może organista) kościoła w Wałbrzychu, oczarował swoim śpiewem rodzinę hrabiego Gottloba Hansa Ludwiga, jak i rodzinę hrabiego Hansa Heinricha VI?

Przypomnę, że Friedrich Gottlieb Stark był utalentowanym kompozytorem swojego czasu oraz autorem znanego Passions-Oratorium *Gedanken und Empfindungen beim Kreuze Jesu auf Golgotha*, a również autorem zbioru 160 fug i preludiów na organy[265].

Kończąc rozważania w niniejszym studium, autor chciałby także wspomnieć hrabiego Hansa Heinricha XIV von Hochberg (1843 – 1926), najmłodszego wnuka hrabiego Hansa Heinricha VI, żyjącego w „epoce książęcej" kompozytora i autora znanej opery *Der Wärwolf* [1881], granej kilka sezonów w Dreźnie[266].

---

[265] G. Schilling, *Encyclopädie der gesammten musikalischen Wissenschaften oder Universal-Lexicon der Ton Kunst*, Franz Heinrich Köhler, Stuttgart 1838, s. 469.

[266] J. Kruczek, *Z dziejów muzycznych Panów i Książąt Pszczyńskich*: *Od Promnitzów do Hochbergów*, Muzeum Zamkowe w Pszczynie, Pszczyna 2009, ss. 62 – 65. Czytelnika zainteresowanego jego osobą... odsyłam do pomnikowej monografii Carla Weigelta i do książki Jana Kruczka. Oba te dzieła przynoszą wiele informacji o hrabim Hansie Heinrichu XIV von Hochberg, jego muzyce i innych jego osiągnięciach w sferze kultury.

Podsumowując, należałoby wyraźnie podkreślić istotny fakt: zachowana literatura okolicznościowa powstała w kręgu rodu Hochbergów w XVII i XVIII w., którą wyróżnia estetyczny aspekt, może zachęcić współczesnych czytelników do kulturoznawczej lektury, zarazem może i powinna zainspirować badaczy literatury do podjęcia studiów nad tym piśmiennictwem, które z pewnością wzbogacą wiedzę o epoce baroku i barokowym Śląsku, wyjaśniając wiele problemów zarówno literaturoznawczych, jak także i innych, zwłaszcza – kulturowych i społecznych. Pod względem literackości owa literatura częstokroć nie ustępuje temu, co historycy literatury XVII i XVIII w. uznają za artystyczne i wartościowe, ponadto zaś wymienione w tymże studium teksty literackie i meta-literackie warto byłoby porównać z pokrewnymi tekstami, które były wydawane drukiem w Rzymie lub Paryżu, aby stwierdzić, że poziom artystyczny literatury okolicznościowej, powstałej w kręgu Hochbergów jest zapewne bliski artyzmowi ówczesnej europejskiej meta-literatury.

Warto zapewne podjąć i kwerendy badawcze w archiwach oraz bibliotekach Europy Środkowej, aby odnaleźć *musicalia* bądź z kręgu hochbergowskiej familii, bądź także z kręgu innych rodów arystokracji na Śląsku, co, być może, przyczyni się do odnalezienia (dzisiaj – nieznanych) dzieł muzyki powstałej w barokowym środowisku śląskim.

W kręgu mecenatu artystycznego Hochbergów w XVII i XVIII w.

ARTYŚCI W HOCHBERGOWSKICH ZAMKACH I PAŁACACH

Artystyczna wspaniałość rezydencji Hochbergów – zamku Książ i pałacu w Roztoce, z pewnością świadczy o wysokiej kulturze artystycznej, a także i o zmyśle monumentalności przedstawicieli tejże arystokratycznej familii. Nadto jest odzwierciedleniem indywidualności tego śląskiego rodu w Czasoprzestrzeni epoki baroku i doby Oświecenia. Hochbergowskie siedziby były rozbudowywane zgodnie z ówczesną modą pod względem architektonicznym. Miały one na zewnątrz piętno architektury Italii, później zaś Francji, a wewnątrz budynków dominował koloryt lokalny: śląski lub może ściślej – niemiecki.

Modernizacja zamku w Książu, w stylu baroku włoskiego, podjęta przez hrabiego Hansa Heinricha II w 2 poł. XVII wieku, była kontynuowana przez jego syna – Conrada Ernsta Maximiliana w 1 poł. XVIII w. Hans Heinrich II zatrudniał (w l. 1671 – 1698?) włoskiego mistrza Antonia Domenica Rossiego[267], ale to właśnie syn hrabiego, Conrad Ernst Maximilian – co podkreślają zgodnie historycy – „ma największe zasługi w nadaniu blasku zamkowi"[268]. W 1 połowie XVIII wieku zamek został poszerzony o reprezentacyjne skrzydło w stylu barokowym, przed którym założono dziedziniec honorowy[269], obrzeżony barokową ażurową balustradą oraz ozdobiony rzeźbami wykonanymi przez Augusta Gottfrieda Hoffmanna z Drezna[270]. Projekt kompozycji dziedzińca, jak i tematyka rzeźb świadczą o tym, że Conrad Ernst Maximilian był miłośnikiem, a przede wszystkim – znawcą sztuki.

---

[267] Antonio Domenico Rossi był synem architekta Carla Rossiego (ok. 1630 – 1688), działającego w II poł. XVII wieku na Śląsku [m. in. twórcy mauzoleum Piastów w Legnicy (1677–1678)].

[268] K. Matuła, J. Tutaj, M. Woch, *Zamek Książ. Czasy Hochbergów. Fascynujące dziś i wczoraj*, Stowarzyszenie Inteligencji Twórczej w Wałbrzychu, Wałbrzych 2010, s. nieliczb.; B. Lejman, *Metamorfozy Zamku Książ*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2015, s. 13.

[269] Dziedziniec honorowy przed zamkiem został zaprojektowany przez Felixa [Antona] Hammerschmidta, który w l. 1718–1734 był nadwornym architektem w Książu – zob.: W. Brzezowski, M. Jagiełło-Kołaczyk, *Cztery stulecia ogrodów w Książu* (*Four Centuries of Książ Gardens*), „Architektura: Czasopismo Techniczne", 2010, z. 13, s. 249. Zobacz także: K. Nonn, *Christian Wilhelm Tischbein*: *Maler und Architekt* (*1751 – 1824*), seria: „Studien zur Deutschen Kunst-Geschichte", Bd 148, J[ohann] H[einrich] Ed. Heitz & [Curt] Mündel, Strassburg 1912, s. 10 i: T. Torbus, *Polen*: *Reisen zwischen Ostseeküste und Karpaten*, *Oder und Bug* [*Kunst Reiseführer*], DuMont Reise Verlag, Köln 2002, s. 279. Dodam, że Hammerschmidt wzniósł pałac opatów krzeszowskich w Schweidnitz [w l. 1723–1725] oraz pałac biskupi w Nysie i kościół Bożogrobców – tamże – Zobacz także: K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku*, PWN, Warszawa 1977, ss. 271 – 272].

[270] K. Kalinowski, *Rzeźba barokowa na Śląsku*, PWN, Warszawa 1986, ss. 184 – 186.

Na szczególną uwagę zasługują dwie rzeźby figuralne: APOLLO oraz ARTEMIDA [DIANA], które są symbolicznymi reprezentacjami właścicieli zamku: hrabiego von Hochberg oraz jego trzeciej żony hrabiny Christine Dorothei – z domu von Reuss. Warto więc, w tym miejscu, poświęcić choćby tylko dwa akapity owym rzeźbom i ich bogatej symbolice.

„Kosmologiczna" relacja ukryta w rzeźbach: solarny Apollo i lunarna Artemida [Diana] – stwarza układ analogiczny do związku małżeńskiego[271]. Idee ukryte w symbolice bohaterów z mitologii były czytelne dla przedstawicieli elity intelektualnej epoki baroku. Wiedza osób wykształconych w XVII w. oraz XVIII w. – dzisiaj, niestety, zapomniana, pozwalała gościom hrabiego i jego żony jednoznacznie interpretować treść programu ikonograficznego owych rzeźb. APOLLO – artystyczna metafora hrabiego von Hochberg – jako Sol „Mundi Schema", a zarazem i antyczny bóg Słońca, jest aluzją do symboliki chrześcijańskiego Lwa, Jezusa Chrystusa, którego postać odnajdujemy na tarczy herbowej Hochbergów oraz współtworzy czytelną triadę: APOLLO – LEW – JEZUS CHRYSTUS. Conrad Ernst Maximilian zaprezentował więc siebie – w kontekście owej triady, jako człowieka pobożnego i wiernego nauce Zbawiciela. Jeżeli zaś tę triadę zamienimy na nieco inną, świecką i również ongiś czytelną triadę: APOLLO – LEW – CONRAD ERNST MAXIMILIAN VON HOCHBERG, wówczas Apollo winien być interpretowany jako patron artystów i uczonych, zaś Lew, znak zodiakalny hrabiego – jako symbol Ducha i jego potęgi. Hrabia von Hochberg okazuje się w tym kontekście znawcą nowożytnej nauki (astronomii, fizyki, matematyki) i miłośnikiem sztuki, poezji oraz muzyki, a jego zamek w Książu to… Kosmos, Czasoprzestrzeń stworzona przez jej właściciela jako „śląski Helikon", miejsce rozkwitu nauk i sztuk.

August Gottfried Hoffmann[272] wykonał także inne rzeźby na dziedzińcu honorowym w Książu, a wśród nich figuralne reprezentacje mitologiczne: Boreasz unoszący Orejteję (Orytheię), Neptun lub Achelous(?) z nimfą Perimele(?), Herkules walczący z Anteuszem i Pluton porywający Prozerpinę[273]. Ewa Grochowska-Sachs wyjaśniła, że te reprezentacje symbolizują Cztery Żywioły[274]. Zgodnie więc z wy-

[271] M. Eliade, *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz – Kowalski, „Seria Religioznawcza", Wydawnictwo „Książka i Wiedza", Warszawa 1966, ss. 132 – 133.

[272] August(in)us Gottfried Hoffmann (1697 – 1774?) wykonał także [wraz ze swoim synem Christianem Gottlobem (1736 – 1771)] ołtarz dla kościoła w Świdnicy [w l. 1752 – 1753] – R. Sachs, U. Ososko, *Czy rzeczywiście Konrad Ridiger*?, „Rocznik Muzeum Papiernictwa [w Dusznikach Zdroju]", r. V: 2011, ss. 15 – 18.

[273] W. Brzezowski, M. Jagiełło – Kołaczyk, *Cztery stulecia ogrodów w Książu* (*Four Centuries of Książ Gardens*), „Architektura: Czasopismo Techniczne", 2010, z. 13, ss. 249 – 250; W. Brzezowski, M. Jagiełło – Kołaczyk, *Dziedzictwo odziedziczone. O powojennych losach rzeźb ze śląskich ogrodów barokowych*, [w:] A. Mitkowska, Z. Mirek, K. Hodor (red.), *Założenia rezydencjalno – ogrodowe: dziedzictwo narodu polskiego* [*na tle europejskich wpływów kulturowych*], Wydawnictwo Instytutu Botaniki im. Wł[adysława] Szafera – Polska Akademia Nauk, Kraków 2008, ss. 37 – 52; B. Lejman, op. cit., s. 16.

[274] E. Grochowska-Sachs, *Das ikonographische Programm des barocken Umbaues der Schloss- und Parkanlage-Fürstenstein in Schlesien*, [w:] R. Sachs (Hrsg.), *Amator scientiae. Festschrift für Dr. P. Ohr*, „Wissenschaftliche Serie", Bd 2, Polsko – Niemiecki Ośrodek Badań nad Dziedzictwem Kulturalnym Śląska: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Breslau 2004, s. 218.

mogami kultury epoki baroku program ikonograficzny rzeźb na diedzińcu honorowym kryje nie tylko obrazy zdarzeń, opisanych w antycznych mitach, ale także jest nośnikiem treści symbolicznych. Cztery grupy rzeźb – to nie tyle odzwierciedlenie pełnych dynamiki zdarzeń mitologicznych, ile raczej – symboliczna reprezentacja idei dotyczących prawd o egzystencji „kosmologicznej" Wszechświata, a także o Ładzie kosmicznym, który stanowił wzorzec dla ładu egzystencjalnego w hochbergowskiej familii.

Kontynuacją programu ikonograficznego prezentowanego na dziedzińcu honorowym jest program ikonograficzny prezentowany we wnętrzu zamku – w Sali Balowej [dziś: Sali Maksymiliana], gdzie Felix Anton Scheffler[275] na sklepieniu wykonał malowidło *Pallas Atena* [*i Pegaz*] *w otoczeniu Muz* w 1732 roku. Jest ono prezentacją poglądów Pana „na Zamku" i autora programu ikonograficznego[276]: bogini Atena, opiekunka filozofów, jest symbolem Mądrości i Wiedzy, a Muzy, nauczycielki cnotliwego życia[277], to patronki artystów i Sztuki oraz uczonych i Nauki. Artysta wykonał i dwa niezachowane obrazy *Personifikacje czterech epok historycznych* i *Personifikacje czterech pór roku*. W tymże kontekście zamek w Książu był domem Muz, a pan „na książskim zamku" – był mecenasem artystów uczonych.

Dziełami Schefflera są także: plafon *Flora wśród amorków*[278] w Salonie Barokowym, widoki zamku w Książu (freski dla pawilonu letniego; datowane: 1734 r.)[279], a także akwarela z widokiem zamku w Książu od zachodu[280] i dwa graficzne portrety hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana [z 1732 roku] oraz hrabiego Heinricha Ludwiga Karla [z 1752 roku]. Pierwsze z wymienionych dzieł (*Flora*), być może, zostało zamówione dla gloryfikacji osoby małżonki hrabiego, hrabiny Christine Dorothei, z domu von Reuss.

---

[275] Felix Anton Scheffler (1701, Monachium – 1760, Praga), niemiecki artysta epoki baroku i rokoka, nadworny malarz biskupa wrocławskiego – Philippa Ludwiga von Sinzendorf, ceniony na Śląsku, jak i w Czechach oraz na Morawach. Wykształcenie artystyczne uzyskał u Cosmasa Damiana Asama w Monachium. Jego ważniejsze dzieła to: malowidła w kaplicach kościoła cystersów w Krzeszowie, w kościele św. Piotra i św. Pawła w Nysie oraz w kościele cystersów w Brnie [ok. 1744] – Zobacz: U. Thieme, F. Becker (Hrsg.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, t. XXVIII, Verlag E. A. Seemann, Leipzig 1934, s. 180; H. Brinkmöller-Gandlau, *Felix Anton Scheffler*, [w:] *Biographisch-Bibliographischen Kirchen-lexikon*, Bd 9, Bautz, Herzberg 1995, kol.kol. 39 – 41; S. Brzezicki, Ch. Nielsen (red.), *Zabytki sztuki w Polsce*: *Śląsk*, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2006, s. 912; B. Lejman, op. cit., ss. 36, 37.

[276] E. Grochowska-Sachs, *Das ikonographische Programm*..., s. 228.

[277] C. Ripa, *Ikonologia*, przel. I. Kania, TAiWPN „Universitatis", Kraków 1998, s. 291.

[278] S. Brzezicki, Ch. Nielsen (red.), *Zabytki sztuki*..., s. 913.

[279] B. Czechowicz, *Apoteoza śląskiego magnata i jego zamku*, "Sudety", 2001, nr 9, ss. 24 – 25; A. Marsch, *Der schlesische Bilderzyklus im Treppenhaus der Leopoldina und sein Maler Felix Anton Scheffler*, [w:] N. Conrads (Hrsg.), *Die tolerierte Universität: 300 Jahre Universität Breslau (1702 bis 2002)*, Franz Steiner Verlag, [Wiesbaden] – Stuttgart 2004, s. 159.

[280] W. J. Koch, *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelssitz. Eine Bilddokumentation*, Bergstadt Verlag Wilhelm Gottlieb Korn, Würzburg 1989, s. 249.

Należałoby zauważyć, że Sala Maximiliana jest zdobiona 12 pilastrami o złoconych głowicach. Liczba pilastrów nie jest – przypadkowa. Liczba „12" [dwanaście] symbolizuje pełność, a także ład Boży, szczęśliwość i świętość. „Dwunastka może posłużyć za wieloraką miarę", ponieważ – jak pisze Dorothea Forstner[281] – „jest podzielna przez dwie główne liczby: trzy i cztery. Trzy – liczba Bóstwa i cztery – liczba Wszech-świata przenikają się wzajemnie w dwunastce". Jak więc widać, filozoficzne i teozoficzne myślenie, a przede wszystkim myślenie – kosmologiczne było typowe dla Conrada Ernsta Maximiliana. Dodać wypada i to, że w Sali Balowej na zamku w Książu kryły się ongiś także i inne symboliczne reprezentacje.

Z kolei barokizacja pałacu w Roztoce w stylu baroku francuskiego była inspirowana przez hrabiego Hansa Heinricha III. W pierwszym ćwierćwieczu XVIII wieku zamek był przebudowany na barokową rezydencję[282]. Na sklepieniach sal hochbergowskiej rezydencji w Roztoce, tak samo jak i w zamku w Książu – zostały wykonane malowidła o tematyce mitologicznej. Nadto Hans Heinrich III założył ogród przypałacowy (ok. 1720 r.), w którym były umieszczone rzeźby figuralne: Jupiter i Junona, wykonane zapewne w 1. ćwierćwieczu XVIII wieku. W 2 połowie XVIII wieku w pałacu w Roztoce można było podziwiać bogatą galerię artystycznie dobrych portretów osób z rodziny Hochbergów i portretów władców[283].

Hans Heinrich VI był inspiratorem przebudowy zamku Grodziec i założenia parku – na przedzamczu, będąc na początku XIX w. jego właścicielem, i budowy w latach 1791 – 1800 starego zamku [„*der Alten Burg*"] w Książu[284], typowej dla tego czasokresu – budowli meta-gotyckiego zamczyska.

Hochbergowie również przyczynili się dość znacząco do budowy świątyń Kościoła luterańskiego w ich dobrach.

Baron (późniejszy hrabia) Hans Heinrich I pokrył około 2/3 kosztów budowy kościoła Trójcy Świętej [*Heiligen Dreifaltigkeit*] w Świdnicy i zapewne około 2/3 kosztów budowy kościoła Ducha Świętego [*Heilige Geist*] w Jaworze. Z kolei hrabia Conrad Ernst Maximilian wspomagał budowę kościoła w Kamiennej Górze [niem. Landeshut] w latach 1709 – 1730, ponadto przyczynił się do budowy świątyń Kościoła luterańskiego w miejscowościach: Boguszowie [niem. Gottesberg], Głuszycy

---

[281] D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przekład W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1990, s. 51.

[282] M. Staffa (red.), *Słownik geografii turystycznej Sudetów. Wzgórza Strzegomskie*, t. 19, "I-Bis", Wrocław 2004, s. 207-208.

[283] W zbiorach pałacu Hochbergów w Roztoce był portret Hansa Heinricha IV Hochberga [w stroju huzara], zaś w kolekcji portretów monarszych były portrety: cesarza Karola VI, cesarzowej Elżbiety i księcia Franciszka Lotaryńskiego – wykonane [przez nieznan-ego/-ych portrecist-ę/-ów] zapewne w drugiej ćwierci XVIII wieku – zob. na stronie Internetu: [http://pl.wikipedia.org/wiki/Pałac_w_Roztoce].

[284] F. Schroller, *Schlesien. Eine Schilderung derSchlesierlandes*, [Verlag:] Carl Flemming, Glogau [1887], s. 45; K. Nonn, *op. cit.*, s. 69; F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland*, 6. Auflage, [Verlag von] A. Torzewski, Salzbrunn [1927], s. 68. E. Springer, *Niederschlesische Kunstdenkmäler*, Selbstverlag, Liegnitz 1932, s. 89.

[niem. Giersdorf / Wüstegiersdorf], Mieroszowie [niem. Friedland], Szczawienku [niem. Salzbrunn], Unisławiu Śląskim [niem. Waltersdorf] i Wałbrzychu [niem. Waldenburg][285]. Hrabia Hans Heinrich IV ofiarował plac pod budowę kościoła *Zum Kripplein Christi* w Roztoce, zaś hrabia Heinrich Ludwig Carl wspomagał budowę kościoła w Szczawnie [niem. Ober Salzbrunn] w latach 1751 / 1752 – 1755. Hrabia Hans Heinrich VI wspomagał budowę kościoła w Mirsku [niem. Friedeberg] w latach 1828-1832[286]. Inwestycje te przyczyniły się do ożywienia działalności budowlanej w okolicach siedzib rodu, dając owym okolicom wiele interesujących w aspekcie artystycznym budowli. W tym miejscu zostanie wymienionych tylko kilka z nich, zaczynając od tych – artystycznie – najznakomitszych.

Z pewnością należałoby w kręgu tych budowli wymienić Kościół Pokoju [Trójcy Świętej] w Świdnicy, zaprojektowany przez Albrechta von Sa[e]bisch (1610 – 1688), wrocławskiego architekta, budowany zaś w latach 1656 – 1657 przez mistrzów: Andreasa Gampera z Jawora i Kaspara Ko[e]niga ze Świdnicy. Na szczególną uwagę zasługuje Loża Hochbergów (we wnętrzu świątyni), której dekoracja malarska została wykonana pomiędzy 1698 r. a 1715 r.[287]. Wśród malowideł Loży historycy sztuki zwracają uwagę na wizerunki miast. Agnieszka Seidel – Grzesińska interpretuje jedną z prezentacji miasta jako: *Ansicht der Stadt Freiburg*[288]. Nie podważając zasadności tegoż stanowiska, autor studium pozwala sobie na inną (poza-historyczną) interpretację sceny. Malowidło to należałoby dostrzegać w relacji do sceny *Der Zug ins Gelobte Land*[289], interpretując je jako *Civitas Dei*, której *Artifex et Conditor Deus est* (Hebraei 11, 10). *Civitas Dei* to *Ierusalem Coelestic*, *wieczna Ojczyzna Świętych*, do której podążają wszystkie narody świata. Świebodzice (niem. Freiburg) w tym obrazie to symboliczny znak – miasto spotkania cywilizacji ludzkiej ze zbawczym planem Stwórcy. Świętość miasta jest zawarta w symbolice świątyni[290]. Budynek miejskiego kościoła to symbol *Ierusalem Coelestic* i symbol wszechpotęgi Stwórcy[291]. Tak więc oto, Świebodzice jako *Ierusalem Coelestic* i Mieroszów (niem.

---

[285] P. Kerber, *Geschichte des Schlosses und der freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien*, [Verlag:] Joseph Max & Comp., Breslau 1885, s. 83.

[286] Archiwum Państwowe we Wrocławiu [dalej: AP Wrocław], Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 1063.

[287] B. Czechowicz, *Problem początków śląskiego pejzażu w nowożytnym malarstwie regionu*, [w:] A. Kozieł, B. Lejman (red.), Willmann i inni. *Malarstwo, rysunek i grafika na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII wiekach*, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego / Oddz. Wrocławski Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wrocław 2002, s. 205, przypis 5.

[288] A. Seidel-Grzesińska, *Die Bildausstattung der sogenannten Fürstensteiner Loge in der Friedenskirche zu Schweidnitz als Beispiel eines Impresenzyklus in einem sakralen Raum Schlesiens*, [w:] M. Czarnecka (Hrsg.), *Literatur und Kultur Schlesiens in der Fruhen Neuzeit aus Interdisziplinärer Sicht*, „Acta Universitatis Wratislaviensis", nr 1968, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1998, s. 133. Zob. także: B. Czechowicz, *Problem początków śląskiego pejzażu...*, s. 205, przypis 5.

[289] A. Seidel-Grzesińska, *Die Bildausstattung der sogenannten Fürstensteiner Loge in der Friedenskirche zu Schweidnitz...*, s. 132.

[290] D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej* [*Die Welt der christlichen Symbole*], przekład: W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1990, s. 377.

[291] J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, przeł. A. Q. Lavique, seria: „Mity – Obrazy – Symbole", Wydawnictwo ZNAK, Kraków 1994, ss. 56 – 61.

Friedland) lub Boguszów (niem. Gottesberg) jako *Gelobte Land* zyskały w świdnickiej świątyni wymiar biblijnego Miasta idealnego, sprawiedliwego i dobrego, którego projektodawcą jest transcendentalny Stwórca, „Bóg Abrahama, Izaaka i Jakuba". Dobro, wyróżniające przestrzeń rządzoną przez Stwórcę, to *telos*, doskonałość moralna, warunkująca jedność mieszkańców świętego Miasta.

W obu miastach dominują – prawo zawarte w przykazaniach miłości oraz służba dla wspólnego dobra, będącego substancjalną ideą filozofii chrześcijańskiej, odpowiedzialność, uczciwość, a także i sprawiedliwość, stając się źródłem mieszczańskiej etyki. Zaś „wspólne dobro" to zbiór warunków egzystencji mieszkańców Miasta, które powinny być realizowane wspólnym wysiłkiem z pomocą władzy, by wszystkie osoby oraz wszystkie instytucje, a także stowarzyszenia mogły realizować prywatne i społeczne cele, nie szkodząc dobro-stanowi oraz aktywności egzystencjalnej innych osób i innych instytucji.

Owe prezentacje miast można by, oczywiście, interpretować w sposób inny: świecki. W antycznym schemacie pedagogicznym relacje między poszczególnymi elementami świata były płynne, ale istniała wśród nich pewna hierarchia, według której naczelne miejsce we Wszech-świecie zajmowało Miasto (gr. – *polis,* łac. – *civitas),* będące i uporządkowaną przestrzenią budowli, i społecznością, posiadającą wewnętrzny ład. Miasto symbolizowało „porządek, bezpieczeństwo, ład społeczny (i Boski), świadomość, logikę i (…) zwycięstwo rozumu nad siłami natury"[292].

Wydaje się więc, że artystyczne przesłanie zawarte w emblematach Loży Hochbergów, które należałoby odczytać przez egzegezę tekstów z rozmaitych encyklopedii symboli z epok renesansu i baroku, takich jak na przykład *Mondo simbolico* (Milano 1655; wersja łacińska: *Mundus Symbolicus* w przekładzie Augustyna Eratha, Colonia Agrippina 1681), autorstwa Filippa Picinelliego, przypisuje treści Miasta idealnego – również i rodowi von Hochberg, zapewniającemu porządek oraz bezpieczeństwo, jak i ład społeczny – tak swojej rodzinie, jak także rodzinom poddanych. Świadczą o tym treści inskrypcji emblematów prezentujących poszczególne elementy herbu hrabiów Hochbergów, by podać jako przykłady: „*Par Animo Robur*", co można by odczytać jako: „Potęga [istnieje] dzięki Odwadze" lub: „*Petit Ardua Virtus*", czyli: „Moc [Władzy] pragnie / szuka Przymierza [z wszystkimi]".

Z kolei zaś Hochbergowie z Roztoki byli fundatorami ołtarza głównego dla Kościoła Pokoju [Ducha Świętego] w Jaworze. Ołtarz ten wykonał w 1672 r. mistrz Michael Schneider z Kamiennej Góry w stylu barokowym. Hrabina Agnes Helene, z domu hrabianka von Windischgrätz, była zaś fundatorką barokowego ołtarza w kaplicy chrzcielnej Kościoła Pokoju [Trójcy Świętej] w Świdnicy – w barokowym stylu, wzniesionej w 1715 roku[293].

---

[292] M. Österreicher-Mollwo, *Leksykon symboli,* tłum. J. Prokopiuk, ROK Corp. S. A., Warszawa 1992, s. 95.

[293] S. Kotełko, *Śląskie Kościoły Pokoju*, „Rocznik Świdnicki", vol. 26: 1998, ss. 49 – 50.

Odrodzenie życia religijnego w dominium Hochbergów od połowy XVIII wieku było nie tylko wynikiem patronatu hrabiów, ale w dużej mierze i skutkiem decyzji politycznych – związanych z przełomowymi wydarzeniami: zajęcia Śląska przez Fryderyka II [w 1740 r.] oraz przyłączenia Śląska do Królestwa Prus [dnia 14 VIII 1743]. W 1740 roku Fryderyk II proklamował pełną tolerancję religijną w Prusach, a w 1764 roku wszystkie luterańskie *domy modlitwy* otrzymały urzędową nazwę *kościołów* na mocy jego edyktu.

Hrabia Conrad Ernst Maximilian przyczynił się, o czym już powyżej wspomniałem, do budowy sześciu świątyń Kościoła luterańskiego, zaś w 2 poł. XVIII w. Hochbergowie współfinansowali budowę dwóch monumentalnych budowli: kościoła w Świebodzicach oraz Kościóła Zbawiciela w Wałbrzychu.

Budowlom tym z pewnością warto poświęcić kilka zdań.

W latach 1776 – 1778 / 1779 był wzniesiony kościół luterański [ewangelicki] w stylu klasycystycznym w Świebodzicach, według projektu Christiana Friedricha Schultze'a, ongiś znanego śląskiego architekta. Do jego budowy przyczynił się znacząco Hans Heinrich V[294]. Rokokowy prospekt organowy [z 1779 r.], ołtarz i ambonę wykonał rzeźbiarz Ruttin Bunzlau. Natomiast organy [fundowane przez Hochbergów] wykonał wybitny organ-mistrz Gottlieb Benjamin Engler (1734 – 1793), syn organ-mistrza Michaela Englera (1688 – 1759). Dodać warto, że Hochbergowie [Gottlob Hans Ludwig i jego żona Charlotte Henriette Christiane Auguste] cenili Gottlieba Benjamina Englera jako wykonawcę koncertów organowych wraz z udziałem śpiewaków, które organizowano z okazji uroczystości rodzinnych [chrzty, śluby i pogrzeby]. Rodzina Hochbergów finansowo wspomagała także Świebodzice po wielkim pożarze [w 1774 roku], a zwłaszcza zaś odbudowę parafialnego kościoła katolickiego p. w. św. Mikołaja.

Natomiast Hans Heinrich VI przyczynił się do budowy kościoła ewangelickiego [p. w. Zbawiciela] w Wałbrzychu, wzniesionego w latach 1776 – 1788] według planu wybitnego śląskiego architekta Karla Gottfrieda Langhansa (1732 – 1808)[295]. Kościół jest zbudowany w stylu baroku „protestanckiego", typowego dla świątyń w Saksonii od ostatniej ćwierci XVII wieku i w Prusach od 1 połowy XVIII wieku, zaś ściślej jest budowlą – w stylu klasycznej architektury starożytnej, zgodnym z postawą estetyczną oświeceniowego luteranizmu[296].

---

[294] *Chronik der Stadt Freiburg in Schlesien* [tłum. A. Rubnikowicz], „Świebodzice. Dzieje Miasta", 2001, nr 5 (43).

[295] F. Torzewski, *Das Waldenburger Bergland*, 6. Auflage, [Verlag von] A. Torzewski, Salzbrunn [1927], s. 47; J. K. Kos, *Kościoły miejskie Carla Gottharda Langhansa*, [w:] J. Harasimowicz (red. naukowa), *Sztuka miast i mieszczaństwa XV – XVIII wieku w Europie Środkowowschodniej*, PWN, Warszawa 1990, s. 457 – 470; R. M. Łuczyński, *Domy modlitwy w dobrach Hochbergów*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia", 2005, nr 6 (51), s. 35; zobacz także: F. Grundmann, *Carl Gotthard Langhans* (*1732 – 1808*): *Lebensbild und Architekturführer*, Bergstadt-Verlag – Wilhelm Gottlieb Korn, Würzburg 2007.

[296] J. K. Kos, *Kościoły miejskie Carla Gottharda Langhansa...*, s. 469.

Obie te świątynie prezentują minimum dobry poziom architektury europejskiej.

Z innych świątyń wzniesionych przez ród von Hochberg należy wymienić kościół ewangelicki w Boguszowie – barokowy, z poł. XVIII w., a może z ok. 1775 r., z bogatym wystrojem barokowym [z 2 poł. XVIII w.] oraz z późniejszą wieżą w stylu klasycystycznym [z pocz. XIX w.][297], kościół ewangelicki w Głuszycy – zbudowany [w latach 1804 – 1809] w stylu klasycystycznym[298] oraz kościół luterański w Mirsku[299] – zbudowany [w latach 1828 – 1832] w stylu klasycystycznym. Nadto w l. 1766 – 1768 powstały z funduszy Hochbergów – nowy ołtarz oraz nowa ambona w kościele luterańskim w Szczawienku[300].

Na dwa jeszcze inne dzieła sakralne, powstałe z inicjatywy hrabiów von Hochberg w XVIII wieku, należałoby zwrócić uwagę. Dziełami tymi są: kaplica opata Franciscusa Ferdinand[us]a von Hochberg[301] [kaplica Mater Dolorosa / Matki Boskiej Bolesnej] w kościele p. w. św. Wincentego we Wrocławiu i kaplica zamkowa p. w. Św. Anny na zamku w Książu.

O pierwszej z owych kaplic wspomniano w pierwszej części niniejszego zbioru. Stąd w tym miejscu autor wspomni tylko kilka faktów. Kaplica zbudowana zgodnie z projektem – Christopha Hacknera w latach 1723 – 1727 to barokowa budowla o wnętrzu centralnym, przykryta kopułą, której tambur został oparty na wolutowych gurtach. Iluzjonistyczne malowidła Wenzela Lorenza Reinera[302], ozdabiające wnętrze kaplicy, są – jak to zauważył Edgar Pill – „swoistą syntezą dojrzałego malarstwa barokowego i [malarstwa] wczesnego rokoka”[303]. Malowidła ze scenami *Boleści Panny Maryi* w dwóch półkopułach [północnej – ze sceną *Ucieczka do Egiptu* jako malowidłem centralnym oraz południowej – ze sceną *Ukrzyżowanie* jako malowidłem głównym] są szczególną ozdobą kaplicy. Dekoracje sztukatorskie wykonał Ignaz Albrecht Provisore (zm. 1743). Rzeźby zaś są dziełem Johanna Georga Urbanskiego oraz Johanna Albrechta Siegwitza.

Natomiast kaplica zamkowa w Książu powstała zapewne w l. 1741 – 1742[304], gdyż liturgia – jak świadczą zachowane archiwalia – była w niej sprawowana w l.

---

[297] R. M. Łuczyński, *Domy modlitwy w dobrach Hochbergów...*, s. 35.

[298] R. M. Łuczyński, *Domy modlitwy...*, s. 35.

[299] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 1063.

[300] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 1064.

[301] N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, tomus II: *Domus*: *Breslau / St. Vincentius*, St[r]aubing Verl. Katholische Kirche, St[r]aubing 1952.

[302] R. Müller, *Reiner Wenzel Lorenz*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 28, Leipzig 1889, ss. 25 – 27.

[303] [E. Pill], *Rekonstrukcja malowideł / Die Wiederherstellung des Gemäldes*, [w:] [D. G. Kanclerski i inni], *Kaplica Hochberga... / Hochbergkapelle...*, [wstęp:] W. Juszczak, Diecezja Wrocławsko-Gdańska Kościoła Greckokatolickiego, Wrocław 2013, s. 94.

[304] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 912, HOCHB I – 1001.

1742 – 1794 oraz w l. 1807 – 1846[305]. W 1744 r. hrabina Christine Dorothea von Hochberg ufundowała ołtarz dla kaplicy zamkowej, a [Johann] Wilhelm Tischbein (1791 – 1819), syn Christiana Wilhelma, wykonał [w 2. dekadzie XIX w.] obraz *Święta Anna* do ołtarza kaplicy, może z inicjatywy hrabiny Anne Emilie zu Anhalt – Köthen, małżonki Hansa Heinricha VI[306]. Dodać warto, że w kaplicy były gwóźdź z Krzyża Pańskiego i inne relikwie [*Nagel vom Kreuze Christi und andere Reliquien*][307]. Nadto zaś kaplicę zdobił, znajdujący się obecnie na zamku w Brzegu, cykl malarski *Dzieje Mojżesza* autorstwa Giovanniego Pinottiego[308].

Także w pałacu w Roztoce była kaplica zamkowa, w której również wyróżniał się ołtarz główny.

KOLEKCJE MALARSTWA W REZYDENCJACH RODU VON HOCHBERG

Wydaje się, że Hochbergowie z okresu hrabiowskiego byli dość umiarkowanymi miłośnikami sztuki. Z pewnością nie było w ich kolekcjach obrazów i kopii / reprodukcji najznakomitszych mistrzów, takich jak: Raffaello Sanzio, Tiziano Vecellio, Paolo [Cagliari] Veronese, José de Ribera, Francisco de Zurbarán i inni. Galerie (Kolekcje) obrazów w Książu i w Roztoce nie były zapewne tak znaczące jak ich zbiory biblioteczne, bowiem brak jest informacji o znakomitych dziełach czy arcydziełach malarstwa w materiałach źródłowych[309]. W hochbergowskich zbiorach były zaś obrazy, artystycznie częstokroć dobre, malarzy nieco mniej znanych oraz mniej docenianych przez dawniejszych i współczesnych historyków sztuki. Owi dworscy – artyści-malarze wykonywali przede wszystkim, zgodnie z ówczesną modą – portrety Hochbergów, a niekiedy zapewne i obrazy historyczne o tematyce dotyczącej dziejów ich rodu. Rodzą się w tym miejscu rozmaite pytania na temat malarstwa związanego z tym rodem arystokratycznym. Po pierwsze, czy w XVII w. i XVIII w. w hochbergowskich rezydencjach działały pracownie malarskie obrazów sztalugowych, takie jak na zamkach rodu Radziwiłłów na Litwie? Po drugie, czy malarstwo portretowe w kręgu panów „na Książu" oraz panów „na Roztoce" miało aspekt produkcji artystycznej, albo inaczej: czy portrety Hochbergów były kopiowane, aby później służyć dekoracji rezydencji należących bądź do przedstawicieli innych linii tegoż rodu, bądź innych spokrewnionych z nimi rodów? Po trzecie zaś, w jaki sposób Ojcowie rodziny z hochbergowskiej familii realizowali dobór portreci-

[305] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB VII – 1364, HOCHB VII – 1365, HOCHB VII – 1366, HOCHB VII – 1367, HOCHB VII – 1368, HOCHB VII – 1369, HOCHB VII – 1370, HOCHB VII – 1371.

[306] W. Reimann, *Geschichte und Sagen der Burgen und Städte im Kreise Waldenburg*, 2. Auflage, H. Walter Friedland, Breslau 1925, s. 162.

[307] Ibidem, s. 162.

[308] M. Miernik, *Cosimo de Medici jako Mojżesz i Herkules, czyli O ikonografii malarskiego cyklu Giovanniego Pinottiego*, „Dzieła i Interpretacje", t. VIII / nr 8: 2003, ss. 73 – 91.

[309] Nie wzmiankują zbiorów artystycznych w rezydencjach Hochbergów... ani Johann Georg Meusel [1778], ani Friedrich Karl Gottlob Hirsching [1787] – znawcy niemieckich kolekcji malarstwa z XVIII w.

stów do swoich potrzeb? Na te pytania, niestety, nie można dziś znaleźć odpowiedzi – przy braku materiałów źródłowych, dotyczących tych właśnie problemów.

Nie można także jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie: czy takie obrazy, jak na przykład: *Hl. Cäcilie* (*Święta Cecylia*), którego twórcą był znakomity portrecista Bernardo Strozzi il Cappuccino (1581 – 1644)[310], albo *Martwa natura z brzoskwiniami*, dzieło Andrei Scacciatiego Starszego (1642 – 1710)[311] – były zakupione w XVII (lub XVIII) wieku, czy może zostały zakupione dopiero w XIX (lub XX) wieku? Znalezienie zaś odpowiedzi na te (i inne jeszcze) pytania mogłoby wiele wyjaśnić odnośnie problematu zamiłowań artystycznych przedstawicieli rodu Hochbergów.

Miłośnikiem malarstwa mógł być hrabia Conrad Ernst Maximilian, na co wskazują obrazy przypisane Ernstowi Wilhelmowi Bernhardiemu (1671 – 1736), który pracował na zamku w Książu od ok. 1716 r. do ok. 1721 / 1722 r. Otóż, Bernhardi wykonał kilka obrazów o tematyce zwierzęcej, a wśród nich *Reh* (*Sarna*). Conrad Ernst Maximilian, być może, nabył i takie obrazy, jak: *Judytha i Holofernes* [szkoła włoska z XVII w.] oraz *Pan i Nimfy* [szkoła włoska z XVII w.]. Niestety, są to tylko hipotezy badawcze, które – kiedyś może zostaną potwierdzone lub skorygowane.

Miłośnikiem malarstwa i grafiki mógł być, i zapewne był, hrabia Hans Heinrich VI, uczeń Christiana Wilhelma Tischbeina (1751 – 1824)[312], malarza i architekta, który tworzył w duchu pre-romantyzmu. Jakieś obrazy tego artysty były w salonie włoskim [dziś nazywanym: salonem barokowym]. Być może Sebastian Carl Christian Reinhard[t], (1738 – 1827), nadworny malarz cesarski, był gościem hrabiego Hansa Heinricha VI i wykonał na jego zamówienie jakieś widoki sudeckie[313]. Podobnie, aczkolwiek brak źródeł nie pozwala tego stwierdzić, mogli gościć u rodziny Hochbergów w pierwszym ćwierćwieczu XIX wieku: Friedrich August Tittel (1782 – 1836)[314], znany ongiś saksoński grafik i rysownik pejzaży, oraz jego uczeń Carl Theodor Mattis (1789 – 1881)[315].

---

[310] Bernardo Strozzi był znakomitym portrecistą [portrety: Federico kardynała Correra, doży Francesco Erizzo, Claudio Monteverdiego], malował obrazy religijne [*Święta Weronika*; dziś Madrid, Prado] i sceny alegoryczne [*Alegoria sztuk*; dziś Sankt Petersburg, Ermitaż].

[311] Andrea Scacciati Starszy był artystą na dworze Medyceuszów. Cieszył się szacunkiem swoich mecenasów jako znakomity przedstawiciel malarstwa martwych natur we Florencji i w północnej Italii. Beata Lejman, pisząc o martwych naturach Scacciatiego, trafnie stwierdza: „[Artysta, tworząc martwe natury,] sięgał do dzieł Niderlandczyków [z] 1. połowy XVII wieku, [do obrazów z] czasów, kiedy najwyżej cenili oni ciemne tła wydobywające finezję barw łudzącą wzrok materialność kształtów" – B. Lejman, op. cit., s. 55.

[312] K. Nonn, *Christian Wilhelm Tischbein*: *Maler und Architekt. 1751 – 1824*, seria: „Studien zur Deutschen Kunst Geschichte", nr 148, Heitz und Mündel, Strassburg 1912, s. 3.

[313] M. Stadnicki, *Rzecz o obrazach Carla Sebastiana Krzysztofa*[! – Z. B.] *Reinhardta* (*1738-1827*), "Wałbrzyskie Zeszyty Muzealne", vol. 2: 2007, ss. 95 – 100.

[314] A. Marsch, *Friedrich August Tittel* (*1782-1836*), [w:] [K. Borchardt (Hrsg.)], *Schlesische Lebensbilder*, Band 10, Degener Verlag, Insingen 2010, s. 117-124 oraz: K. Kułakowska, *Tittel Friedrich August*, [w:] *Słownik biograficzny Ziemi Jeleniogórskiej*. [2007] – Zob.: [http://jbc.jelenia-gora.pl/Content/790/tittel_friedrich.html].

[315] K. Kułakowska, *Mattis Carl Theodor*, [w:] *Słownik biograficzny Ziemi Jeleniogórskiej*. [2007] – Zobacz na stronie: [http://jbc.jelenia-gora.pl/Content/795/mattis_carl.html].

W zbiorach malarstwa w Książu w okresie hrabiowskim były, być może, także i: *Owoce i kwiaty* Marii Sibylli Merian (1647 – 1717), *Jastrząb atakujący kaczki* (mal. ok. 1700) Johanna (Johana) Bouttatsa (ok. 1680 – 1743), malarza niderlandzkiego, czynnego w l. 1696 – 1703 / 1705 w Niderlandach, zaś w l. 1706 – 1740 w Antwerpii[316] oraz inne obrazy [pejzaże Johanna (Janna) van Huysum'a (1682 – 1749)[317], pejzaże Christiana Wilhelma Ernsta Dietricha (1712 – 1774)[318], martwe natury ze szkoły włoskiej z XVII i / lub XVIII w. oraz sceny mitologiczne ze szkoły francuskiej z XVII i / lub XVIIIw.], lecz nie jest dziś łatwym zadaniem ustalić zawartość hochbergowskiej kolekcji malarstwa z XVIII wieku – w sytuacji, gdy na zamku w Książu pozostały po niej tylko nieliczne dzieła.

MALARSTWO PORTRETOWE

Dziś, niestety, nie można określić liczby rozmaitych portretów, które były w badanej epoce, czyli w XVII i XVIII w. na zamku w Książu oraz w pałacu w Roztoce. Wydaje się, że były to zbiory – średniej wielkości, dość typowe dla ówczesnych arystokratycznych kolekcji malarstwa portretowego, czyli prawdopodobnie liczyły około 1800 r. – około 150 – 200 portretów w Książu i około 100 portretów w pałacu w Roztoce. Autor studium sądzi, że portrety stanowiły ilościowo – zapewne minimum połowę, a może nawet i około 2/3 ogółu obrazów, które współtworzyły kolekcje sztuki (malarstwa) w hochbergowskich rezydencjach. Ta zaś dominująca proporcja portretów w stosunku do wszystkich innych rodzajów malarstwa może być uzasadniona tym, że w Książu i także w Roztoce znacząco wyróżniało się wówczas – malarstwo ścienne. Innym zaś argumentem, dowodzącym dominacji portretów w zbiorach malarstwa familii Hochbergów, jest oczywisty fakt, iż w XVII- i XVIII-wiecznych galeriach malarstwa w europejskich rezydencjach arystokracji – jak to zauważyła Bożenna Majewska-Maszkowska, ważną kategorią malarstwa były portrety[319].

W hochbergowskich zbiorach wizerunków, co jest oczywiste, dominowały portrety osób z ich rodu. Na szczególną uwagę zasługują dwa portrety alegoryczne

---

[316] B. Steinborn, *Katalog zbiorów malarstwa niderlandzkiego*, wyd. 2. popraw. i rozszerz., Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 2006, s. 50.

[317] G. Ch. Kilian, *Allgemeines Künstlerlexicon oder Lebensbeschreibungen 223 berühmter Künstlern, Mahlern und Kupferstichern etc. etc.*, 2. [Zweiter] Band, Franz Anton Veith seel. Sohne Verlag, Augsburg 1797, ss. 75 – 76; oraz: Th. Ketelsen & T. von Stockhausen, *Verzeichnis der verkauften Gemälde im deutschsprachigen Raum vor 1800*, 2. [Zweiter] Band, K. G. Saur Verlag, München 2002, ss. 860 – 863.

[318] C. Clauß, *Dietrich Christian Wilhelm Ernst*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 5, Duncker & Humblot, Leipzig 1877, ss. 192 – 193. Dietrich był nadwornym malarzem Fryderyka Augusta II, elektora saskiego [Saksonii], który jako August III [Sas(ki)] był królem Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

[319] B. Majewska-Maszkowska, *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej* (*1736 – 1816*), seria: „Studia z Historii Sztuki", tom XXII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław [– Warszawa – Kraków – Gdańsk] 1976, s. 309.

z XVIII wieku, ściślej zaś, na co wskazują ich cechy: zapewne z 1 poł. XVIII w.[320] – *Portret hrabiego Hansa Heinricha I von Hohberg* i *Portret hrabiego Hansa Heinricha II von Hohberg*, wykonane przez tego samego artystę. Hans Heinrich I jest ukazany w stroju reprezentacyjnym na tle kręconej kolumny. Lewą ręką wskazuje on na postać kobiecą, ubraną w białą typowo – rzymską stolę, dekorowaną motywem krzyża, oraz błękitną (niebieską?) pallę[321]. U jej stóp siedzą dwa obejmujące siebie amorki (putta). Z kolei Hans Heinrich II jest ubrany w zbroję rycerską. Po lewej stronie hrabiego siedzi tajemnicza postać kobieca, która w prawej ręce trzyma złociste / złote berło – symbol władzy[322]. U stóp hrabiego stoją dwa podające sobie prawe dłonie amorki (putta). Na ich otwartych dłoniach widać – na dłoni jednego z amorków: oko otwarte, na dłoni drugiego z nich: oko zamknięte. Mimo iż poziom artystyczny portretów nie jest wysoki, treści ukryte w nich zasługują jednakże na uwagę badacza kultury.

Treść ikonograficzna zawarta w portretach dotyczy zarówno Hansa Heinricha I, jak i jego syna, Hansa Heinricha II. Jeżeli uznamy te dwa wizerunki za artystyczną jedność, to wówczas, być może, należałoby odczytać ich treść ikonograficzną zgodnie ze świadomością człowieka epoki baroku. Jeżeli zaś przyjmiemy, że owe dwa portrety zostały zamówione przez Conrada Ernsta Maximiliana lub Hansa Heinricha III, a może i – zainspirowane wizją zleceniodawcy, to należałoby dostrzec w jego osobie osobowość niespełnionego albo może co najmniej niewyrażonego artysty.

Te portrety są artystycznym przekazem, adresowanym do potomków. Przypomnę, że Hans Heinrich I, ukazany na tle kolumny, lewą (od strony serca) ręką wskazuje on na postać kobiecą, ubraną w białą stolę, dekorowaną motywem krzyża. Owa postać niewieścia jest, być może, symbolem Wiary. Kolumna zaś to *a symbol of the connection between Heaven and earth*[323], a więc i znak relacji między Stwórcą a człowiekiem. Z kolei zaś, jeżeli uznamy, że postać kobieca na portrecie Hansa Heinricha II jest osobą, która zdjęła ze swojego oblicza maskę, to można by interpretować ową postać jako symbol Prawdy religijnej, która kieruje berło na dwa putta, podające sobie, zapewne jako znak zgody / znak pokoju religijnego, dłonie, i symbolizujące... Kościół luterański i Kościół [rzymsko-]katolicki. W tym kontekście,

---

[320] Jeżeli zaś założymy, że są to kopie z oryginalnych portretów, to oba oryginały należałoby datować na okres: ostatnia dekada XVII w. – pierwsze dwie / trzy dekady XVIII w.

[321] Marcin Nyga interpretuje postać kobiecą jako alegorię Zwycięstwa – M. Nyga, *Malarz nieokreślony: Portret alegoryczny Hansa Heinricha I Hochberga*, [w:] L. Kruczek, M. Nyga, S. Smolarek-Grzegorczyk, *Portrety. Katalog zbiorów*, Wydawnictwo Muzeum Zamkowego [w Pszczynie], Pszczyna 2012, s. 87. Z kolei Beata Lejman interpretuje ową postać kobiecą jako personifikację Sławy – B. Lejman, op. cit., s. 33. Por. także: C. Ripa, *Ikonologia*, przeł. I. Kania, TAiWPN „Universitatis", Kraków 2002, ss. 434 – 435.

[322] Marcin Nyga interpretuje postać kobiecą jako alegorię Roztropności – M. Nyga, *Malarz nieokreślony: Portret alegoryczny Hansa Heinricha II Hochberga*, [w:] L. Kruczek, M. Nyga, S. Smolarek-Grzegorczyk, *Portrety...*, [Pszczyna 2012], s. 88. Podobnie i Beata Lejman uważa, że jest to personifikacja Roztropności – B. Lejman, op. cit., s. 33. Por. także: C. Ripa, *Ikonologia*, ss. 363 – 364.

[323] U. Becker, *The Continuum Encyclopedia of Symbols*, A. Black & C[h]. Black Publishers, London 2000, s. 65.

Hans Heinrich I jest prezentowany jako patron Kościoła luterańskiego i Kościoła [rzymsko-] katolickiego, symbolizowanych – tak samo jak na portrecie jego syna – przez dwa amorki (putta), siedzące u stóp Wiary. Natomiast Hans Heinrich II jest prezentowany jako „pan", potrafiący mądrze sprawować patronat nad dwiema „Przestrzeniami Prawdy": Kościołem luterańskim i Kościołem [rzymsko-]katolickim, i nad swoimi poddanymi: wyznawcami wiary luterańskiej i wiary katolickiej.

W hochbergowskiej kolekcji portretów rodzinnych były jednak przede wszystkim portrety – realistyczne. Jednym z najwcześniejszych[324] jest *Portret Hansa Heinricha I von Hochberg* [dziś w Muzeum Zamkowym w Pszczynie] wykonany przez nieznanego portrecistę, pochodzący z okresu: 1666 – 1671. Jest to typowy portret reprezentacyjny. Siedzący w fotelu baron (a może już hrabia) jest ubrany w czarny płaszcz, jego prawa dłoń spoczywa swobodnie na oparciu fotela. W lewej dłoni Hansa Heinricha I jest widoczny okrągły i płaski przedmiot – być może jest to ówczesny płaski czasomierz(?)[325].

Zapewne pomiędzy 1681 r. a 1685 r. został wykonany przez nieznanego malarza *Portret hrabiego Hansa Heinricha II von Hochberg* [XVIII-wieczna kopia portretu jest dzisiaj w Muzeum Zamkowym w Pszczynie], na którym hrabia jest ubrany w zbroi rycerskiej. Z kolei *Portret Hansa Heinricha III von Hochberg* [z 1693 r.][326] pozwala postawić ostrożnie hipotezę, że w tymże roku mogły powstać wykonane przez tego samego nieznanego artystę – portrety i innych członków drugiego oraz trzeciego pokolenia familii Hochbergów, niestety – dzisiaj niezachowane, a inspiracją dla ich wykonania był ślub 21-letniej hrabianki Juliane Elisabeth, córki Hansa Heinricha II oraz hrabiny Marie Juliane, z domu von Borsnitz, z hrabią Juliusem Gottliebem von Sunnegk, który odbył się w 1693 roku w kościele Trójcy Świętej w Świdnicy[327]. Wykonywanie portretów członków rodzin pana młodego i panny

---

[324] Ściślej: jednym z najwcześniejszych z „okresu hrabiowskiego" [czyli datowanych od 1666 r.], gdyż w tym rozdziale czasokres moich rozważań dotyczy lat między 1666 r. a 1800 / 1833 r..

[325] Reprodukcje portretu [w:] E. Zivier, *Fürstenstein. 1509 – 1909. Festschrift zur Feier des 400-jährigen Besitzes der Freien Standes-Herrschaft Fürstenstein durch die Reichsgrafen von Hochberg*, Gebruder Böhm, Kattowitz 1909, s. 23 i: [w:] M. Bauer, J. Harasimowicz, A. Niedzielenko, J. von Richthofen (Hrsg.), *Szlachta na Śląsku. Średniowiecze i czasy nowożytne / Adel in Schlesien. Mittelalter und Frühe Neuzeit*: *Katalog wystawy / Katalog zur Ausstellung*, Sandstein Verlag, Dresden 2014, s. 85. Jeżeli w lewej dłoni hrabiego jest rzeczywiście czasomierz, to warto by „zestawić" tenże portret z omówionym *Portretem alegorycznym Hansa Heinricha I Hochberga*, gdzie palec wskazujący prawej dłoni hrabiego skierowany ku ziemi jakby wyraża myśl: *Prochem jesteś i w proch się obrócisz* [Genesis 3, 19]. Oba więc portrety hrabiego: i ten „realistyczny" z 2 poł. XVII w., i „alegoryczny" z 1 poł. XVIII w. kryją w sobie istotną, a może najistotniejszą, myśl humanistyczną: ***Memento mori***, która w epoce baroku wyznaczała sens i wartość życia każdego ówczesnego człowieka.

[326] Marcin Nyga dość ostrożnie interpretuje postać 15- (16-) letniego młodziana [z arystokratycznego rodu] jako postać 11-letniego Conrada Ernsta Maximiliana – M. Nyga, *Malarz nieokreślony*: *Konrad Ernst Maximilian Hochberg*, [w:] L. Kruczek, M. Nyga, S. Smolarek – Grzegorczyk, *Portrety...*, [Pszczyna 2012], s. 64. Jednakże sądzę, że portretowany nastolatek to zapewne 18-letni Hans Heinrich III.

[327] Wykonywanie portretów przez pannę młodą i pana młodego z okazji ich ślubu było swoistą aktywnością >kultową< w kręgach arystokracji europejskiej, a zwłaszcza – w Saksonii i na Śląsku, szczególnie w II połowie XVII w. i w I połowie XVIII. Przy tej okazji, częstokroć zamawiano wówczas portrety rodzinne – indywidualne oraz zbiorowe.

młodej – przy okazji ich ślubu, było bowiem zjawiskiem powszechnym w ostatniej ćwierci XVII wieku i w pierwszej ćwierci XVIII wieku w Europie.

Z pewnością warto zwrócić uwagę na wykonany przez nieznanego artystę *Portret hrabianki Juliane Charlotte Elisabeth von Hochberg* [portret jest dzisiaj w zbiorach Muzeum Zamkowego w Pszczynie] na podstawie graficznego portretu autorstwa Floriana Bartłomieja Strachowskiego[328] z 1719 roku. Hrabianka jest sportretowana w ujęciu trzy czwarte w prawo, z głową *en face*, do pasa. Na uwagę zasługują jej jasne pogodne oblicze, a zwłaszcza duże oczy pełne uroku oraz kształtne usta. Jest ubrana w suknię z ozdobnej tkaniny o czerwonej barwie, na którą został narzucony płaszcz z ozdobnej tkaniny o złocistej barwie. Jej włosy – ułożone w loki, są ozdobione perłami i szpilkami w kształcie kwiatów.

W hochbergowskiej kolekcji na zamku Książ były również portrety rodziny Conrada Ernsta Maximiliana przypisywane Ernstowi Wilhelmowi Bernhardiemu (1671 – 1736), który pracował w Książu od 1716 roku. W 1721(?) roku, wykonał portrety: hrabiego, jego drugiej małżonki – hrabiny Agnes Helene, z domu baronówny von Flemming, i ich dzieci: hrabianek Juliane (ur. 1713)[329], Agnes (ur. 1716) i Eleonore Elisabeth Maximiliane (ur. 1718) oraz hrabicza Heinricha Ludwiga Carla (ur. 1714)[330].

Portret graficzny Conrada Ernsta Maximiliana von Hochberg na *Karte der Güter* wykonał Johann Tscherning (1652 - 1732) [na tej mapie jest i sylwetka zamku Książu], autor graficznych projektów dekoracji rozmaitych kart tytułowych[331]. Wydaje się, że wzorem dla tegoż portretu był inny portret graficzny hrabiego – autorstwa wspomnianego powyżej Felixa Antona Schefflera, przechowywany dziś w zbiorach graficznych Muzeum Narodowego we Wrocławiu[332]. Nadto był znany także *Portret Conrada Ernsta Maximiliana z Muzą i puttem* na tle jego siedziby w Książu – dziś prawdopodobnie zaginiony[333].

---

[328] Florian[us] Bartłomiej Strachowski (1693 – 1759), polski rytownik, działający we Wrocławiu.

[329] Reprodukcja tego portretu jest [w:] M. Bauer, J. Harasimowicz, A. Niedzielenko, J. von Richthofen (Hrsg.), *Szlachta na Śląsku*..., s. 153.

[330] L. Kruczek, *Ernst Wilhelm Bernhardi*?: a) *Agnes Helene von Hochberg*; b) *Konrad Ernst Maximilian von Hochberg*; c) *Heinrich Ludwig Karl von Hochberg*; d) *Eleonore von Hochberg*; e) *Agnes von Hochberg*, [w:] L. Kruczek, M. Nyga, S. Smolarek-Grzegorczyk, *Portrety*..., [Pszczyna 2012], ss. 16 – 18. Lidia Kruczek błędnie rozpoznała hrabiankę *Eleonore von Hochberg* (ur. 1718) [na portrecie ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Pszczynie, nr inw.: MP/S/1821]. Portretowana dziewczynka [w wieku ok. 10 lat] to (moim zdaniem) hrabianka Juliane Dorothea Charlotte (ur. 1713) – córka hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana von Hochberg.

[331] Tscherning wykonał między innymi herb Królestwa Polskiego do *Jus publicum Regni Poloniae* Niklasa Chwalkowskiego [1684].

[332] B. Czechowicz, *Apoteoza śląskiego magnata i jego zamku*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia", 2001, nr 9, ss. 24 – 25. Czechowicz pisze, iż istniało „kilka graficznych portretów [hrabiego] Konrada Ernsta [Maximiliana von Hochberg] (s. 24). Jeden z nich jest przechowywany w zbiorach Deutsche National Bibliothek. Zob. również: B. Lejman, op. cit., s. 20.

[333] B. Lejman, op. cit., s. 28.

W kolekcji Hochbergów w pałacu w Roztoce był *Portret Hansa Heinricha IV von Hochberg* [z 1724 r.] autorstwa Franza Stamparta (1675 – 1750), artysty flamandzkiego, czynnego w I połowie XVIII w. na dworze cesarskim. Portret ten wyróżnia się wysokim poziomem artystycznym[334]. Także i *Portret Hansa Heinricha IV* [z 1761 r.], wykonany po śmierci hrabiego przez Johanna Martina Bernigerotha (1713 – 1767)[335], dziś przechowywany w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, zasługuje na uwagę. Hrabia jest ubrany w zbroi rycerskiej. U stóp cmentarnego monumentu są: po lewej stronie – hełm i miecz; zaś ze strony prawej – dwie księgi, cyrkiel, *triangle* i mapa. Wizerunkowi hrabiego towarzyszą cztery putta z atrybutami Wiary [hostia z krzyżem oraz kielich], Nadziei [kotwica] i Miłości [serce gorejące / płonace] oraz Wierności [pies][336].

Domenico Maria Canutus, malarz działający w połowie XVIII w. na Śląsku wykonał portrety rodziny von Hochberg: hrabiego Hansa Heinricha IV – zapewne z ok. 1756 (lub 1757) roku, jego córki – Louise Henriette, żony – Heinricha Ludwiga Carla von Hochberg [dziś w zbiorach Muzeum Zamkowego w Pszczynie] – wykonany na podstawie, być może, jej wcześniejszego graficznego portretu wykonanego przez tego artystę, i jego syna – Gottloba Hansa Ludwiga [dzisiaj w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu][337].

W 1762 roku malarz [o inicjałach imion: F. W.] Hoepffner wykonał dwa portrety 21-letniego Hansa Heinricha V von Hochberg i jego 23-letniej żony Christine Henriette Louise, z domu von Stolberg-Stolberg, o kruczoczarnych włosach. Inspiracją dla ich wykonania był zapewne ślub hrabiego von Hochberg z hrabianką von Stolberg – Stolberg[338].

W 4. ćw. XVIII w. powstał *Portret Gottloba Hansa Ludwiga von Hochberg* wykonany przez Bernharda Krausego (1743 – 1803), artystę wykształconego we Wiedniu,

---

[334] Reprodukcja tego portretu [w:] M. Bauer, J. Harasimowicz, A. Niedzielenko, J. von Richthofen (Hrsg.), *Szlachta na Śląsku*..., s. 130.

[335] Johann Martin Bernigeroth był znanym i znakomitym portrecistą saksońskim. Jego dziełami są między innymi portrety carycy Rosji Katarzyny Wielkiej (1713 – 1767), księżnej Prus Zofii Doroty Marii (1719 – 1765), a także papieża Benedykta XIV (1675 – 1758), Jana Aleksandra kardynała Lipskiego (1690 – 1746) – biskupa krakowskiego oraz Niccolo kardynała del Giudice (zm. 1743).

[336] Reprodukcja tego portretu [w:] M. Bauer, J. Harasimowicz, A. Niedzielenko, J. von Richthofen (Hrsg.), *Szlachta na Śląsku*..., s. 87.

[337] Ewa Houszka, *Portret na Śląsku XVI – XVIII w.*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław 1984, s. 42. Reprodukcja portretu [w:] E. Micke-Broniarek, M. Ochnio, *The Child in the Painting from the 16th C. to the Late 19th C. in the Collections of Polish Museums*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2004, s. 370 oraz [w:] M. Bauer, J. Harasimowicz, A. Niedzielenko, J. von Richthofen (Hrsg.), *Szlachta na Śląsku*…, s. 87.

[338] W Deutsche National Bibliothek są zachowane ślubne portrety hrabiów von Hochberg i ich małżonek. Są to portrety: Hansa Heinricha III i jego żony Anny Elisabeth, z domu von Zedlitz und Neukirch, Hansa Heinricha IV i jego żony Louise Friedericke, z domu Stolberg – Stolberg, oraz Hansa Heinricha V i jego żony Christine Henriette Louise, z domu Stolberg – Stolberg. Z kolei zaś w Bild-Archiv w Österreichische National Bibliothek są zachowane ślubne portrety Gottloba Hansa Ludwiga oraz jego żony Charlotte Henriette Christine Auguste, z domu von Hochberg.

pracującego dla cystersów w Krzeszowie oraz w Henrykowie[339]. Także Johann Friedrich Bause (1738 – 1814) wykonał graficzny portret pośmiertny hrabiego Gottloba Hansa Ludwiga [w 1793 roku] oraz portret hrabiny Charlotte Henriette Christiane Auguste [w 1802 roku].

Johann Christoph Frisch (1738 – 1815), artysta dworski, pracujący dla króla Prus – Fryderyka Wielkiego, znakomity portrecista i pejzażysta[340], wykonał *Portret hrabiego Hansa Heinricha VI von Hochberg* (w stroju Kawalera Maltańskiego) [w 1799 roku].

Na zamku w Książu były także portrety osób z rodu von Hochberg, które wykonał Christian Wilhelm Tischbein (1751 – 1824)[341], a wśród nich: *Portret Hansa Heinricha VI* [mal. ok. 1800 r.; dzisiaj w zbiorach Muzeum Zamkowego w Pszczynie][342], *Portret Hansa Heinricha VI* [mal. ok. 1805 r.; dziś depozyt w Pałacu w Nieborowie][343], *Portret Anne Aemilie*, z domu księżniczki von Anhalt-Köthen-Pless [mal. ok. 1810 r.; zaginiony][344] i *Dzieci z rodziny von Hochberg* [mal. ok. 1810 r.; dzisiaj w zbiorach Muzeum Miejskiego we Wrocławiu][345], na którym zostali sportretowani hrabianka Louise oraz jej młodszy brat – przyszły książę Hans Heinrich X. Być może i *Portret damy z książką i sową* [mal. po 1790 r.; będący w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu – sygn. VIII-2084][346] jest portretem [wyidealizowanym] księżniczki Anne Aemilie von Anhalt-Köthen-Pless, prezentowanej jako młoda intelektualistka – „śląska Atena" epoki sentymentalizmu i preromantyzmu.

* * *

Podsumowując, gust artystyczny Hochbergów można by uznać za zbieżny z gustem innych śląskich (i saksońskich) rodów arystokratycznych tego czasu. Aczkolwiek zachowane archiwalia nie dostarczyły informacji na temat obrazów (lub ich kopii) pędzla Rembrandta van Rijn, Petera Paula Rubensa i Antona van Dycka, nie oznacza to, że panowie „na Książu" nie mieli słabości do wielkiej sztuki. Wszak Ehrenfried Walther von Tschirnhaus przekazał informacje o pobycie Hansa Heinricha III oraz jego syna Hansa Heinricha IV w galerii malarstwa w Dreźnie

---

339 U. Thieme, F. Becker (Hrsg.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*..., t. XXI, Leipzig 1927, ss. 459 – 460.

340 U. Thieme, F. Becker (Hrsg.), *Allgemeines Lexikon*..., t. XII, Leipzig 1916, ss. 491 – 493.

341 W l. 1781 – 1782 uczył (jako *Zeichenlehrer*)... rysunku dzieci hrabiego Hansa Heinricha V. W 1790 (?) / 1792 (?) roku został nadwornym architektem na zamku w Książu – K. Nonn, *Christian Wilhelm Tischbein*..., s. 9 oraz: U. Thieme, F. Becker (Hrsg.), *Allgemeines Lexikon*..., t. XXXIII, Leipzig 1939, s. 206.

342 P. Oszczanowski, Christian Wilhelm Tischbein (zm. 31 lipca 1824 w Kowarach), *Przyczynek do biografii artysty*, [w:] Idem (red.), *Krajobraz i ludzie na pograniczu śląsko – saksońskim / Landschaft und Menschen im schlesisch – sächsischen Grenzgebiet*, Muzeum Karkonoskie w Jeleniej Górze, Jelenia Góra 2014, s. 180.

343 Ibidem, s. 186. Reprodukcja tego portretu [w:] K. Nonn, op. cit., tabl. XVIII.

344 Ibidem, s. 186. Reprodukcja tego portretu [w:] K. Nonn, op. cit., tabl. XX.

345 Ibidem, s. 185.

346 B. Lejman, op. cit., s. 47.

i w królewskiej bibliotece w Berlinie[347]. Nadto Hans Heinrich III posiadał jakiś obraz lub raczej kopię jakiegoś obrazu pędzla Raffaello Santiego w swoim pałacu w Roztoce. Zapewne i hrabia Hans Heinrich V oraz jego dzieci, zwłaszcza zaś syn – Hans Heinrich VI, także mieli okazje poznawać różnorodne śląskie i niemieckie kolekcje malarstwa w rezydencjach rodzin ich małżonek oraz w rezydencjach ich przyjaciół.

Hochbergowie budowali prestiż rodu zapewne w ówcześnie obowiązującym stylu „arystokratycznym", stosując „produkcję" artystyczną (dzieł sztuki), zwłaszcza w zakresie architektury oraz w sferze malarstwa portretowego. Należy bowiem pamiętać o tym, że liczne budowle, zarówno świeckie, jak również i sakralne, inspirowane przez familię Hochbergów, nie tylko współtworzyły panoramę Śląska – w całym jej bogactwie i różnorodności, ale były przede wszystkim, w pewnym sensie, również i obowiązującym wymogiem, wynikającym z zajmowanej przez tenże ród pozycji społecznej na Śląsku. Z pewnością także ogrody i parki, otaczające budowle rezydencjonalne rodu, nadawały krajobrazowi Śląska szczególny koloryt. Ogrody założone przez Hansa Heinricha I na wyciosanych w skale tarasach opisał Ephraim Ignatius Naso[348]. Natomiast Hans Heinrich VI był inspiratorem nowego założenia ogrodów przy zamku w Książu w ostatniej dekadzie XVIII w., zgodnie z ówczesną teorią sztuki ogrodowej Christiana C. L. Hirschfelda[349]. Wydaje się, że barokizacja siedzib rodu w Książu, a również i w Roztoce uwzględniała lokalny nastrój duchowy terytorium, na którym były one wzniesione.

Wzorem arystokracji śląskiej, a także polskiej i saksońskiej, Hochbergowie gromadzili portrety swoich przodków (antenatów). Warto jeszcze – na zakończenie, kilka zdań poświęcić owej galerii portretów.

Aczkolwiek w hochbergowskich galeriach portretów trudno jest wskazać portrety wykonane przez znaczących artystów XVII w. i XVIII w., chociaż był w zbiorach także portret hrabiny L[o]uise Henriette Caroline Elisabeth von Hochberg, malowany [w 1759 r.] przez Angelikę Kauffmann (1741 – 1807), to należałoby jednak pamiętać o tym, że ów zbiór portretów odzwierciedlał kształt mecenatu artystycznego Hochbergów, będąc i dowodem procesu umacniania więzi (wspólnoty) rodzinnej ich familii. Na szczególną uwagę zasługują dwa portrety „alegoryczne" – Hansa Heinricha I oraz jego syna Hansa Heinricha II. Otóż, alegoryczna symbolika, zapisana na tychże portretach, pozwala i współczesnym miłośnikom malarstwa „odczytać" to, co zostało wpisane w zmitologizowane, już w czasach hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana, biografie owych dwóch wielkich synów hochbergow-

[347] E. W. von Tschirnhaus, *Wolff Bernh*[*ardt*] *von Tschirnhaus auf Hackenau Getreuer Hofmeister*, brak inf. o wydawcy, Hanover 1727, ss. 237, 279 – 288.

[348] E. I. Naso, *Phoenix redivivus Ducatuum Svidnicensis et Javroviensis*, Johann Christoph Jacob Baumann, Breßlau [1667], ss. 256 – 257.

[349] W. Brzezowski, M. Jagiełło – Kołaczyk, *Cztery stulecia ogrodów w Książu*..., ss. 249[– 250]. Zob. Ch. C. L. Hirschfeld, *Theorie der Gartenkunst* (5 Banden), Leipzig 1779 – 1785.

skiego rodu: „kult" Hansa Heinricha I i „kult" Hansa Heinricha II propagowany przez ich wnuków i synów, zarówno na książkim zamku, jak i w roztockim pałacu.

Należy również stwierdzić, że dla Hochbergów, tak samo jak i dla innych ówczesnych śląskich (i saksońskich) rodów arystokratycznych, dominującym walorem galerii portretów był prestiż ich rodu, zaś wartość artystyczna owej kolekcji była zapewne mniej istotna. Nadto zaś wydaje się prawdą to, że portrety alegoryczne / „symboliczne" niektórych przodków, jak na przykład wspomniane portrety hrabiów Hansa Heinricha I i Hansa Heinricha II, datowane przez autora niniejszego zbioru studiów na 1 połowę XVIII wieku, miały, być może, i walor pamięci „moralnej" o szczególnie szlachetnych antenatach hochbergowskiej familii, którzy zasłużyli na takie oto wzniosłe słowa: Błogosławione niebo, które dało im dobre i miłosierne serca, błogosławiona ziemia, która karmiła ich swoim „dobro-rodzącym" chlebem.

Podjęcie systematycznych badań nad relacjami sztuki w kręgu rodu Hochbergów ze sztuką baroku i sztuką klasycyzmu na terytorium Saksonii oraz Śląska może w przyszłości dać odpowiedź na zasadnicze pytanie: na ile kultura artystyczna rezydencji luterańskich elit społecznych / rodów arystokratycznych, a pośrednio – i luterańskiego dworu królewskiego w Dreźnie miała inspirujący wpływ na kształt sztuki tak na zamku w Książu, jak i w pałacu w Roztoce? Należałoby mieć dziś nadzieję, że historycy sztuki, badając zbiory z Archiwum Hochbergów – być może, ustalą i zaprezentują rozmaite szczegóły dotyczące relacji hrabiów z innymi artystami, o których – bądź wspomniano, bądź nawet i nie wspomniano. Być może, że ktoś z historyków kultury ustali, czy teka *Topographia seu Silesia in Compendio* [1765] Friedricha Bernharda Wernera, która była ongiś w zbiorach Biblioteki Hochbergów[350], została nabyta bezpośrednio od artysty przez Hansa Heinricha V lub może została podarowana temu arystokracie przez artystę, czy była zakupiona przez jednego z potomków tegoż hrabiego – w późniejszym okresie?

Warto jednak wyraźnie podkreślić to, że hochbergowskie siedziby, a zwłaszcza zamek w Książu, były z pewnością jednymi z najświetniejszych ośrodków kulturalnych na Śląsku epoki baroku. Kulturę artystyczną Książa i Roztoki, a zapewne także Mieroszowa cechowało współistnienie rozmaitych, niekiedy nawet i wręcz przeciwstawnych zjawisk artystycznych. Kultura ta wyrastała z różnych inspiracji i lokalnych, i uniwersalnych, a to, co w niej stanowi pozornie jakby „obraz" kultury śląskiej, wyraża również częstokroć esencję europejskości. Przede wszystkim jednak „hochbergowska" kultura artystyczna przedstawia nam postawy egzystencjalne i poglądy ideowe panów „na Książu" i „na Roztoce", ich widzenie ówczesnej rzeczywistości, a także zachwyt dla piękna kultury barokowej i kultury oświeceniowej.

---

[350] H. Nentwig, *Zwei schlesische Majoratsbibliotheken*. 2. *Die Reichsgräflich von Hochbergsche Bibliothek in Fürstenstein*, [w:] [Praca zbiorowa:] *Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Willmans...*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1903, s. 137.

Do tych rozważań trzeba dodać jeszcze jedną myśl: śląscy Hochbergowie okazali się nie tylko mecenasami kultury artystycznej, ale niektórzy z ich późniejszych potomków byli nawet i artystami, jak na przykład hrabia Friedrich Maximilian[351]. Także i kobiety z tego rodu były zarówno uczestniczkami rozmaitych wydarzeń artystycznych, jak i także protektorkami kulturalnego rozkwitu Czasoprzestrzeni hochbergowskich posiadłości.

Należy sądzić, że badania podejmowane w przyszłości przyniosą nam najmniej kilka tomów o dziejach kultury artystycznej w Saksonii i na Śląsku, a może i odpowiedzą na powyższe pytania i odkryją nowe (dziś nieznane) fakty na temat „kształtów" sztuki, która dominowała w hochbergowskich rezydencjach w epoce baroku oraz w dobie Oświecenia.

[351] Friedrich Maximilian von Hochberg (1868 – 1921), najmłodszy prawnuk Hansa Heinricha VI, artysta malarz, twórca obrazów *Zmartwychwstanie Chrystusa* oraz *Apostoł Piotr* i *Apostoł Jan* do ołtarza głównego dla świątyni Kościoła luterańskiego *Heiligen Dreifaltigkeit* w Anhalt [mal. w 1902 r.]. B. Jeske – Cybulska, *Daisy of Pless*: *Friedrich von Hochberg* – tekst dostępny na stronie Internetu pod adresem: [https://daisyofpless.wordpress.com].

Ród Hochbergów – patronem Kościołów. Duchowni na hochbergowskich dworach

Aktywność patronacka Hochbergów i nad Kościołem luterańskim, i nad Kościołem katolickim obrządku łacińskiego była wynikiem najmniej kilku czynników. Wydaje się, iż owa aktywność wynikała z istotnego faktu, że wiara (luterańska) i pobożność były – o czym autor wspomniał w innym studium – szczególnymi wartościami we wszystkich pokoleniach tej familii. Nie można zapominać, że życie codzienne człowieka 2 poł. XVII wieku i 1 poł. XVIII wieku – było ukierunkowane zarówno na bytowanie w świecie doczesnym, jak także i na bytowanie, zgodnie z nauką ówczesnych Kościołów chrześcijańskich, w *świecie wiecznym*. Myślenie i aktywność egzystencjalna człowieka baroku były determinowane przez rozmaite treści inspirowane nauką głoszoną z ambon w chrześcijańskich świątyniach. Nadto duchowni Kościołów chrześcijańskich – Kościoła luterańskiego, Kościoła katolickiego (oraz Cerkwi prawosławnej), towarzyszyli każdej osobie od narodzin do śmierci. Toteż i patronat rodu von Hochberg nad budynkami kościelnymi (i duchowieństwem) był inspirowany nauką Kościoła.

Aktywność patronacka Hochbergów nad budynkami kościelnymi była także zgodna z wykładnią prawną obowiązującą w nowożytnej Europie, zwłaszcza w XVII i XVIII w. Otóż, prawo patronatu (*ius patronatus*) stanowiło zasadniczy fundament wzajemnych relacji między Kościołem / Kościołami a rodem fundatora (dobroczyńcy) świątyni, fundatora kaplicy czy ołtarza, a także i wzajemnych relacji między Kościołem / Kościołami a rodem, na którego ziemi był wzniesiony budynek świątyni.

Patron (fundator / dobroczyńca świątyni) lub jego kolejny potomek byli zobowiązani do obrony budynków i majątków kościelnych w sytuacji wyraźnego zagrożenia oraz do ich odnowy. Równocześnie patron miał różne przywileje, między innymi: prawo do posiadania własnej loży i zasiadania w niej wraz ze swoją rodziną – podczas mszy i innych nabożeństw, prawa do prezentacji swoich herbów (znaków herbowych) we wnętrzu kościoła i wiecznego spoczynku we wnętrzu świątyni, a przede wszystkim miał prawo do prezentacji kandydatów na określony urząd (zwłaszcza pastorów w Kościele luterańskim, proboszczów w Kościele katolickim) i zatwierdzania superintendentów Kościoła luterańskiego. To zaś ostatnie

prawo pozwalało patronom na wywieranie zasadniczego wpływu na „oblicze" Kościoła / Kościołów na własnym terytorium[352].

Hochbergowie dbali, aby nominacje na urzędy pastorów zwłaszcza w kościołach na ich ziemiach, a także na urzędy kapelanów (ministrów) kaplicy domowej w Książu i kaplicy domowej w Roztoce – otrzymali pobożni i oddani Kościołowi luterańskiemu – duchowni. Nieco mniejsze zainteresowanie wykazywali nominacjami na urzędy dla świątyń Kościoła luterańskiego zlokalizowanych w dalszych odległościach od ich rezydencji oraz dla świątyń Kościoła katolickiego. Rzadko, a nawet sporadycznie ingerowali w obsadę innych niższych stanowisk kościelnych, pozostawiając pastorom oraz proboszczom możliwość prezentacji ich kandydatów na niższe urzędy – aczkolwiek podejmowane przez przedstawicieli Kościołów decyzje wymagały zawsze aprobaty patrona dla prezentowanego nominata.

Należy podkreślić, że Hochbergowie rzeczywiście obsadzali urzędy zarówno pastorów luterańskich, jak także proboszczów katolickich godnymi owych urzędów – osobami, dbając tak o potrzeby wspólnoty wiernych Kościoła luterańskiego, jak o potrzeby wiernych Kościoła katolickiego. Można także, z dużym prawdopodobieństwem, stwierdzić, że hrabiowie byli luteranami, sprzyjającymi katolikom. Ich zaś tolerancja wynikała z wykładni obowiązującego prawa patronatu (*ius patronatus*), a była inspirowana także i duchem postawy humanistyczno – patriotycznej w ich życiu i wspólnym dobrem mieszkańców na ich ziemi. Hochbergowie, będąc świadomi funkcji religii w życiu wspólnoty, byli więc dobrymi kustoszami pobożności i światopoglądu religijnego w swoich dobrach.

Wznoszenie świątyń w epoce baroku oraz w dobie następnej – w wieku Oświecenia, tak samo jak w czasach średniowiecza, było nadal dziełem wspólnym – Kościoła i patrona. Patronowie byli częstokroć inspiratorami podjęcia budowy budynków kościelnych, a zarazem mieli także zasadniczy wkład w kosztownych przedsięwzięciach przez ich fundacje i rozmaite darowizny na rzecz wznoszonych świątyń, bądź przez zapewnienie materiałów budowlanych, niezbędnych do wzniesienia budynków kościelnych. Należy też stwierdzić, że z inicjatywy Hochbergów były budowane świątynie Kościoła luterańskiego (wyznania augsburskiego) przez blisko dwa wieki. Nie może dziwić, że po okresie jawnej postawy wrogości (ściślej zaś i trafniej postawy nienawiści) Habsburgów wobec Kościoła luterańskiego i jego wyznawców, królowie Prus – po objęciu władzy na Śląsku (w 1741 roku), zagwarantowali mieszkańcom tego pruskiego *landu* wolność religijną. Stąd należałoby z uznaniem docenić ową aktywność w zakresie budowy świątyń luterańskich – Hansa Heinricha I oraz jego wnuka Conrada Ernsta Maximiliana i prawnuka Hansa Heinricha IV. Otóż, ci trzej arystokraci, gdy tylko istniały odpowiednio przychylne momenty dla działalności Kościoła luterańskiego w państwie Habsburgów, tak po podpisaniu warunków pokoju westfalskiego (w 1648 r.), jak

[352] W Archiwum Państwowym we Wrocławiu można znaleźć liczne dokumenty dotyczące obsadzania wakujących urzędów (stanowisk) pastorów Kościoła luterańskiego w świątyniach wzniesionych na hochbergowskiej ziemi, zwłaszcza z lat 1741 - 1800.

i podpisaniu *Altranstädter Konvention* (w 1707 roku) – natychmiast podejmowali aktywność „kustoszów luteranizmu”[353].

W tym kontekście nie może dziwić, że relacje urzędowe hrabiów z pastorami często-kroć miały charakter typowy dla kręgów rodzinnych lub może i ściślej, i trafniej dla kręgu rodzinno-przyjacielskiego. Toteż w kręgu przyjaciół familii Hochbergów byli liczni pastorzy zasłużeni dla Kościoła luterańskiego. Wydaje się prawdopodobne, że przyjazne relacje hrabiów z duchownymi Kościoła luterańskiego sprzyjały rozkwitowi pobożności i moralności na hochbergowskich „dworach”, a równocześnie z pewnością wzbogacały światopogląd tej arystokratycznej familii o wartości religijne.

W kręgu rodzinno-przyjacielskim hrabiego Hansa Heinricha III był zapewne David Gottfried Schwertner (1661 – 1735)[354], który od 1704 roku pracował w luterańskiej parafii przy kościele Ducha Świętego w Jaworze, będąc kolejno – diakonem, archidiakonem oraz pastorem (i inspektorem kościołów i szkół – od ok. 1725 r.). Był on spowiednikiem hrabianki Juliany Charlotty Elisabeth, a także – wieloletnim kaznodzieją „dworu” Hansa Heinricha III w Roztoce. Opracował i wydał piękne kazanie *Als eine Höchst-Selige Himmels-Braut Hat Die weyland Hoch-gebohrne Gräfin Juliana*[*e*]*m Charlotten Elisabeth... von Hochberg...*, które wygłosił podczas egzekwii przy pogrzebie Juliany Charlotte Elisabeth. Był on także autorem monumentalnego dzieła *Memorabilia Evangelica* (Budissin – Leipzig 1733), które świadczy – do dzisiaj – o jego wielopłaszczyznowej wiedzy z zakresu teologii.

W kręgu przyjaciół hrabiów był zapewne i Benjamin Schmolck (1672 – 1737)[355], *Pastor Primarius* w kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, a także inspektor kościołów i szkół w okręgu świdnickim (w l. 1714 – 1737), kompozytor hymnów i pieśni religijnych. O jego więziach z Hochbergami świadczą teksty dedykowane przedstawicielkom tej arystokratycznej familii, takie jak *Das in gebundenen Seuffzern mit Gott verbundene Andächtige Hertz*, zadedykowane hrabinom: Anne Elisabeth, żonie Hansa Heinricha III von Hochberg, i Agnes Helene, żonie Conrada Ernsta Maximiliana

[353] Realizacja postanowień *Altranstädter Konvention* zmusiła cesarza Józefa I Habsburga do wyrażenia zgody na budowę sześciu *Gnaden-Kirchen* – wśród nich kościoła w Kamiennej Górze oraz do zezwolenia wyznawcom Kościoła luterańskiego na sprawowanie kultu w domach prywatnych, co zotało zagwarantowane – wcześniej tekstem *Explanatio Leopoldina* (z 1691 r.), wydanym przez cesarza Leopolda I.

[354] Był studentem teologii na Akademii w Wittenberdze, gdzie złożył dysertację [dyplomową] *Elias Corvorum Convictor*, pisaną pod kierunkiem Johann[es]a Frederic[us]a (Friedricha) Mayera, profesora teologii [w 1685 r.]. W 1688 roku został pastorem w St. Michaelkirche w Strehlen.

[355] W 1701 r. był wikariuszem w parafii Brauchitschdorf, a 12 grudnia 1702 r. został diakonem w Friedenskirche *Zur heiligen Dreifaltigkeit* w Schweidnitz. W tymże samym [1702] roku poślubił Anne Rosine Rehwald. Z tego związku przyszło na świat dwóch synów i trzy córki. W 1708 r. został archidiakonem w Schweidnitz. Zobacz także: [Ch. F.] D. Erdmann, *Schmolck Benjamin*, [w:] Historischen Kommision bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 32, Duncker & Humblot, Leipzig 1891, ss. 53 – 58 oraz S. Fillies–Reuter, *Schmolck Benjamin*, [w:] *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd 9, Bautz, Herzberg 1995, kol. 504 – 506.

von Hochberg [wydane w 1719 r.][356] i mowa żałobna *Das Hohe Lied Salomonis. Bey der Himmlischen Vermählung seiner Ausserwehlten Sulamith Der Hoch-gebohrnen* [*Gräfin*] *Julianä Charlotte Elisabeth*, wygłoszona podczas egzekwii przy pogrzebie hrabianki Juliany Charlotte Elisabeth.

Benjamin Schmolck, łagodna i miła osoba („milde, gewinnende Persönlichkeit")[357], był z pewnością mile widziany i szczerze szanowany na „hochbergowskich zamkach". Jego ojciec, Martin, był pastorem w Chróstniku, zaś matka Benjamina – Rosine z domu Dehmel, pochodząca z rodziny mieszczańskiej w Kowarach, była osobą mądrą i pobożną. Benjamin podjął naukę w gimnazjum w Legnicy w 1684 roku, a – następnie studia (dzięki stypendium od Nicolausa Heinricha von Haugwitz) na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu w Lipsku, studiując w l. 1693 – 1697 pod kierunkiem Johannesa Oleariusa[358] i Johanna Benedict[us]a Carpzov[ius]a [II][359]. Nazwiska tychże Mistrzów Schmolcka gwarantowały, że przyszły *Pastor Primarius* uzyska nie tyle szeroką wiedzę z zakresu teologii, ile przede wszystkim będzie duchownym wyróżniającym się pobożnością i właściwą postawą moralną. Benjamin Schmolck jako duchowny oraz twórca hymnów i pieśni religijnych okazał się człowiekiem szczerej i głębokiej wiary. Nadto zaś artyzm jego poezji przyczynił się do tego, że uzyskał zaszczytny tytuł „cesarski poeta ukoronowany" („*Kaiserlich gekrönten Poeten*").

Jego pieśni religijne, takie jak: pieśń pasyjna *Seele, geh nach Golgotha*... (*Na Golgotę śpiesz, duszo*...) oraz pieśń wielkanocna *Mein Jesus lebt*! (*Mój Jezus jest żywy*!)[360] lub pieśń >na Słowo Pańskie< *Teures Wort aus Gottes Munde*... (*Drogie Słowo Pańskie*...)[361] – świadczą o tym, że Schmolck jako ich twórca nie tylko był artystą, ile przede wszystkim był teologiem, ściślej subtelnym teologiem. Toteż jego pieśni są wdzięcznymi „*dziećmi Muz*", a zarazem „*dziećmi Wiary*", są poezją wielką – inspi-

[356] B. Schmolck, *Das in gebundenen Seuffzern mit Gott verbundene Andächtige Hertz*, vierte Aufflage, Michael Rohrlach, Bresslau & Liegnitz 1719.

[357] R. Nicolai, *Benjamin Schmolck* [(*1672 – 1737*)]: *sein Leben, seine Werke und Bibliographie*, „Beihefte zum >Korrespondenzblatt des Vereins für Geschichte der evangelischen Kirche Schlesiens<", Bd 11, Oskar Heinze, Liegnitz 1909, s. 13.

[358] Johannes Olearius (1639 – 1713) studiował filozofię w Leipzig i teologię w Wittenberdze. W 1677 r. został profesorem teologii na Uniwersytecie w Leipzig. Był autorem pomnikowych dzieł z zakresu teologii: *Elementa hermeneuticae sacrae* ([Leipzig] 1699) i *Doctrina theologiae moralis* (Leipzig 1708). Napisał także *Bibliotheca scriptorum ecclesiasticorum* (Leipzig 1711) oraz *De stylo Novi Testamenti* (Coburg 1721; wyd. pośmiertne).

[359] Johann[es] Benedict[us] Carpzov[ius] (1639 – 1699) studiował teologię w Leipzig i w Strassburgu. Po studiach odbył podróż naukową po Niemczech południowych. Był kaznodzieją w Nikolai-kirche w Leipzig, następnie zaś był – kolejno diakonem (w l. 1668 – 1673), archidiakonem (w l. 1674 – 1678) oraz pastorem (w l. 1679 – 1699) w Thomas-kirche w Leipzig. W 1665 r. został profesorem teologii moralnej na Uniwersytecie w Leipzig.

[360] Teksty [dwóch pierwszych wymienionych] pieśni zostały opublikowane [w:] *Deutsches Gesangbuch* (*für den Evangelisch-Lutherische Kirche*), J. E. Stohlmann / J. G. Maier, New York – Philadelphia 1892, s. 178: *Seele, geh nach Golgotha*... oraz: s. 592: *Mein Jesus lebt*!.

[361] Tekst pieśni *Teures Wort aus Gottes Munde*... jest publikowany [w:] *Gesangbuch der Evangelischen Kirche*, Eden Publishing House, St. Louis 1908, s. 224.

rowaną pobożnością jej twórcy. Wrażliwy czytelnik / słuchacz pieśni bez trudu usłyszy, jak słowa powtarzanej frazy: *Mein Jesus lebt*! wzbijają się ku niebiosom i Stwórcy jako szczególna pieśń pochwalna i z łatwością odkryje teologiczny sens frazy: *Teures Wort* w kontekście fraz: *aus Gottes Munde* i *Geist der Gnade* (*der im Worte*) / *Mich an Gottes herze legt*. Pastor Schmolck, reprezentant pietyzmu, był też człowiekiem religijnie tolerancyjnym, dlatego w jego pieśniach pisanych (i komponowanych) w duchu pietyzmu słychać i echo luteranizmu „ortodoksyjnego", i tolerancję intelektualizmu ówczesnej teologii luterańskiej.

Wielce prawdopodobna wydaje się przyjaźń pastora Gottfrieda Balthasara Scharffa (1676 – 1744) z hrabią Conradem Ernstem Maximilianem, na co wskazuje nam książka *Commentarium de Bello inter Invictissimos Imperatores Ferdinandos II et Ferdinandos III et Eorum Hostes*... Eberhard[us]a Wassenberga, będąca własnością pastora Scharfa i zapewne podarowana hrabiemu przez tego duchownego, a także i inny istotny fakt, że rodzina hrabiego bywała na mszach w świdnickim Kościele Pokoju, gdzie Scharff był pastorem od 1737 roku. Gottfried Balthasar studiował teologię – na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu w Lipsku oraz na Akademii w Wittenberdze, gdzie uzyskał magisterium w 1699 roku. Od 1708 r. był diakonem, a od 1713 r. – archidiakonem w świdnickim Kościele Pokoju [362]. Pastor Scharff był autorem traktatów na temat teologii oraz pedagogiki religii [*Über die Andacht der betenden Kinder in Schlesien* (1708)][363]. Jako szczery reprezentant luterańskiego pietyzmu pisał dzieła w duchu tego nurtu [*De enthusiasmo*, Christianus Kreusigius, Vittembergae 1699 i *Neue Frucht des pietistischen Geistes*, brak inf. o wydawcy i m. wyd., 1702]. Jego traktaty nie straciły na aktualności i przeżywają dziś (w pierwszym ćwierćwieczu XXI wieku) >renesans<. Pastor Scharff żegnał hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana podczas jego pogrzebu w 1742 roku. Był uczonym szukającym odpowiedzi na istotne pytania egzystencjalne: *Kim jest człowiek*? *Jaki jest sens życia*? oraz: *Jaki jest sens rzeczywistości*? Jego wiedza i mądrość wynikały zarówno z głębi jego wiary, jak i z wrażliwości inspirowanej obcowaniem z naturą i sztuką.

Bliskie i przyjazne relacje z hrabią Conradem Ernstem Maximilianem von Hochberg utrzymywali Gottfried Kleiner (1692 – 1767), absolwent teologii na uniwersytecie w Lipsku, szczery zwolennik pietyzmu, który był z poparcia hrabiego – pastorem w Świebodzicach w l. 1741 – 1767[364] i Johann Gottlieb Elter (1735 – 1791), rektor

---

[362] Archiwum [Biblioteka] Kościoła Pokoju w Świdnicy [dalej: AKP Świdnica], *Matricula... der Evangelischen Kirchen... >Zur Heiligen Dreyfaltigkeit<... von Schweidnitz* [*aus den Jahren 1652 – 1784*], s. 100 i s. 102; J. A. Wagenmann, *Scharff Gottfried Balthasar*, [w:] [Historischen Kommision bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften], *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 30, Duncker & Humblot, Leipzig 1890, ss. 586, 587.

[363] Johann Andreas Fabricius, *Abriß einer allgemeinen Historie der Gelehrsamkeit*, Band 3, Weidmannischen Handlung, Leipzig 1754, s. 1129.

[364] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 945; sygn.: HOCHB. I – 946; S. J. Ehrhardt, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens* Band 4: *Die Evangelische Kirchen- und Prediger- Geschichte*: *der Stadt und des Fürstenthums Li*[*e*]*gni*[*t*]*z*, Johann Gottfried Pappasche, Liegnitz 1789 [1790], s. 650; także: [http://wiki-de.genealogy.net/Evangelische_Kirche_Freiburg_in_Schlesien]. W l. 1722 – 1741 Gottfried Kleiner był pastorem w Seifersdorf. Był autorem wartościowych kazań i traktatów teologicznych.

szkoły, a także i kaznodzieja popołudniowy w świebodzickiej świątyni w l. 1764 – 1767, a następnie pastor tamże – w l. 1767 – 1791[365]. Być może, iż George Gotthilf Zeuschner (1757 – 1806), pastor świebodzicki w l. 1791 – 1806[366], był także osobą z kręgu rodu von Hochberg, lecz materiały źródłowe nie potwierdzają tego faktu.

Z kolei zaś Christian Klische był kapelanem ministrem oraz kaznodzieją Hochbergów na zamku w Książu [od 1742 r.][367]. Urząd kapelana familii w Roztoce pełnili: Georg Daniel Petzold (Pätzold), pastor w Roztoce [od 1742 r.][368], który był przy zgonie swojego opiekuna – hrabiego Hansa Heinricha IV (w 1758 r.) i Carl Gottlob Sutorius (1728 – 1779), syn pastora Gottlieba Sutoriusa, absolwent teologii – w Halle (w 1750 r.)[369]. Sutorius w 1752 roku został pastorem domowym rodziny Hansa Heinricha IV – najpierw w pałacu – rezydencji w Roztoce [do 1755 roku], później zaś w zamku Książ (w l. 1755 – 1758). W l. 1758 – 1773 pełnił urząd pastora w Boguszowie, ostatnie lata życia spędził w Głogowie jako *dritter Pastor* (w 1773 r.) i *zweiter Pastor* (w l. 1774 – 1779)[370]. Był autorem *Acht Predigten über den Katechismum Lutheri* (Jauer 1756) i mowy [żałobnej] głoszonej podczas egzekwii przy pogrzebie hrabiego Hansa Heinricha IV wiosną 1758 roku, będącej – dzisiaj – wartościowym źródłem faktów do biografii hrabiego.

W kręgu familii von Hochberg był i śląski przedstawiciel Oświecenia luterańskiego – pastor Christian Gottlieb Atze (1736 – 1814), syn „parentibus piis ac honestis". Jego ojciec to Christian Atze, „Cantor et Organista Ecclesiae Gott[e]sbergae". Christian Gottlieb zdobył podstawy wiedzy z religii i z języka łacińskiego pod opieką ojca, później był uczniem szkoły w Kamiennej Górze oraz Gymnasium Elisabethanum we Wrocławiu, zaś – dzięki wsparciu finansowemu od hrabiego Hansa Heinricha V – został studentem teologii Uniwersytetu w Halle (w latach 1760 –

---

[365] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 912, s. 51; sygn.: HOCHB. I – 946; sygn.: HOCHB. I – 947. J. A. Hensel, [& F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte der Gemeinen in Schlesien... in Acht Abschnitten...*, David Siegert, Leipzig und Liegnitz 1768, s. 781. Pastor Elter był autorem okolicznościowych kazań, wydanych drukiem w ósmej i dziewiątej dekadzie XVIII wieku. Przy okazji, warto by wspomnieć, że pastor Johann Gottlieb Elter był człowiekiem pobożnym, a zarazem wyznawcą luteranizmu - wyjątkowo ortodoksyjnym. 11 marca 1791 roku podczas głoszenia kazania, interpretującego sens słów *Psalmu* 116: *O, Panie, ja-m Twój sługa, / ja-m Twój sługa, syn Twojej służebnicy...* doznał śmiertelnego udaru mózgu.

[366] P. Hechler, [*Fest-Schrift*] [1932].

[367] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 1001; zob.: J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte...*, [wyd. 2.: David Siegert, Leipzig und Liegnitz 1788], s. 751. W tym miejscu dodam, że konsekracja kaplicy zamkowej w Fürstenstein, na której utworzenie (założenie) wydał zezwolenie król Prus [zob.: AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 912]... odbyła się w dniu 28 listopada 1741 roku.

[368] J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte...*, [wyd. 2.], s. 753.

[369] S. J. Ehrhardt, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens* Band 3: *Die Protestantische Kirchen- und Prediger- Geschichte*: *der Stadt und des Fürstenthums Gros-Glogau*, Johann Gottfried Pappasche, Liegnitz 1783, s. 113.

[370] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I –946; sygn.: HOCHB. I – 1027. J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte...*, s. 781; S. J. Ehrhardt, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens* Band 3, ss. 112 – 113.

1762). Pełnił urząd rektora szkoły w Mieroszowie (w l. 1764 – 1780 lub nieco dłużej)[371], później został – kaznodzieją i pastorem w Głuszycy[372].

Christian Gottlieb Atze miał powody do szczególnej wdzięczności wobec hrabiego Hansa Heinricha V, gdyż to dzięki życzliwości tegoż pana otrzymał – urząd rektora szkoły w Mieroszowie (Friedland), co stało się zalążkiem rozwoju kariery pastora w późniejszych latach. Toteż Atze, gdy tylko mógł, okazywał – światłemu Opiekunowi, jak i jego rodzinie, szczerą przychylność i życzliwość.

Warto w tym miejscu odnotować fakt, że Christian Gottlieb Atze zadedykował swój znakomity nowoczesny, pisany w duchu Oświecenia, podręcznik do nauk przyrodniczych oraz nauk ścisłych dla dziewcząt *Naturlehre für Frauenzimmer* (1781) – córkom hrabiego Hansa Heinricha V, hrabiankom Charlotte Henriette Christiane i Ferdinande Henriette jako dowód wdzięczności dla ich ojca. *Naturlehre* to podręcznik podejmujący próbę pokazania zgodności nowoczesnego przyrodoznawstwa z wiarą luterańską (z wiarą chrześcijańską). Otóż, kosmiczny Ład to zasadniczy dowód istnienia rozumnego Stwórcy Wszechświata. To równocześnie realny dowód prawdy biblijnej i prawdy, która była zaprezentowana w filozofii Gottfrieda Wilhelma Leibniza (1646 – 1716) i Immanuela Kanta (1724 – 1804), akceptujacej luteranizm w odmianie pietystycznej oraz domagającej się i wiary, i pietystycznej koncepcji religii[373].

Hochbergowie (aczkolwiek brak informacji źródłowych nie pozwala tego udowodnić) musieli utrzymywać relacje także z innymi duchownymi Kościoła luterańskiego. Wśród nich byli zapewne Benjamin Gerlach (1633 – 1683), pastor w Świdnicy (w l. 1667 – 1683)[374], Gottfried Hahn (zm. w 1695 r.), kolejno – diakon (w l. 1654 – 1670), archidiakon (1670 – 1683) i pastor w Świdnicy (w l. 1683 – 1695)[375], Gottfried Fuchs[ius] (zm. w 1714 r.) – archidiakon (w l. 1685 – 1695) oraz *Pastor Primarius* w Świdnicy (w l. 1695 – 1714)[376], Ernst Gottlob Klose (1724 – 1795), stu-

---

371 AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 912, s. 51 sygn.: HOCHB. I – 946 oraz: sygn.: HOCHB. I – 972 oraz: sygn.: HOCHB. I – 1087 [dawna sygn.: B. IV. N. 25]; *Schlesische Instantien – Notitz*, Wilhelm Gottlieb Korn, Breslau 1780, s. 353; J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte der Gemeinen in Schlesien*..., s. 781.

372 AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 968; S. Baur, J. G. Seiffert, *Charakteristik der Erziehungsschriftsteller Deutschlands* (...), Johann Benjamin Georg Fleischer, Leipzig 1790, ss. 10, 11.

373 P. Chanu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, [pierwodruk: B. Arthaud, Paris 1971], przeł. E. Bąkowska, seria: „Wielkie Cywilizacje", Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989, s. 230.

374 AKP Świdnica, *Matricula... der Evangelischen Kirchen... von Schweidnitz* [*aus den Jahren 1652 – 1784*], s. 100. Benjamin Gerlach studiował teologię w Leipzig i w Wittenberdze, a także i w Strassburgu oraz w Basel. Był przyjacielem Jana Heweliusza, znanego astronoma z XVII w.

375 AKP Świdnica, *Matricula... der Evangelischen Kirchen*..., s. 100, s. 102 oraz s. 130.

376 AKP Świdnica, *Matricula... der Evangelischen Kirchen*..., s. 100 i s. 102. J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte*..., [wyd. 2.: David Siegert, Leipzig und Liegnitz 1788], s. 751. Za jego pastoratu została wybudowana loża rodziny hrabiów Hochbergów. Pastor Fuchs[ius] chrzcił hrabiankę Julianę Charlotte Elisabeth w 1704 roku w kościele w Świdnicy – B. Schmolck [1729], *Der von der Liebe überwundene Tod als ein Sieges – Maal* (...) [w:] Idem, [*Sinn-Reiche*] *Trost- und Trauer- Schrifften* [cz. 2.], Michael Rohrlach, Bresslau & Leipzig[!], s. 267.

dent teologii na uniwersytetach w Wittenberdze i w Halle, pastor w Mieroszowie od 1756 roku[377], Johann Gottfried Thiem (ur. 1728) – drugi kaznodzieja w Świebodzicach [od 1758 r.], później [od ok. 1760 r.?] pastor w Salzbrunn[378], Johann Friedrich Tiede (1732 – 1795), student teologii na uniwersytecie w Halle, autor traktatów z historii i teologii moralnej, pastor w Świdnicy w l. 1774 – 1779[379], później radca królewski oraz Christian Gottfried Breth, kaznodzieja i pastor w Wałbrzychu (w l. 1762 – 1780 lub dłużej)[380]. Wszyscy ci duchowni należeli do elity intelektualnej Śląska, posiadali gruntowne wykształcenie, szeroką wiedzę teologiczną i >walory oratorskie<.

Być może, a jest to prawdopodobne, wybór najlepszych kandydatów na urząd pastora (i kaznodziei – egzegety słowa Pańskiego) był wynikiem... osobistych doświadczeń hrabiów von Hochberg z okresu ich dzieciństwa i młodości. Wspomnę, że hrabia Hans Heinrich IV miał możliwość słuchać kazania głoszone przez Davida Gottfrieda Schwertnera i, być może, w latach swojej nauki w gimnazjum we Wrocławiu słuchał kazania głoszone przez Christiana Herrmanna (1647 – 1723), znakomitego kaznodzieję przy kościele św. Elżbiety[381]. Hans Heinrich IV jako uczeń Elisabeth-Gymnasium miał, być może, możliwość poznać niepisaną >legendę< o sławnym kaznodziei przy kościele św. Elżbiety (w l. 1691 – 1715), którym był – „wielki >orator<" – Johann[es] Werner (1650 – 1720)[382].

Nauki głoszone przez kaznodziejów luterańskich w świątyniach parafialnych familii Hochbergów i w kaplicach w Książu i w Roztoce przyczyniały się z pewnością do „rozkwitu" pobożności i religijności w tym arystokratycznym rodzie.

Odwołam się (jeszcze raz) do tekstu kazania archidiakona Schwertnera, w którym... zmarła hrabianka Juliane Charlotte Elisabeth von Hochberg została przedstawiona jako panna wybrana przez Pana w Niebiosach na Oblubienicę dla Jego Syna, aby ukazać talent oratorski tegoż kaznodziei. Schwertner wspomniał frazę – myśl: *Pan jest Skałą serca mego... na wieki* (z *Psalmu 73*), którą zinterpretował... jako dewizę tak życia, jak i (nagłej) śmierci hrabianki. Ta fraza wprowadza relację pomiędzy zmarłą (i pośrednio – jej rodziną) a Stwórcą i Synem Ojca – Jezusem Chrystusem, Królem. Kaznodzieja zwrócił się do zmarłej słowami Psalmisty: „*zakochał*

---

[377] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 912, s. 51; sygn.: HOCHB. I – 946; sygn.: HOCHB. I – 967 i sygn.: HOCHB. I – 968 oraz: J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte der Gemeinen in Schlesien...*, David Siegert[s], Leipzig & Liegnitz 1768, s. 781.

[378] WAP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 946. Nadto: J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte der Gemeinen in Schlesien...*, s. 782 oraz *Chronik der Stadt Freiburg in Schl* [*esien*], tłum. Adam Rubnikowicz, „Świebodzice. Dzieje Miasta" 2001, nr 5 (43), s. 3.

[379] AKP Świdnica, *Matricula... der Evangelischen Kirchen...*, s. 100.

[380] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 946. J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte der Gemeinen in Schlesien...*, ss. 781, 782.

[381] S. J. Ehrhardt, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens*, Band 1, Johann Gottfried Pappasche, Liegnitz 1780, ss. 216, 217.

[382] S. J. Ehrhardt, *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens*, Band 1, ss. ==== [IV 19].

się Król... w piękności twojej..." (*Psalm 45*, wers 12)[383]. Cytując ten tekst, podkreślił zarówno piękność fizyczną hrabianki, jak także (i przede wszystkim) jej piękność duchową. Następnie zaś stworzył piękny dialog, rozmowę między Jezusem Chrystusem, Królem a Jego Ukochaną: Zbawiciel stwierdza: *O, jako-ś ty piękna, przyjaciółko moja, o, jako-ś ty piękna*! (*Canticum Canticorum*, IV 1), a hrabianka Juliane Charlotte (żyjąca już jako *Anima christiana* w innej Czasoprzestrzeni) odpowiada – słowami świętego Augustyna: „*Quid ergo miraris pulchritudinem meam, cum scias, hanc esse opera tua*? (...) [*Humilitas tua facta est exaltatio mea*.] *Foeditas tua facta est pulchritudo mea*" (*De Cultura Agri Dominici*)[384]. Ta odpowiedź *Animae christianae* – hrabianki Juliane Charlotte wyjaśnia słuchaczom kazania: dlaczego „*zakochał się Król... w piękności jej*". Kazanie Schwertnera można byłoby zestawić z wypowiedzią *Animae christianae* z barokowej (żałobnej) pieśni luteranów: [*Jezus Chrystus to*]... / *Pan Małżonek mój / Ja-m małżonka Jego / Czasu wiecznego*[385]. Kaznodzieja ukazał problemat śmierci hrabianki zarówno na tle bólu rozpaczającej matki i zasmuconego ojca, jak także i w kontekście problematyki etycznej i teologicznej.

Warto wspomnieć, że hrabina Regina Isabella von Hochberg, żona hrabiego Conrada Ernsta Maximiliana, była pożegnana przed jej >podróżą do „domu Ojca"< mową żałobną Benjamina Schmolcka, wygłoszoną w kościele Trójcy Świętej w Świdnicy [w 1707 roku], zaś hrabina Marie Juliane von Hochberg, żona Hansa Heinricha II, była pożegnana mowami żałobnymi Gottfrieda Balthasara Scharffa oraz Johanna Christiana Leubschera i Benjamina Schmolcka, wygłoszonymi w kościele Trójcy Świętej w Świdnicy [w 1708 roku].

Z kolei trudniej jest określić [przy braku źródeł] relacje duchowieństwa Kościoła [rzymsko-] katolickiego z familią Hochbergów. Wydaje się (chociaż... w rzeczywistości nie musiało tak być), że relacje te miały charakter... typowo urzędowy i wynikały z patronatu hrabiów Hochbergów nad Kościołem [rzymsko-]katolickim. Natomiast warto wspomnieć, że ród von Hochberg zapisał się także i w dziejach Kościoła [rzymsko-]katolickiego na Śląsku. Otóż, hrabia Franz (Franciscus) Ferdinand [Anton] von Hochberg, syn Maximiliana [z linii Hochberg – Friedland], po studiach z teologii katolickiej na Uniwersytecie w Pradze wstąpił do zakonu norbertanów [w 1699 r.] i został opatem klasztoru norbertanów we Wrocławiu [w 1720 r.], gdzie ufundował kaplicę p. w. Matki Boskiej Bolesnej przy kościele klasztornym świętego Wincentego. Fundacja kaplicy jest dowodem głębokiej pobożności i religijności opata. Nadto założył studium zakonne. Młodszy brat opata – hrabia Maximilian Leopold, po studiach z teologii katolickiej [także na Uniwersytecie w Pradze], wstąpił za przykładem brata – do zakonu norbertanów [w 1701 r.?]. Ok. 1710 r. został prałatem na dworze królewicza Jakuba Sobieskiego w Oławie, pełniąc ten

[383] D. G. Schwertner, *Als eine Hochst-Selige Himmels-Braut hat die weyland Hochgebohrne Gräfin Juliana[e]m Charlotten Elisabeth... von Hochberg...*, Johann Gottfried Weber, Striegau 1719, s. 11.

[384] Idem, ibidem, ss. 14, 15.

[385] Pieśń *Żegnam cię, świecie przewrotny...*, [w:] *Doskonały Kancyjonał polski (...) zawierający w sobie pieśni, hymny i psalmy krześcijańskie*, K. Tschor, Brzeg 1673, s. 902.

urząd do 1713 roku[386]. Z kolei baronówna Helene Maximiliane (ur. w 1711 r.), córka barona Carla Heinricha von Hochberg [z linii Hochberg-Buchwald] była zakonnicą w klasztorze w Nysie, baron Carl Leopold [z linii Hochberg-Buchwald] został kanonikiem katedralnej kapituły *ad S. Joannem* we Wrocławiu[387], a baron Siegfried [także z linii Hochberg-Buchwald] był opatem cystersów z Henrykowie[388]. Opat cystersów (podobnie jak i jego krewny – opat klasztoru norbertanów) był zakonnikiem pobożnym, a także serdecznym oraz życzliwym dla współbraci i wiernych.

Przy okazji rozważań na temat patronatu rodu Hochbergów nad Kościołami – zarówno luterańskim, jak i [rzymsko-]katolickim, autor chciałby podkreślić dość istotny fakt. Otóż, hrabiowie Hans Heinrich I, Hans Heinrich II, a przede wszystkim Conrad Ernst Maximilian, prowadząc politykę dialogu międzyreligijnego w duchu ekumenizmu i tolerancji, i zarazem mając władzę nad swoimi poddanymi, wyznawcami wiary luterańskiej i wyznawcami wiary katolickiej, znormalizowali relacje pomiędzy katolikami a luteranami w długo trwającym procesie dziejowym, przyczyniając się do zamiany postawy wzajemnej >niechęci<, a może nawet i… wzajemnej nienawiści / wrogości wyznawców tych dwóch religii – na postawę tolerancji i wzajemnego szacunku.

Kończąc swoje refleksje w niniejszym studium, powrócę jeszcze raz do stwierdzenia, że Hochbergowie obsadzali urzędy tak pastorów luterańskich, jak i proboszczów katolickich godnymi owych urzędów osobami. Zatrudniali bowiem przede wszystkim osoby ambitne, wykształcone, obdarzone szczególnymi talentami (zwłaszcza talentem oratorskim), zdolne, nowocześnie myślące, a także – pobożne oraz stawiające i sobie, i bliźnim – odpowiedzialne >zadania< życiowe, wynikające z nakazów wiary chrześcijańskiej i etyki religijnej. Toteż ich duszpasterze należeli do elitarnego kręgu duchowieństwa Kościoła luterańskiego na Śląsku epoki baroku i doby Oświecenia. Tacy duchowni stanowili niewątpliwie wzorce osobowe godne naśladowania zarówno przez patronów Kościoła i ich rodziny, jak i przez wiernych ze środowiska lokalnego.

Toteż pastorzy i proboszczowie wraz z Hochbergami współtworzyli środowisko wypełnione miłością do Stwórcy i szacunkiem do człowieka, czy może ściślej i trafniej: do każdego człowieka, bez względu na jego... wyznanie religijne, światopogląd, przynależność społeczną i (posiadane) wykształcenie, a także płeć, wiek etc. Wydaje się, że dzięki owemu doborowi najlepszych z najlepszych na urzędy pastorów luterańskich (oraz proboszczów katolickich), którzy formowali moralność wiernych nie tylko i nie tyle swoją wiarą i wiedzą, ile swoim wzorowym życiem i pracowitością, hrabiowie von Hochberg odnieśli i znaczące sukcesy ekonomiczne, na które istotny wpływ miały również – właściwe relacje pomiędzy panem a jego poddanymi na płaszczyźnie społecznej, relacje wyjaśniane (tak panom, jak i ich

[386] Hrabia Maximilian Leopold zrezygnował z kapłaństwa [bodajże w 1713 r.] i wiódł życie świeckie do śmierci [w 1750 r.].

[387] *Schlesische Instantien – Notitz*, Wilhelm Gottlieb Korn, Breslau 1780, s. 126.

[388] W. Brygier, T. Dudziak, *Ziemia Kłodzka*, Oficyna Wydawnicza „REWASZ", Piastów 2010, s. 450.

poddanym) treściami nauki Jezusa Chrystusa – przez luterańskich i katolickich kaznodziejów.

Lektura kazań >hochbergowskich< kaznodziejów luterańskich, które zostały wydane drukiem w ostatniej ćwierci XVII wieku i w XVIII wieku, pozwala dostrzec ewolucję myśli teologicznej Kościoła luterańskiego na przestrzeni owych 125 lat. Stwórca Wszechświata... >o ludzkim obliczu<, Ojciec Syna Przedwiecznego, który – opisany przez archidiakona Davida Gottfrieda Schwertnera [w kazaniu z pierwszej ćwierci XVIII w.] – wybiera na Oblubienicę dla Jego Syna... hrabiankę Juliane Charlotte Elisabeth von Hochberg – staje się... [w tekstach kazań z ostatniej ćwierci XVIII w. i w podręczniku *Naturlehre für Frauenzimmer* (1781)] – jako *Persona extramundana* albo trafniej jako *Intelligentia extramundana*... Mocą Słowa, inspirującego Ład „Kosmiczny" we Wszechświecie, zgodnie z doktryną filozoficzną „wielkiego Twórcy podstaw nauki nowożytnej" – teologa luterańskiego, Gottfrieda Wilhelma Leibniza (1646 – 1716).

Wydaje się, że słuchanie kazań naprawdę wybitnych kaznodziejów, jak >Pańscy mówcy< – David Gottfried Schwertner, Benjamin Schmolck, Gottfried Balthasar Scharff, Gottfried Kleiner, Carl Gottlob Sutorius i Johann Gottlieb Elter było przeżyciem nie tylko duchowym, ale i przeżyciem estetycznym, zwłaszcza dla osób rozkochanych w ozdobnej retoryce oraz wykształconych w zakresie nauk humanistycznych. Nadto owi >nauczyciele< Pańscy, pełniąc obowiązki spowiedników, mieli częstokroć znaczący wpływ na kształtowanie moralności i postępowanie swoich słuchaczy.

Oczywiście, poziom >chrześcijańskiej< moralności i religijna postawa egzystencjalna poszczególnych osób z familii hochbergowskiej były różnorodne – od szczerze religijnych hrabiów Hansa Heinricha I, Hansa Heinricha III i Hansa Heinricha IV, poprzez osoby, które były (zdaniem autora tego studium) dość powierzchownie związane z postawą religijności, do osób – jak hrabia Maximilian Lepold – jakby obojętnych w stosunku do wiary, a z pewnością do zasad >chrześcijańskiej< moralności. Z pewnością wyjątkowo pozytywnie wyróżniały się pod względem pobożności oraz religijności – żony i córki hrabiów Hochbergów, których szczodrobliwość na potrzeby Kościoła luterańskiego, a przede wszystkim zaś na potrzeby bliźnich – i luteran, i katolików – była i szczera, i hojna.

Należy ubolewać, że nie odnajdujemy w materiałach źródłowych informacji na temat praktyk religijnych realizowanych w rodzinie Hochbergów w XVII i XVIII w. Domyślać się więc należy, iż Hochbergowie (oraz ich rodziny) uczestniczyli, zgodnie z wymogami religii luterańskiej, w mszy, zapewne obowiązkowo we wszystkie piątki i niedziele roku, a także we wszystkie obowiązujące święta Kościoła luterańskiego, niekiedy w mszy odprawianej w ich kaplicach zamkowych, zaś znacznie częściej – będąc patronami Kościołów, w ich kościołach parafialnych, aby swoją pobożnością dać wzór – poddanym. Nadto także odmawiali modlitwy – może ze wszystkimi członkami rodziny – w kaplicach zamkowych, albo może intymnie,

sam na sam ze Stwórcą – bądź w owych kaplicach, bądź w swoich pokojach prywatnych.

Tak więc, można dzisiaj powiedzieć o >familii von Hochberg<, iż był to ród, który budował Kościół Boży, albo ściślej: *Miasto sprawiedliwe i dobre*, w którym Władca Niebios i Ziemi, Pan i Stwórca >rządzi< swoim Ludem, Ludem Bożym.

Udział pastorów w życiu codziennym familii, ich wiedza teologiczna oraz wiedza ogólna (zwłaszcza humanistyczna) i promieniowanie wiedzy – podczas rozmaitych dyskusji – na przedstawicieli rodu Hochbergów, a także na ich przyjaciół, sąsiadów i znajomych – dają możliwość nazwania hochbergowskich rezydencji – śląskimi >akademiami chrześcijańskiej myśli< w epoce baroku i w dobie Oświecenia.

W kręgu mecenatu naukowego „śląskich Medyceuszów" w XVII i XVIII w. Przyjaźnie i znajomości Hochbergów z uczonymi

Mecenat nowożytny był świadomą aktywnością opiekuńczą władców i arystokratów, a również osób z instytucji religijnych jako miłośników kultury nad twórcami oraz uczonymi i nad młodzieżą studiującą, aktywnościa, której zasadniczym przejawem było wspieranie rozmaitych przedsięwzięć tak kulturotwórczych, jak i edukacyjnych – z własnych dochodów. Mecenasami w epoce baroku oraz w dobie Oświecenia były przede wszystkim osoby należące do elitarnego kręgu władców, przedstawiciele rodów królewskich lub książęcych, papieże, biskupi i arystokraci[389]. To oni, będąc inspirowani rozmaitymi bodźcami, świadczyli pomoc bardziej lub mniej hojną dłonią – twórcom kultury. Wśród nich byli i – *„śląscy Medyceusze"*, hrabiowie z rodu von Hochberg, zarówno ci z Książa, jak i ci z Roztoki.

Prezentacja mecenatu Hochbergów, przy uwzględnieniu aktualnej znajomości źródeł historycznych, nie jest zadaniem łatwym i z pewnością będzie wymagać korekty i istotnego uzupełnienia w przyszłości. Pierwsze pytanie, na które, niestety, nie można udzielić dzisiaj jednoznacznie odpowiedzi, jest pytaniem o zasadnicze przyczyny, które były źródłem ich aktywności mecenasowskiej. Czy bohaterowie tego studium rzeczywiście podejmowali swoją opiekę nad aktywnością naukową śląskich uczonych – bezinteresownie? Czy może jednak zasadniczą funkcję w inspirowaniu aktywności mecenasowskiej „panów na Książu" i „panów na Roztoce" spełniały jakieś ich interesy osobiste lub rodzinne?

Wydaje się, że na ów mecenat kulturotwórczy, a zwłaszcza naukowy, znaczący wpływ miała hochbergowska religijność. Należy raz jeszcze wspomnieć to, że Marcin Luter w *Eine Predigt*: *Dass man Kinder zur Schule halten solle* (Coburg 1530), mając świadomość, że troska o jakość Kościóła i poziom wiary jest równocześnie troską o jakość nauki w szkole, zalecił wiernym Kościóła luterańskiego obowiązkowe zakładanie szkół w miastach, za co prawnie powinni być odpowiedzialni – na terytorium swoich dóbr – książęta, hrabiowie oraz baronowie.

Hochbergowie, podejmując swoją aktywność mecenasowską w zakresie opieki nad nauką, dążyli zapewne także i do realizacji zadań religijnych, wyznaczonych

[389] Oczywiście, nie można zapominać o mecenacie zbiorowym danego środowiska lokalnego, którego dobrym przykładem może być mecenat mieszczaństwa wrocławskiego lub mieszczaństwa ze Świdnicy.

w nauczaniu społecznym Kościoła luterańskiego. Niektórzy z nich, być może, pragnęli utrwalić swoje imię w pamięci potomnych lub zdobyć doczesny rozgłos poza swoimi dobrami, ale ich mecenat naukowy z jednej strony wynikał zapewne z ich luterańskiej religijności, ze strony drugiej zaś – z umiłowania wiedzy i świadomości znaczenia wykształcenia w życiu osoby oraz w życiu lokalnej społeczności. Hochbergowie dobrze rozumieli i wiedzieli, że bez dostatecznej liczby wykształconych pastorów Kościoła luterańskiego, jak też i urzędników lokalnej dworskiej administracji plany rozwoju ich rezydencji i własności ziemskiej zawiodą. Stąd podejmowali próby zakładania szkół (dla dzieci poddanych), jak i zatrudniali w swoich rezydencjach osoby wykształcone, przyczyniając się w ten sposób do wychowania ówczesnej śląskiej inteligencji. Byli bowiem świadomymi, że wychowanie inteligencji na ich ziemiach jest warunkiem mniej lub bardziej dynamicznego rozwoju lokalnej kultury.

Hrabia Maximilian, o czym już zostało wspomniane w pierwszej części tejże książki, studiował prawo na uniwersytecie w Lejdzie i był tamże immatrykulowany w 1663 roku[390]. Hrabia Conrad Ernst Maximilian studiował także, zapewne prawo i może historię – na tym uniwersytecie w pierwszej dekadzie XVIII wieku[391]. Obaj oni zdobyli więc fundamentalną oraz nowoczesną wiedzę z zakresu (neo)stoickiej teorii państwa, według której prawo staje się gwarantem potęgi oraz dyscypliny każdego państwa[392]. Nadto zaś Conrad Ernst Maximilian miał także możliwość poznania nowoczesnej praktyki handlu w sferze eksportu oraz importu w Republice Niderlandzkiej, zgodnie z założeniami teorii reizmu fiskalnego, oraz praktyki zarządzania majętnościami. Toteż pozostawił po sobie – jak napisał Bogusław Czechowicz, „zreformowane, uporządkowane, a poza tym powiększone majętności, obejmujące m. in. [cztery] miasta (...) oraz kilkadziesiąt okolicznych wsi" [393].

Dla pełniejszego obrazu dziejów mecenatu naukowego rodu Hochbergów, należałoby wspomnieć (choć w kilku zdaniach) o ich opiece, którą życzliwie otaczali młodzież ze Śląska – uczniów szkół średnich i studentów. Otóż, ceniąc i wiedzę, i studia – co wspomniałem już w pierwszej części tej książki, wzorem – ówczesnej arystokracji śląskiej, a może arystokracji polskiej i saksońskiej, bohaterowie niniejszego studium wspomagali naukę i studia zdolnych synów swoich poddanych, wśród których byli mi. in. Johann Gottfried Beinkert z Wałbrzycha (niem. *Waldenburg*), Ehrenfried Huhndorf ze Szczawienka (niem. *Nieder Salzbrunn*), Johann

[390] A. Müller, *Schlesier auf der Hochschule in Leiden...*, s. 182.

[391] C. Weigelt, op. cit., s. 225; K. J. Endemann, *Die Reichs- gräflich von Hochbergsche Majorats-bibliothek...*, s. 6.

[392] G. Oestereich, *Justus Lipsius and the Netherlands movement*: *Political Neostoicism*, [w:] Idem, *Neostoicism and the Early Modern State*, [część I, rozdział 4], [Foreword:] B. Oestereich, H. G. Koenigsberger, translation: D. McLintock, seria: „Cambridge Studies in Early Modern History", Cambridge University Press, New York 1982, ss. 57 – 75.

[393] B. Czechowicz, *Apoteoza śląskiego magnata i jego zamku*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia", 2001, nr 9, s. 25.

Fri[e]drich Oertel z Mniszkowa (niem. *Waltersdorf*) i Gottlob Erdmann Weissig z Bystrzycy (niem. *Weistritz*)[394].

Opiekunką młodzieży szkolnej była hrabina Annae Elisabeth von Hochberg, żona Hansa Heinricha III, której serce było „otwarte" dla dzieci jej poddanych, o czym świadczą *Quod Blanda Patrum*... Gottfrieda Langhansa (1727) oraz okolicznościowe >oratorium<[395], które miało miejsce 19 listopada 1736 roku w Kamiennej Górze za rektoratu Gottfrieda Langhansa (1691 – 1763)[396]. Hrabina wspomagała wyjątkowo hojnie zdolną młodzież, gdyż została określona takimi wiele mówiącymi frazami, jak: „łaskawa Dobrodziejka" (*liebreichen Wohltäterin*), „Muza synów [naszej] szkoły" (*Muse* [*für*] *Söhne* [*unserer*] *Schulen*), „Słońce i Radość" (*Sonne und Freude*)[397]. Jako osoba godna wiecznej pamięci i „Opiekunka szkoły" (*Incendia* [*scholae*]) była wspomina w *Versuch einer Religions – Geschichte von Landeshut in Schlesien* (1753), którego autorem był Ernst Daniel Adami, i w tekście okolicznościowej mowy *Rede nungsfeirlichkeit*... (1782) Abrahama Gotthelffa Maezkena wygłoszonej za rektoratu Christiana Wilhelma Kornmanna[398]. Wilhelm Perschke w jego *Verzeichniß der öffentlichen von Wallenberg – Fenderlinschen Bibliothek zu Landeshut in Schlesien* (1829) także wymienił ze szczerym szacunkiem hrabinę Annae Elisabeth jako opiekunkę kamienno-górskiej szkoły.

Opiekunką szkoły w Zielenicach (niem. *Grün Hartau*) przez dwie dekady [w latach 1721 – 1739] była hrabina Eleonore Charlotte (niektóre źródła podają drugie imię hrabiny: Caroline) von Gfug, z domu hrabianka Rzeszy von Hochberg, córka Hansa Heinricha II.

Zapewne i jej brat – hrabia Hans Heinrich III wspierał finansowo zdolnych ubogich synów poddanych w latach nauki oraz studiów, a może nawet kształcił ich na koszt własny. Jednym z nich, być może, był i Ernst Siegfried Adolph (ur. w 1719 roku), który studiował medycynę w Lipsku, zapewne w piątej dekadzie XVIII w. Autor tego studium nie chciałby mnożyć nazwiska Osób, które mogły być wspierane przez hrabiego, nie mając źródłowych dowodów tego „mecenatu", ale przypuszcza, że niektórzy pastorzy Kościoła luterańskiego – mogli otrzymać od hrabiego znaczące stypendia na swoje studia z teologii. Podobnie hrabia Hans Heinrich IV von Hochberg i jego małżonka hrabina Louise Friedericke [z d. hrabianka Rze-

[394] AP Wrocław – Archiwum Hochbergów, sygn. sygn.: HOCHB. I – 861 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24], HOCHB. I – 862 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24], HOCHB. I – 863 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24], HOCHB. I – 864 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24] oraz HOCHB. I – 866 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24].

[395] [G. Langhans], *Der weyland Hoch-gebohrnen Gräfin und Frau, Frauen Anna Elisabeth... von Hochberg...*, [brak inf. o wydawcy i o miejscu wydania], [1736].

[396] Gottfried Langhans był nauczycielem i conrectorem *in Scholam Landeshuttanam*. (do 1737 r.), a następnie został rektorem gimnazjum przy Kościele Pokoju w Świdnicy (od 1737 r.). Jego syn – Carl Gotthard Langhans (1732 – 1808) był znakomitym i znanym architektem śląskim, powołanym przez króla Prus – Fryderyka Wilhelma II (w 1788 r.) na urząd dyrektora Królewskiego Urzędu Budownictwa w Berlinie.

[397] [G. Langhans], *Der weyland Hoch-gebohrnen Gräfin und Frau, Frauen Anna Elisabeth...*

[398] Tekst tej mowy jest w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego.

szy von Stolberg] byli opiekunami młodzieży[399]. Wśród ich stypendystów w latach 1750 – 1754 był (wspomniany) Gottlob Erdmann Weissig (zm. w 1767 r.)[400], późniejszy pastor Kościoła luterańskiego w Konradowie (w l. 1758 – 1767)[401], zaś w latach 1758 – 1763 był nieznanego imienia syn Samuela Gottfrieda Minora – pastora w Boguszowie[402].

Wiadomo także, że hrabia Hans Heinrich V, miłośnik wiedzy, wspomagał uczniów oraz studentów, synów swoich poddanych. Pastor Christian Gottlieb Atze (1736 – 1826) w dedykacji adresowanej do córek Hansa Heinricha V – hrabianek Charlotte Henriette Christiane i Ferdinande Henriette, zamieszczonej w *Naturlehre für Frauenzimmer* (1781), podręczniku do nauk przyrodniczych i ścisłych dla dziewcząt, z wdzięcznością wspominał „znaczące stypendium [finansowe]" (*ansehnliche Legat und andre Wohltaten*) ich ojca, dzięki któremu mógł on studiować na Uniwersytecie w Halle[403].

Tenże pastor miał również i inne powody do szczególniejszej wdzięczności wobec hrabiego Hansa Heinricha V, gdyż dzięki życzliwości „pana na Książu" otrzymał on urząd rektora szkoły w Mieroszowie (Friedland) w 1764 roku, który piastował przez kilkanaście lat. Przy okazji zaś, warto wspomnieć, że pastor Atze wydał także: *Der Kurze Vernunftlehre für Frauenzimmer* (Breslau und Leipzig 1777), swoiste „oświeceniowe" *prolegomena* do filozofii dla dziewcząt[404].

Te hojne stypendia stanowiły zasadniczą pomoc finansową dla subsydiowania studiów młodych Ślązaków w pruskich oraz zagranicznych uniwersytetach (oraz akademiach). To dzięki hochbergowskiej ofiarności i Atze, i inni zdolni a biedni młodzieńcy mogli realizować swoje marzenia o zdobywaniu wiedzy.

Samuel Reinhard, student filozofii oraz teologii w Wittenberdze (w 1689 roku), zadedykował swój traktat *Darinnen die Species Nebst andern Regeln* [Rohrlach(s) Witwe und Erber; Breßlau und Liegnitz 1709] hrabiom Hansowi Heinrichowi III

---

399 AP Wrocław – Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. I – 861 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24], HOCHB. I – 862 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24], HOCHB. I – 863 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24], HOCHB. I – 864 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24] oraz HOCHB. I – 866 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24].

400 AP Wrocław – Archiwum Hochbergów, sygn. HOCHB. I – 864 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24].

401 J. A. Hensel, [Fr. E. Rambach], *Protestantische Kirchen- Geschichte der Gemeinen in Schlesien... in Acht Abschnitten...*, David Siegert, Leipzig & Liegnitz 1768, s. 785.

402 AP Wrocław – Archiwum Hochbergów, sygn. HOCHB. I – 864 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24] i: J. A. Hensel, [F. E. Rambach], *Protestantische Kirchengeschichte...*, [wyd. 2.: David Siegert, Leipzig und Liegnitz 1788], s. 751.

403 Ch. G. Atze, *Naturlehre für Frauenzimmer*, 2. Auflage, [Verlag:] Christian Friedrich Gutsch, Bresslau, Brieg und Leipzig 1785, dedykacja: *Denen Veiden Erlauchten Reichs-Gräfinnen Charlotte Henriette Christiane und Ferdinande Henriette... von Hochberg*.

404 Zarówno podręczniki, jak i leksykony encyklopedyczne adresowane do dziewcząt stawały się wydawnictwami modnymi w XVIII wieku, by wspomnieć *Versuch einer Logic für Frauenzimmer* [Philippine [Eregine?] Knigge (hrsg.), Christian Ritscher, Hannover 1789] i leksykon Gotthela Siegmunda Corvinusa: *Nutzbares galantes und curiöses Frauenzimmer-Lexicon* [Joh(ann[es]) Friedrich Gleditsch und Sohn, Leipzig 1715].

oraz Conradowi Ernstowi Maximilianowi. Ta dedykacja może (aczkolwiek nie musi) być dowodem pomocy >stypendialnej< braci Hochbergów dla Reinharda.

Hrabia Conrad Ernst Maximilian prowadził korespondencję, być może, i na temat dziejów swojego rodu – ze znanym ongiś historykiem, a zarazem pedagogiem Johann[es]em Sinapiusem (1657 – 1725), absolwentem Uniwersytetu w Lipsku, gdyż tenże, jak wiadomo, podał liczne wiadomości o Hochbergach w swoim dziele[405].

Hrabia – doskonale wykształcony i zainteresowany wiedzą naukową – był ceniony w kręgu prawoznawców, o czym świadczy zbiór traktatów z zakresu prawa *Deliciae Iuris Silesiaci*[406], dedykowany... *Illustrissimo et Excellentissimo Domino, Domino Conrado Ernesto Maximiliano S. R. I. Comiti ab Hochberg... Literarumque ac Literatorum Patronum*.

Wśród autorów dedykujących swoje prace hrabiemu, który [w dedykacji] został majestatycznie nazwany „Ojciec Ojczyzny" *Patriae Pater*, byli między innymi: Johann Gothofred Baron, Johann Georg Charisius[407], Johann Ernst von Hochberg[408], Carol Samuel Jordan, Johann David Kretschmer[409], Georg Matthiasch, Johann Gothofredus Mentzel, Johann Gottlieb Milich, Augustinus Schmid, Ernst Sigismundus Schober[410], Wilhelmus Petrus Schröer[411] oraz Johann Christophor Wolff.

Także i Johann Christian Kundmann (1684 – 1751)[412], wrocławski uczony i lekarz, zadedykował swoje *Rariora naturae et artis item in re medica*… [Michael Hubert, Breßlau & Leipzig 1737] hrabiemu Conradowi Ernstowi Maximilianowi. Ta dedykacja jest dowodem wartości kreatywnych impulsów płynących z inspiracji Arystokraty z Książa, którego jakiś istotny wkład został wniesiony do postawy egzystencjalnej i do świata [wiedzy] uczonego lekarza z Wrocławia. Ponadto zaś

---

405 J. Sinapius, *Schlesische Curiositäten*, Verlag des Autoris, Leipzig 1720, ss. 39 – 52.

406 *Deliciae Iuris Silesiaci*, Johannes Georgius Boehm[ius], Francofurti et Lipsiae 1736.

407 Jo[hannes] Georg[ius] Charisius był autorem [*Dissertatio I* & *Dissertatio II*] *De Svidnicensium Civium Iure emendi Feuda Nobilia* [Altorfi 1703].

408 *Allgemeines Historisches Lexicon*, Band 2, Thomas Fritschens Erben, Leipzig 1730, s. 897. Jo[hannes] Ern[estus] baron von Hohberg, z linii Ho[c]hberg – Guttmannsdorf [auf Polschildern], ur. w 1699; syn Otto[na] Conrada von Hohberg (1670 - ?) i Anne Elisabeth von Schönberg [auf Limbach] (1680 – 1712), był autorem *De Legibus Silesiorum earumque imprimis*... [Lipsiae 1720].

409 Jo[hannes] David Kretschmer[us] był autorem *Dissertatio De Iure Silesiorum Saxonico* [Halae 1704].

410 Ern[estus] Sigismundus Schober[us] był autorem *Dissertatio De Feudis Ducatuum Silesiae Svidnicensis et Jauroviensis* [Halae & Madeburg 1704].

411 Wilhelmus Petrus Schröer / Schroe[e]r[us] był autorem *Dissertatio De Consvetudinibus Silesiae feudalibus* [Lugd. Batav. 1698].

412 Johann Christian Kundmann rozpoczął edukację w Magdalenen-Gymnasium w Breslau, następnie studiował medycynę w Halle, gdzie [pod kierunkiem Georga Ernsta Stahla] napisał dysertację doktorską, którą obronił w r. 1708 – Zob.: F. Friedensburg, *Johann Christian Kundmann*, [w:] F. Andreae, M. Hippe, P. Knötel, O. Scharzer (Hrsg.), *Schlesische Lebensbilder*, Band III, Korn [Verlag], Breslau 1928, ss. 149 – 154.

owa dedykacja dowodzi tego, że hrabia był rzeczywiście ceniony w kręgu śląskich uczonych, wszak Kundmann był jednym z najznakomitszych wrocławskich „mężów Nauki" (uczonych) w pierwszej połowie XVIII wieku.

Z kolei hrabia Hans Heinrich V von Hochberg, absolwent Uniwersytetu w Halle[413], prowadził naukową korespondencję z lekarzem Johannem Georgiem von Zimmermannem (z Hanoweru) oraz z wrocławskim filozofem Christianem Garve.

Johann Georg **[**Ritter**]** von Zimmermann (1728 – 1795), znakomity lekarz i filozof, studiował filozofię oraz historię na Uniwersytecie w Bern, a następnie medycynę na słynnym Uniwersytecie w Getyndze [niem. *Göttingen*] od 1747 roku, gdzie był studentem Albrechta von Haller[414] i tamże uzyskał doktorat z zakresu nauk medycznych w 1751 roku. Od 1752 roku rozpoczął praktykę lekarską jako lekarz miejski w Bern, a następnie od 1754 roku został lekarzem miejskim w Brugg. Jego książki *Über die Einsamkeit* (1756) i *Vom Nationalstolze* (1758) przyniosły jemu sławę na terytorium krajów niemieckich i były tłumaczone na wiele innych języków. Od 1760 r. był członkiem bawarskiej Akademie der Wissenschaften. Później został członkiem pruskiej Akademie der Wissenschaften oraz Societät der Wissenschaften w Getyndze i Towarzystw Lekarskich w Paryżu, Londynie i Kopenhadze. W roku 1768 został lekarzem Jerzego III, króla Wielkiej Brytanii i księcia Hanoweru, pełniąc ten urząd do końca 1790 r. W lecie 1786 r. pełnił obowiązki lekarza nadwornego Fryderyka II Wielkiego, króla Prus. We wrześniu 1774 r. von Zimmermann przyjął na wizytę hrabiego Hansa Heinricha V von Hochberg, jego żonę Christine Henriette L[o]uise i ich dwie córki w Wernigerode[415].

Zaś Christian Garve (1742 – 1798), znakomity filozof epoki Oświecenia, obok Immanuela Kanta – najbardziej znany filozof niemiecki doby nowożytnej, studiował na Uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą i na Uniwersytecie w Halle, zaś później został profesorem matematyki i logiki Uniwersytetu w Lipsku. Był członkiem pruskiej Akademie der Wissenschaften w Berlinie. Naukowa korespondencja Hansa Heinricha V z tym uczonym zainspirowała bliską znajomość, która przeradziła się w zażyłość, a w końcu – w przyjaźń. Można by zaryzykować pogląd, że ta przyjaźń wynikała zapewne z bogactwa intelektualnego

[413] C. Weigelt, op. cit., s. 294, s. 295. Karl Johannes Endemann pisał, że hrabia Hans Heinrich V von Hochberg był... „*Liebhaber der Künste und Wissenschaften*" – zob.: K. J. Endemann, *Die Reichsgräflich von Hochbergsche Majoratsbibliothek in den ersten Drei Jahrhunderten ihres Bestehens. 1609 - 1909*, Band 1, „Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte", Band 11, Ferdinand Hirt, Breslau 1910, s. 27.

[414] Albrecht von Haller (1708 – 1777) był jednym z najznakomitszych intelektualistów swojej epoki. Studiował medycynę w Leiden University, był lekarzem w Bern [w l. 1729-1736] i profesorem medycyny na Uniwersytecie w GÖttingen [w l. 1736-1753].

[415] J. G. [von] Zimmermann['s], *Briefe an einige seiner Freunde in der Schweiz*, Albrecht Rengger (Hrsg.), Heinrich Remigius Sauerländer, Aarau 1830, s. 209; list 25 (XXV) datowany: Hannover 30 December 1774.

i duchowego hrabiego, pana "na Książu", które miało istotny wpływ na jego sposób myślenia o rzeczywistości.

Hrabia Hans Heinrich V von Hochberg korespondował także i z innymi uczonymi, na przykład z Christianem Augustem Clod[ius]em oraz Danielem Gottfriedem Schreberem[416].

Christian August Clod[ius] [Klöde] (1737 / 1738 – 1784), literat, profesor filozofii na Uniwersytecie w Lipsku (w latach 1760 – 1778), profesor logiki – tamże (w l. 1778 – 1782) oraz profesor poetyki – tamże (w l. 1782 – 1784), był synem Christiana Clod[ius]a (1694 – 1775), rektora *lateinischen Schule* w Annabergu (w Saksonii). Po ukończeniu Gymnasium w Cottbus, studiował filozofię na Uniwersytecie w w Lipsku w l. 1756 – 1759. W 1771 roku wstąpił w związek małżeński z Julie Stölzel (1755 – 1804). W r. 1781 Clod[ius] pełnił urząd rektora lipskiego Uniwersytetu. Był autorem słynnego dzieła: *Versuche aus der Literatur und Moral* [t. I – t. IV, Leipzig 1767 – 1769], które cieszyło się popularnością w kręgu humanistów do końca XVIII wieku. Z kolei zaś Daniel Gottfried Schreber (1708 – 1777), profesor filozofii na Uniwersytecie w Halle (w latach 1747 – 1760) i na Uniwersytecie w Bützov (w l. 1760 – 1764) oraz profesor ekonomii (i prawa) na Uniwersytecie w Lipsku (w l. 1764 – 1777), był autorem kilku dzieł, z których szczególnym uznaniem darzono *Kurze Abhandlung von Kammer – Gütherrn und Einkünften, deren Verpachtung und Administration* [Leipzig 1743], a także i *Ausführliche Nachricht von den churfürstlich – sächsischen Land- und Ausschusstägen von 1185 bis 1728*... [Halle 1769].

Zaś hrabia Hans Heinrich VI, absolwent elitarnego uniwersytetu w Halle[417], o którym Konrad Nonn [1912] pisał metaforycznie, iż hrabia był „Skarbem dla Sztuki, Nauki i Wiedzy" (*ein Hort für Kunst, Wissenschaft und Bildung*), podkreślając także to, że hrabia działał zawsze i wszędzie „dla dobra (dla sprawy) wiary protestanckiej i Niemiec (niemieckości)" (*für die Sache des Protestantismus und des Deutschtums*)[418], wspierał finansowo [częstokroć – wyjątkowo hojnie] rozmaite badania oraz różnorodne przedsięwzięcia z dziedziny medycyny, a niektóre jego współ-dzieła [jak na przykład uzdrowisko Szczawno Zdrój (*Bad Salzbrunn*)] istnieją do dzisiaj. Warto także wyraźnie podkreślić to, że hrabia był, jeżeli można tak napisać, osobą (osobowością)... „dużego formatu", o czym świadczą jego serdeczne i przyjacielskie stosunki z ówczesnymi monarchami, zwłaszcza królem Prus i carem Rosji.

---

[416] Archiwum Państwowe we Wrocławiu [dalej: AP Wrocław], Archiwum (rodu) Hochbergów, sygn.: HOCHB. I 4874 [dawna sygn.: C. VII. 52]. Listy od uczonych są datowane: 1776 / 1777 – 1780.

[417] C. Weigelt, op. cit., s. 312.

[418] K. Nonn, *Christian Wilhelm Tischbein*: *Maler und Architekt* (*1751 – 1824*), seria: „Studien zur Deutschen Kunst-Geschichte", Band 148, J[ohann] H[einrich] Ed. Heitz & [Curt] Mündel, Strassburg 1912, ss. 10 – 14.

August Hinze, nadworny lekarz „na Książu" (w Schloß Fürstenstein) [w ostatniej dekadzie XVIII w.], autor *Lexicon aller Herzoglich Braunschweigischen verordnungen*... [Stendal 1793][419], dedykował hrabiemu Hansowi Heinrichowi VI tenże leksykon jako dowód wdzięczności. Natomiast [Samuel] August Zemplin, nadworny lekarz „na Książu" [w 1. ćw. XIX w.], także dedykował hrabiemu swoją monografię *Salzbrunn und seine Mineral – Quellen* [Breslau 1822]. Przy okazji, należałoby też dodać, że Hans Heinrich VI stworzył wspomniane uzdrowisko Szczawno Zdrój (*Bad Salzbrunn*) – na europejskim poziomie.

Z kolei księżniczka Anne Emilie zu Anhalt – Köthen (1770 – 1830), żona hrabiego Hansa Heinricha VI, była przyjaciółką [Char]Lotte Schleiermacher, siostry filozofa Friedricha Daniela Ernsta Schleiermachera, i wspomagała rodzinę [Char]Lotty – finansowo. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher był – zapewne w 1800 r., gościem pana „na Książu", o czym pisał w swoim liście do siostry [z IV kwartału 1800 r.][420].

Za czasów hrabiego Hansa Heinricha VI zamek Książ gościł wiele Osób ze świata kultury i nauki. Wśród nich byli Johann Friedrich Reichardt[421], który pisał w jednym ze swoich listów [datowany: Schweidnitz, 27 April 1809] o... „pięknym romantycznym Książu i starym gotyckim zamku" (*schöne romantische Fürstenstein und alten gothischen Schloße*)[422] oraz Johann Gustav Gottlieb Büsching (1783 – 1829), niemiecki folklorysta[423].

Z pewnością do tej listy Osób ze świata nauki, którzy gościli w XVII i XVIII w. oraz w pierwszej ćwierci XIX w. w hochbergowskim Książu należałoby dopisać także nazwiska najmniej kilkunastu uczonych pastorów Kościoła luterańskiego, takich jak: Philipp Jacob Spener (1635 – 1705)[424] oraz Gottfried Balthasar Scharff (1676 – 1744), autor *Gelehrte Neuigkeiten Schlesiens* [Schweidnitz / Liegnitz 1734 – 1742].

Obraz mecenatu naukowego hrabiów Hochbergów nie byłby >pełny<, gdybym choć kilka akapitów tego studium nie poświęcił ich szkole zamkowej w Książu ([*Privat*-] *Schule zu Fürstenstein*), która została zorganizowana i działała – zgodnie z obowiązującą wykładnią prawną w Królestwie Pruskim, czyli z zasadniczymi aktami dotyczącymi systemu edukacji w Prusach: *Königlich*[*e*] *General-Edict*

---

419 *Neue allgemeine deutsche Bibliothek*, [Carl Ernst Bohn, Kiel] Band 45: 1794, s. 390.

420 F. D. E. Schleiermacher, *Kritische Gesamtausgabe Briefwechsel und biographische Dokumente*, t. 4., [Andreas Arndt und Wolfgang Virmond (Hrsg.)], de Gruyter, Berlin [– New York] 1994.

421 Był członkiem Królewskiej Akademii Muzyki w Sztokholmie oraz korespondentem Cesarskiego Narodowego Instytutu w Paryżu i Królewskiego Instytutu w Amsterdamie.

422 J. F. Reichardt, *Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und österreichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und zu Anfang 1809*, Band II, Kunst und Industrie Tomtoir, Amsterdam 1810, s. 236.

423 [http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Gustav_Gottlieb_ Büsching].

424 AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: Hochberg I – 5517. Był teologiem i reprezentantem pietyzmu.

Fryderyka Wilhelma I (z 1717 r.), wprowadzającym na terenie Królestwa Pruskiego powszechny przymus szkolny (*die allgemeine Schulpflicht*)[425] i późniejszym rozporządzeniem [*Königlich Preußisches General-Landschulreglement*] króla Fryderyka II (z 1763 roku)[426].

Dla podniesienia efektywności i upowszechnienia edukacji elementarnej w Prusach, Fryderyk Wilhelm II nakazał ministrowi edukacji (hrabiemu von Zedlitz) – opracowanie akt prawnych, które poddały wszystkie szkoły w Królestwie Pruskim powołanemu do życia – w roku 1787 – *Oberschulkollegium*, naczelnemu organowi, a równocześnie wprowadziły także obowiązek wychowania szkolnego zgodnie z zasadami wiary, bądź to wiary katolickiej, bądź – luterańskiej[427]. Ten obowiązek wychowywania dzieci i młodzieży »w duchu „religijności"« był przestrzegany w większości pruskich szkół przez blisko 100 lat (do 1886 r.), a nawet jeszcze dłużej. Wydane 1 czerwca 1794 roku *Allgemeine Landrecht* uznało wszystkie szkoły działające w Królestwie Pruskim za instytucje państwowe. Nadto potwierdziło wprowadzony na terenie Królestwa Pruskiego „powszechny przymus szkolny" (*die allgemeine Schulpflicht*), a nadzór nad szkołami został powierzony lokalnej zwierzchności sądowej i duchowieństwu – katolickiemu lub luterańskiemu. Fryderyk Wilhelm III podtrzymał obowiązek wychowania szkolnego – »w duchu „religijności"« zgodnie z zasadami wiary. Nadto obaj władcy dążyli do uformowania modelu szkoły inspirującej umiłowanie Kościoła, Królestwa i tradycji, a także szkoły, w której do kanonu edukacyjnego należałyby – pragnienie prawdy, szacunek dla dokonań minionych pokoleń oraz umiłowanie pracy.

„Warto podkreślić fakt, że… od 1717 roku (a może i wcześniej) każdy właściciel majątku ziemskiego, na terenie którego znajdowała się szkoła, był odpowiedzialny (czy może tylko współodpowiedzialny) ustawowo za obowiązek nauki oraz „jakość" edukacji dzieci, a także ich bezpieczeństwo w budynku szkoły. Właściciele ziemscy mieli także i obowiązek przekazywania (corocznie): 1,5% całkowitego [rocznego] zysku z majątku ziemskiego… na rozwój edukacji"[428].

Zachowana do dzisiaj *Schulchronik der* [*Fürstlich Pless*[*i*]*schen*] *Privatschule zu Fürstenstein*[429] pozwala ustalić to, że prywatna [elementarna] „szkoła zamkowa", założona przez hrabiego Hansa Heinricha V w 1760 roku na zamku w Książu oraz

---

[425] B. Kuß, *Die Einführung der Schulpflicht als Folge der Institutionalisierung von Schule*, GRIN Verlag, Berlin 2005, s. 7. Ponadto 30 czerwca 1736 roku zostały dodatkowo wprowadzone tak zwane *Principia regulativa*, określające sposób (sposoby) opracowywania obowiązujących planów nauki w szkołach Królestwa Pruskiego.

[426] Oba te akta obowiązywały – do grudnia 1845 roku, gdy został wprowadzony nowy istotny dokument *Schul-Ordnung für die Elementar-schulen der Provinz Preußen*, opracowany przez ministra J. A. F. Eichhorna, zaś wydany przez króla Fryderyka Wilhelma IV, regulujący działalność szkół elementarnych na terytorium Królestwa Pruskiego. – por. I. Leszek, op. cit., s. 53.

[427] C. Müller, *Grundriss der Geschichte des preußischen Volksschulwesens*, seria: „Bücherschatz des Lehrers", Band VII, Verlag A. W. Zickfeldt, Berlin 1910, s. 84.

[428] I. Leszek, op. cit., ss. 53, 54. Podkreślenia moje – Z. B.

[429] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 1174.

działająca ponad 150 lat, była przeznaczona dla dzieci mieszkańców „Zamku" i pobliskiej wsi – *Alte Libichau* (dzisiejszy Lubiechów). Szkoła zamkowa była od czasu jej założenia (w 1760 r.) do ok. roku 1890, a może i dłużej – szkołą jednoklasową, z jednym nauczycielem[430]. W szkole zamkowej w >okresie hrabiowskim< nauczycielami byli kolejno[431]: Johann Karl Sagner – w latach 1760 -1762, Christian Friedrich Hentschel – w latach 1762-1764, Johann Karl Gottlob Schubert – w 1764 r., Friedrich Gotthold Albrecht – w latach 1765-1768, Johann Gottlieb Doehring[?][432] – w l. 1768-1773, Gottlieb Irmler – w latach 1773-1776, David Friedrich Mährle[433] – w l. 1776-1806 oraz Friedrich Albrecht[434] – w l. 1806-1836.

Niestety, wiadomości na temat tych nauczycieli nie przekazały ani kronika szkolna (*Schulchronik*), ani zachowane materiały źródłowe, w tym akta [personalne] nauczycieli tejże „szkoły zamkowej".

W „szkole zamkowej" – tak jak we wszystkich innych szkołach Królestwa Pruskiego – obowiązywał *Königlich Preußisches General-Landschulreglement* Fryderyka II (z 1763 r.), być może z ewentualnymi – późniejszymi „poprawkami" i drobnymi zmianami.

Izabella Leszek w swoim studium pisze[435]:

…w rękopiśmiennym (…) odpisie[436] zachował się „*reglement*" (regulamin szkoły), w którym zostały zawarte dość ogólne informacje na temat pobytu dzieci w szkole (budynku szkolnym), a także na temat organizacji stałego „dnia nauki" i organizacji stałego „tygodnia nauki", w którym zostały wyróżnione dwa dni szczególne: *Mittwoch* (to jest: środa) jako dzień refleksji o osobach zmarłych oraz: *Freitag* (to jest: piątek) jako dzień przeznaczony – w liturgii Kościoła katolickiego i w liturgii Kościoła luterańskiego – pamiątce Męki Pańskiej [Męki Jezusa Chrystusa]. Nadto zaś ów „*reglement*" [z XVIII wieku] podkreśla znaczenie jeszcze jednego dnia, którym jest *Sonntag* (niedziela) – dzień egzegezy, czy może interpretacji tekstów biblijnych, zwłaszcza… tekstów *Ewangelii*, odczytywanych podczas uroczystych (niedzielnych) nabożeństw Kościoła luterańskiego[437].

---

430 Dopiero w ostatniej dekadzie XIX wieku w szkole zamkowej w Fürstenstein działają dwie klasy i pracuje również dwóch pedagogów: Karl (Carl) Johannes Endemann – zapewne jako nauczyciel etatowy i Karoline (Caroline) Schulz – zapewne jako pomocnica nauczyciela (nauczycielka – stażystka).

431 Wszystkie informacje na podstawie źródła: WAP Wrocław, sygn.: HOCHB. VII – 1174.

432 Wcześniej był „pomocnikiem nauczyciela" (nauczycielem – stażystą) w Rudolfswaldau[?].

433 Wcześniej był nauczycielem w Altwasser.

434 Był, być może, synem Friedricha Gottholda Albrechta.

435 I. Leszek, op. cit., s. 56.

436 AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 1164. W tymże miejscu należałoby wspomnieć znaczący wkład Pani Małgorzaty Kmieć [nauczycielki II Liceum Ogólnokształcącego w Wałbrzychu] w [Jej] profesjonalne odczytanie tego tekstu i przetłumaczenie na język polski. Przy okazji, Autor niniejszego studium serdecznie dziękuje Pani Izabelli Leszek za udostępnienie jemu tekstów – oryginalnego i tłumaczonego.

437 I. Leszek, op. cit., s. 56.

Edukacja religijna w szkole zamkowej Hochbergów była – zgodnie z obowiązującą ówcześnie wykładnią prawną, istotną aktywnością edukacyjną, inspirującą wychowanie religijne oraz ogólne każdego ucznia szkoły. Proces wychowania dzieci w szkole zamkowej, jak i w każdej szkole pruskiej, był ukierunkowany na wychowanie człowieka „o wysokiej kulturze osobistej"[438].

Hrabiowie Hochbergowie założyli szkoły również i w kilku innych miejscowościach, będących ich własnością [w Roztoce (niem. *Rohnstock*) – w 1742 r.; w Mieroszowie (niem. *Friedland*) – w 1742 roku, akta potwierdzają jej istnienie od 1767 r.[439]; w Szczawnie Zdroju (niem. *Salzbrunn*) – w 1743 r.[440]; w Wałbrzychu (niem. *Waldenburg* – w 1743 r.[441]; w Boguszowie (niem. *Gottesberg*) – w 1752 r.[442]; w Świebodzicach (niem. *Freiburg*) – w 1754 r.[443] i w Jedlinie Zdroju (niem. *Charlottenbrunn*) – zapewne około 1756 roku].

Pisząc o mecenacie naukowym, a może ściślej: o mecenacie naukowym i patronacie szkolnym, należałoby wspomnieć także uczonego z rodu von Hochberg, którym był Christoph Hochberg, zapewne hrabia z linii Hochberg-Baden lub z familii Hochberg-Bernischen[444], autor *Compendium Cosmo-Geographico-Politicum* (Dresden 1708), leksykonu typowego dla epoki baroku. Autor niniejszego studium twierdzi, iż hrabia Conrad Ernst Maximilian, mecenas uczonych ze Śląska i Saksonii, był również w pewnym sensie uczonym epoki baroku, o czym świadczyła jego >zamkowa< *Kunstkammera*, chociaż należy w tym miejscu napisać, że nie zdobyła ona (tak samo jak i inne śląskie *Kunstkammery*) – europejskiej sławy.

* * *

Podsumowując próbę prezentacji mecenatu naukowego hrabiów Hochbergów i ich patronatu nad edukacją szkolną, należałoby podkreślić to, że mecenat tenże był kreowany w elitarnym środowisku arystokracji ówczesnej Europy, inspirując bliższe wzajemne relacje, a przede wszystkim – wymianę korespondencji między mecenasami i uczonymi, a patronat nad szkolnictwem był obowiązkiem właścicieli ówczesnych miejscowości, zwłaszcza zaś – miast, co wynikało między innymi

[438] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 1164. Izabella Leszek w wyniku analizy wielu archiwalnych źródeł ustaliła przebieg procesu edukacji, zwłaszcza procesu wychowania dzieci w „szkole zamkowej" w Książu Hochbergów – Zob.: I. Leszek, *op. cit.*, ss. 56 – 58.

[439] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 1119.

[440] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 1154.

[441] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 1164.

[442] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 1128 i HOCHB. VII – 1129.

[443] AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn.: HOCHB. VII – 1109.

[444] Hrabiowie von Hochberg z Książa prowadzili ożywioną korespondencję z ich krewnymi z linii Hochberg – Bernischen w pierwszej ćwierci XVIII w. – por. AP Wrocław, Archiwum Hochbergów, sygn. HOCHB. VII – 2498.

z obowiązującej wykładni prawnej – zarówno w państwie Habsburgów, jak i – później – w Królestwie Prus. Mecenat naukowy hrabiów Hochbergów wydaje się skromny. Należy jednak pamiętać o tym, że położenie Śląska – i w państwie Habsburgów, i później – w Królestwie Prus (jeżeli można by to tak określić) >na peryferiach< Cesarstwa / Królestwa z pewnością miało istotny wpływ na moc owego mecenatu. Co nie znaczy jednak, że ów mecenat Hochbergów nie umożliwił najmniej kilkunastu zdolnym Ślązakom studiów na znaczących uniwersytetach ówczesnej Europy. Należałoby także mieć nadzieję, że przyszłe badania historyków kultury i historyków nauki... wniosą do tychże wstępnych ustaleń nowe fakty i ukażą mecenat hrabiów Hochbergów w jego pełnym blasku.

Zakończenie

Celem niniejszego zbioru studiów nie jest zamknięcie dyskusji nad dziejami rodu von Hochberg, lecz raczej – dalsza kontynuacja owej dyskusji. Zarysowane zwięźle dzieje tego wybitnego śląskiego rodu arystokratycznego wskazują na wyjątkowo wysokie miejsce familii Hochbergów wśród ówczesnej arystokracji śląskiej, wynikające nie z zasobności majątkowej rodu, aczkolwiek ich potęga ekonomiczna była znacząca, oraz z działalności politycznej lub militarnej, ile raczej i przede wszystkim ze szczególnych cech osobowości oraz moralności poszczególnych przedstawicieli tej familii.

Autor chciałby wyraźnie podkreślić, że znaczenie i – w pewnym sensie – wyjątkowość hochbergowskiej familii dostrzeżono już w ostatniej ćwierci XVII w., o czym świadczą liczne stwierdzenia barokowych encyklopedystów i historiografów, takich jak: Gabriel Bucelin[us][445], Philipp Jacob Spener[446] oraz Fridericus [Friedrich] Lucae[447]. Ten ostatni wymienił cztery śląskie linie rodu: a) ksiąską *Hochberg – Fürstenstein*, b) z Roztoki *Hochberg – Rohnstock*, c) ze Starej Kraśnicy *Hochberg – Alt-Schönau* oraz d) z Buczka *Hochberg – Buchwald*. Natomiast na przełomie XVII i XVIII w., a zwłaszcza zaś w pierwszej połowie osiemnastego stulecia wyjątkowo wiele o aktywności Hochbergów pisał Johannes Sinapius[448]. Do tej listy nazwisk encyklopedystów oraz historiografów, którzy poświęcili Hochbergom minimum kilka(naście) zdań w swoich tekstach, można zapewne dopisać najmniej trzykrotnie więcej nazwisk drugo- i trzecio-rzędnych autorów. Z kolei w XIII tomie znakomitej encyklopedii naukowej *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* można odnaleźć obszerne, starannie i krytycznie opracowane hasło encyklopedyczne: *Hochberg*[449].

Kariery polityczne i urzędnicze hrabiów Hochbergów tak w 2 połowie XVII w., jak i w 1 połowie XVIII w. – nie były z pewnością olśniewające, na co istotny wpływ miała ich wierność Kościołowi luterańskiemu, jednak ich szczera lojalność

---

445 G. Bucelin[us], *Germania Topo-Chrono*[*lo*]*-Stemmato-Grafica sacra et profana…*, pars quarta, Christianus Balthasarus Rühnen, Ulmae 1678, s. 116 – 118. Bucelinus wymienił także łużycką oraz czeską i saksońską linie rodu.

446 Ph. J. Spener, *Historia insignium illustrium...*, pars specialis, Johann David Zunner[us], Francofurti ad Moenum 1680, ss. 464 – 467.

447 F. Lucae, *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten...*, Fridrich Knochen, Francofurti a Moenum [Franckfort am Mayn] 1689, s. 1806.

448 J. Sinapius, *Die Grafen... von Ho*[*c*]*hberg*, [w:] Idem, *Schlesischer Curiositäten*: *Erste Vorstellung* (...) *Schlesischen Adels*, Verlag des Autoris, Leipzig 1720, ss. 39 – 55; oraz: Idem, [*Die Grafen... von Ho*[*c*]*hberg*], [w:] Idem, *Des Schlesischen Adels Andere Theil oder Fortsetzung Schlesische Curiositäten*, Michael Rohrlach, Leipzig und Bresslau 1728, ss. 110 – 114.

449 [Paul Daniel Longolius (Haupt-Red.)], *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, [tom] 13, Johann Heinrich Zedler, Leipzig und Halle 1735, kol. kol. 467 – 476.

wobec cesarza i jego dworu oraz wobec Kościoła [rzymsko-]katolickiego pozwalały Hochbergom na realizację rozmaitych zadań, wynikających z ich potrzeb egzystencjalnych. Utrzymanie wysokiej, a systematycznie wzrastającej – pozycji społecznej rodu było możliwe z jednej strony – dzięki konsekwentnej pokojowej polityce z cesarzem oraz z duchowieństwem Kościoła [rzymsko-]katolickiego, a ze strony drugiej – dzięki mądrej polityce matrymonialnej oraz postawie „życzliwości" wobec swoich poddanych.

Ród hrabiów Hochbergów wychował zapewne najmniej kilku wielkich Synów i kilka wielkich Córek, zasłużonych dla Śląska, jego kultury, a przede wszystkim dla śląskiego Kościoła luterańskiego oraz śląskiego społeczeństwa. Zarówno Hans Heinrich I oraz Hans Heinrich II, jak także (przede wszystkim) Conrad Ernst Maximilian, będąc arystokratami wszechstronnie wykształconymi – na najlepszych ówczesnych uniwersytetach Europy, oraz ludźmi wielkiego ducha i wielkiego serca, pozostawili po sobie i zadbane majętności, i cenne zbiory kultury, i liczne budynki kościołów luterańskich – wzniesione z ich funduszy.

Ród von Hochberg, tak samo jak i każdy ówczesny śląski ród arystokratyczny – i szlachetny, i uczciwy, a rodów takich było w owych czasach na Śląsku najmniej kilka – był ostoją moralności i licznych cnót w śląskim społeczeństwie. Mądra, a zwłaszcza tolerancyjna polityka społeczna Hochbergów wpływała pozytywnie na integrację lokalnej społeczności. Członkowie rodu cenili i studia, i wykształcenie, dostrzegając również wartość podróży „naukowych", zarówno krajowych, po landach Rzeszy, jak i zagranicznych. Owe zaś podróże z pewnością rozbudzały ich zamiłowanie do kultury i do wiedzy, a przede wszystkim ich zainteresowania nauką, literaturą, muzyką i sztuką, rodząc relacje z artystami i z uczonymi z Saksonii i Śląska, jak również z innych krajów Europy. Znajomość zaś nowych trendów w ówczesnej kulturze artystystycznej Europy – przyczyniła się z pewnością do „europeizacji" hochbergowskich siedzib na Śląsku w interesujących nas epokach.

Hrabiowie Hochbergowie, „panowie „na Książu" i „na Roztoce", przedstawiciele wspaniałego rodu arystokratycznego, w którym przyszło na świat wiele szlachetnych osób, wywierali, co autor próbował wykazać w swoich studiach, znaczący wpływ na kulturę Śląska w epokach baroku, Oświecenia (oraz wczesnego romantyzmu). Ich aktywność fundacyjna, inspirująca rozwój architektury – sakralnej, a również świeckiej, ich mecenat artystyczny i naukowy przyniosły widoczne efekty. Hochbergowie byli bowiem rodem o wyraźnych zamiłowaniach – i kulturalnych, i kulturotwórczych. Kultura w ich dobrach zawdzięczała znaczącą część swojej prosperity pracy artystów, zatrudnionych przy barokizacji rezydencji rodu, a także przy budowie luterańskich świątyń – w 2 poł. XVII w. i w 1 poł. XVIII w.

Wielokierunkowy mecenat oraz patronat nad Kościołami wpływały pozytywnie na rozwój kultury duchowej w regionie. Hochbergowskie dobra, położone z dala od wielkich ośrodków kultury, zbliżały się modelem kultury pod wieloma względami – do większych centrów w monarchii habsburskiej, później – w monar-

chii fryderycjańskiej, a pod względem etyki kulturotwórczej i moralności przewyższały niejedno z owych centrów. Aktywność rodu Hochbergów w służbie Kościołowi luterańskiemu może być (i zapewne rzeczywiście była) uznana przez współwyznawców za wzór godny naśladowania. Pomimo wierności Kościołowi luterańskiemu, żyli oni również w zgodzie z duchowieństwem [rzymsko-]katolickim oraz z wyznawcami wiary katolickiej, co warto jeszcze raz – wyraźnie podkreślić. Podobnie postawa hrabiów Hansa Heinricha I oraz Hansa Heinricha II, jak także Conrada Ernsta Maximiliana – wobec poddanych mogła być przykładem mądrej polityki społecznej.

Hochbergowie w okresie hrabiowskim – mogli służyć za wzór do naśladowania dla innych rodów arystokracji śląskiej zarówno w sferze życia rodzinnego, jak i także w sferze ekonomicznej [wzorowe i oszczędne zarządzanie majątkowi] lub społecznej [służba na rzecz dobra i rozwoju „małej" Ojczyzny; pomoc bliźnim w latach klęsk nieurodzaju lub powodzi]. W ich dobrach hrabiowie starali się sumiennie wypełniać obowiązki dobrych zarządców, nie będąc – ani rozrzutnymi, ani bezmyślnymi. Posiadanie majątku ziemskiego było dla nich nie tyle źródłem znaczącego dochodu, fundamentem niezależności ekonomicznej i stabilizacji egzystencjalnej, ile było dziedzictwem rodowym, przekazywanym z pokolenia na pokolenie, niosącym w sobie pamięć o „wielkich" Przodkach i ich kulturotwórczych dokonaniach.

Hrabiowie Hochbergowie, panowie „na Książu" i panowie „na Roztoce", a także przedstawiciele tego rodu z innych linii śląskich, byli patronami Kościołów, a zarazem dali Kościołowi hrabiego Franza Ferdinanda, który wstąpił do zakonu norbertanów [w 1699 roku] i został opatem klasztoru norbertanów we Wrocławiu [w 1720 r.], i hrabiego Maximiliana Leopolda, który także wstąpił za przykładem brata – do zakonu norbertanów [w 1701 roku?] oraz został prałatem na dworze królewicza Jakuba Sobieskiego. Dali Kościołowi baronównę Helene Maximiliane [z linii *Hochberg-Buchwald*], zakonnicę w klasztorze w Nysie, barona Carla Leopolda [z linii *Hochberg-Buchwald*], kanonika katedralnej kapituły *ad S. Joannem* we Wrocławiu i barona Siegfrieda [z linii *Hochberg-Buchwald*], opata klasztoru cystersów w Henrykowie.

Hrabiowie Hochbergowie, będąc mecenasami kultury artystycznej oraz nauki, sami także podejmowali aktywność literacką, jak hrabia Heinrich Ludwig Carl i hrabianka Louise Henriette Caroline Elisabeth oraz hrabina Christine Henriette Louise, z domu Stolberg, czy baron Wolfgang Helmhard[t] [z Dobrocina, z linii *Hochberg – Guttmansdorff*]. Podejmowali także – aczkolwiek nieco później, w okresie „książecym" – aktywność muzyczną, jak hrabia Hans Heinrich XIV, kompozytor i autor opery *Der Wärwolf* lub aktywność artystyczną, jak hrabia Friedrich Maximilian, artysta malarz, twórca obrazów *Zmartwychwstanie Chrystusa* oraz *Apostoł Piotr* i *Apostoł Jan* do ołtarza głównego dla świątyni Kościoła luterańskiego Świętej Trójcy w Anhalt. Podejmowali aktywmość naukową lub meta-naukową, jak hrabia Con-

rad Ernst Maximilian, a także (w pewnym sensie) hrabia Hans Heinrich V i hrabia Hans Heinrich VI.

Jak widać, wkład rodu Hochbergów do śląskiej i do europejskiej kultury i cywilizacji był zarówno szeroki, jak i – znaczący.

Autor studiów jest świadomy, iż wiele problemów przedstawionych w tym zbiorze zostało zaledwie pobieżnie zarysowanych, wiele ważnych pytań nie zostało postawionych, ale zarazem ma on nadzieję, że przyszłe systematyczne badania bogatych źródeł archiwalnych, zwłaszcza z archiwum Hochbergów, przyniosą zapewne wiele informacji faktograficznych, uzupełnią (a może nawet i skorygują) niektóre ustalenia, a przede wszystkim pozwolą lepiej poznać różnorodne tajemnice życia tego znakomitego śląskiego rodu.

Także przyszłe studia nad kulturotwórczym aspektem aktywności rodu von Hochberg winny pokazać rezydencje hochbergowskiej familii jako znaczące centra kultury europejskiej oraz kultury lokalnej – nowożytnej kultury śląskiej. *Śląscy Medyceusze*, panowie „na Książu" i „na Roztoce", podejmowali w latach okresu hrabiowskiego rozmaite wyzwania polityczne, społeczne, religijne, a przede wszystkim zaś – kulturotwórcze, przyczyniając się skutecznie do kulturowej europeizacji Śląska.

Hrabiowie Hochbergowie i ich żony realizowali swoim życiem nowożytną myśl, że „bycie arystokratą / arystokratką zobowiązuje do *arystokratycznej* postawy życiowej", czyli innymi słowami „wymaga sumiennego spełniania zadań wynikających z zasady ***noblesse oblige***". Tę dewizę, przedstawicielki płci pięknej rodu Hochbergów ćwiczyły „praktycznie", nawet na dworach królewskich oraz cesarskich, jak Anne **[**z linii *Hochberg – Guttmansdorff***]** (ur. 1508), która była [w latach 1522 – 1526] damą dworu królowej Marii Węgierskiej, żony Ludwika Jagiellończyka i Dorothea **[**z linii *Hochberg* **-** *Guttmansdorff***]** (ur. 1509), która była [w latach 1526 – 1534 (lub nieco dłużej)] damą dworu księżniczki Eleonory, siostry cesarza Karola V i cesarza Ferdynanda I, i wyjechała z nią do Francji, gdzie została żoną Carol[us]a von Poietiers [w 1534 r.][450]. Tę dewizę także realizowano na zamku w Książu oraz w innych hochbergowskich rezydencjach od połowy XVIII wieku, gdy monarchowie ówczesnej Europy oraz członkowie ich rodzin gościli u panów „na Książu" i u panów „na Roztoce".

Z pewnością więc Hochbergowie zasłużyli na monograficzną prezentację ich życia... Zaangażowanego w życie Europy i w życie lokalnej społeczności na Śląsku. Zanim jednak przyszła monografia ujrzy światło dzienne, to wydanie tego zbioru studiów, zawierających wiadomości historyczne o tym rodzie, być może, będzie wyrażeniem uznania dla rozmaitych dokonań Hochbergów na tak bliskim sercu autora Dolnym Śląsku, a zarazem książka ta, być może, stanie się także wartościo-

[450] J. Sinapius, *Schlesische Curiositäten*: *Erste Vorstellung*..., Verlag des Autoris, Leipzig 1720, s. 45.

wą i przede wszystkim przydatną dla historyków oraz dla miłośników dziejów Śląska oraz jego kultury – lekturą. I przyczyni się do zainteresowania w kręgu historyków – dziejami rodów arystokratycznych na europejskim Śląsku, co było i jest „wielkim marzeniem" autora piszącego te słowa.

Summary

The lack of [systematic] research into the history of Silesian aristocracy as well as an especial sentiment [of the author] for Saxonia and Lower Silesia inspired this >collection< of monographic studies on Hochbergian Family. There is only one **valuable monograph** [in German] of Hochbergian Family [**Carl Weigelt**, *Die Grafen von Hochberg vom Fürstenstein* (Breslau 1896)], so Polish readers need a monograph [in Polish] of >***Silesian Medici*< *vom Fürstenstein*** (Książ [pod Świebodzicami]).

The first chapter of this book is a >portrayal< of ***the Count House*** von Hochberg family-history. The author has described married relations between the counts and their wives as well as various aspects of their married life. Some of the wives of counts von Hochberg came with a more poor dower from the >minor Houses<, others belonged to the wealthy and >most prominent Houses< of Saxonian and Silesian nobility / aristocracy [Helene and Susanne Hedwig von Schaffgotsch, Anne Elisabeth *of the House* von Zedlitz und Neukirch, L[o]uise Friederike and Christine Henriette L[o]uise *of the Count House* von Stolberg-Stolberg, Anne Emilie *of the Princely House* zu Anhalt-Köthen-Pless]. Also the daughters of counts / *of the Count House* von Hochberg had married into the notable Silesian families. The next three chapters are the representations of the family-circle, family-library and also school- and university-circles as the >circles< of education for young counts and countesses of *the Count House* von Hochberg.

The first part of this book [the four chapters] shows the timeless / "eternal" values that were cultivated in Hochbergian Family: Lutheran faith, knowledge and love or rightly: the Lord (God), the Fatherland / the Motherland and its culture and family. The moral virtues of women / men that ought to belong to each woman / each man because of her / his family-roles of a daughter, a wife, a mother and a sister / a son, a husband, a father and a brother were important in life of counts and countesses of ***the Count House*** von Hochberg as the educational >models< in Hochbergian circle[s]. The religiousness, piety, mercy and charity of counts von Hochberg and their wives as well as their patriotism, prudence, wisdom and love (love of the Lord, fatherly / motherly love and love of each man) had formed the perfect moral >models< of a good and great-hearted Silesian aristocracy.

Counts von Hochberg studied in high schools and universities. They were students of "*Magdalenäum*" (Magdalenen-Gymnasium / the St. Mary Magdalene School) in Breslau (Wroclaw) [Christoph, Conrad, Hans Heinrich II and Maximilian – sons of count Hans Heinrich I] or "*Elisabethanum*" (Elisabeth-Gymnasium / the St. Elisabeth School) in Breslau [Hans Heinrich II, Hans Heinrich III and Hans Heinrich IV]. "*Magdalenäum*" as well as "*Elisabethanum*" belonged to the most exclusive Silesian high schools in the 17th and 18th c. "*Magdalenäum*" was one of the Silesian schools known for great ***Praeceptoribus*** (teachers) [Valentin Kleinwächter] and great students [the philosopher Christian Wolff] – far beyond the borders of Silesia. Counts von Hochberg studied also in exclusive universities [**the University of**

Leipzig: Hans Heinrich I, Hans Heinrich IV and Heinrich Ludwig Carl; **the University of Tübingen**: Christoph, Hans Heinrich II and Maximilian; **the University of Halle**: Hans Heinrich III, Hans Heinrich V, Hans Heinrich VI; **the University of Padua**: Hans Heinrich I, Christoph, and Maximilian; **the University of Leyden**: Maximilian and Conrad Ernst Maximilian; and **the University of Paris**: Heinrich Ludwig Carl].

The second part of this book shows the counts von Hochberg and their wives as the lovers of poetry, the patrons of art and artists, the patrons of science and scientists as well as the patrons of Lutheran Church and Catholic Church and the patrons of school[s]. This part of the monograph represents the **counts von Hochberg** as **the custodians** / the guardians **of cultural heritage**.

The counteeses von Hochberg [of the line Hochberg-Fürstenstein] were the family-poetesses as well as baron Wolfgang Helmhard von Ho[c]hberg [in Lower Austria] who was a known writer in his time. Count **Conrad Ernst Maximilian** [of the line Hochberg-Fürstenstein] was a great lover of art. He had founded the beautiful castle-courtyard in Fürstenstein [designer: Felix [Anton] Hammerschmidt, court-architect in Fürstenstein Castle] with the allegorical figures showing APOLLO and ARTEMIDA [DIANA]. These figures made by August Gottfried Hoffmann have referred to the count and his wife [countess Christiane Dorothea – of *the Count House* von Reuss], personifying the virtues and aspirations of these owners of Castle in Fürstenstein.

In the circle[s] of the Friends of Hochbergian Family were the artists [the painters **Felix Anton Scheffler** and **Christian Wilhelm Tischbein**], the Lutheran ministers (*pastors*) [**David Gottfried Schwertner**, the known preacher at the Church of Peace / the "Peace Church" in Jauer (Jawor); **Benjamin Schmolck** – the prime minister (*pastor primarius*) and the excellent preacher at the Church of Peace / the "Peace Church" in Schweidnitz (Świdnica), the best known and most eminent writer of the songs for the Lutheran Church as well as the expert in Scriptural interpretation; **Gottfried Balthasar Scharff** – the prime minister (*pastor primarius*) at the Church of Peace in Schweidnitz (Świdnica), a Lutheran theologian and writer of the hymns for the Lutheran Church, the author of *Disputatio de enthusiasmo* (1699) and **Christian Gottlieb Atze**] and the scientists [**Johann Georg von Zimmermann**, a Swiss physician and philosophical writer who wrote *Über die Einsamkeit* (*Of solitude*, 1756, 1784–85) and *Vom Nationalstolz* (*Of national pride*, 1758) – the books that made a great impression in Germany and were translated into almost every European language, he attended count Hans Heinrich V von Hochberg, his wife – countess Christine Henriette L[o]uise and their two daughters; **Christian Garve**, one of the best-known philosophers of the late Enlightenment along with Immanuel Kant, he was extraordinary professor of mathematics in Leipzig – from 1770 until 1772; **Christian August Klöde**, a philosopher and also **Daniel Gottfried Schreber**, a philosopher, professor of philosophy in Halle – from 1747 until 1760 and in Leipzig from 1764 until 1777, and the author of *Delineatio historiae scientiarum oeconomicareum* (1764)].

==========

The analysis of the archival sources showed the great contribution of the counts von Hochberg and their families to local (Silesian) culture as well as to European culture. The family residences [in ***Fürstenstein***, in ***Rohnstock*** (Roztoka) and others] were the centers of culture (art, music) and science in Lower Silesia, Lower Austria and Saxonia. The cultural activity and cultural patronage of Hochbergian Family were unique and have given inspiration for great cultural monuments and cultural works that wait for their >explorers<: the academic scholars and the authors of next monographs.

Translated by Zbigniew Baran

Bibliografia

ŹRÓDŁA:

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE:

Archiwum [Biblioteka] Kościoła Pokoju w Świdnicy:

Matricula... der Evangelischen Kirchen... >Zur Heiligen Dreyfaltigkeit<... von Schweidnitz [*aus den Jahren 1652 – 1784*].

Archiwum Państwowe we Wrocławiu:

Zespół (zbiór) archiwalny: **Archiwum Hochbergów**

sygnatury: **HOCHB. I – 861 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24]**; **HOCHB. I – 862 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24]**; **HOCHB. I – 863 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24]**; **HOCHB. I – 864 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24]**; **HOCHB. I – 866 [dawna sygn.: B. IV. gen. 24]**; **HOCHB. I – 912 [dawna sygn.: B. IV. F. 1]**; **HOCHB. I – 945**; **HOCHB. I – 946**; **HOCHB. I – 947**; **HOCHB. I – 967**; **HOCHB. I – 968**; **HOCHB. I – 972** [List Atze'ego do hrabiego Hansa Heinricha V von Hochberg datowany: Gott[e]sbergae, (8 lutego 1764)]; **HOCHB. I – 1001 [dawna sygn.: B. IV. F. 66]**; **HOCHB. I – 1027**; **HOCHB. I – 1063**; **HOCHB. I – 1064**; **HOCHB. I – 1087 [dawna sygn.: B. IV. N. 25]**; **HOCHB. I – 2393**; **HOCHB. I – 4198 [dawna sygn.: VIII C. 8]**; **HOCHB. I – 4257**; **HOCHB. I – 4701**; **HOCHB. I – 4702**; **HOCHB. I – 4703**; **HOCHB. I – 4704**; **HOCHB. I – 4709**; **HOCHB. I – 4710**; **HOCHB. I – 4864**; **HOCHB. I – 4874**; **HOCHB. I – 5517**; **HOCHB. I – 5518**; **HOCHB. I – 5519** [Autobiografia hr. Hansa Heinricha I: *Lebenslauf*]; **HOCHB. VII – 1109**; **HOCHB. VII – 1119**; **HOCHB. VII – 1128**; **HOCHB. VII – 1129**; **HOCHB. VII – 1154**; **HOCHB. VII – 1164**; **HOCHB. VII – 1174**; **HOCHB. VII – 1364**; **HOCHB. VII – 1365**; **HOCHB. VII – 1366**; **HOCHB. VII – 1367**; **HOCHB. VII – 1368**; **HOCHB. VII – 1369**; **HOCHB. VII – 1370**; **HOCHB. VII – 1371**; **HOCHB. VII – 2383**; **HOCHB. VII – 2386**; **HOCHB. VII – 2393** [Teksty literackie autorstwa hrabicza Heinricha Ludwiga Carla von Hochberg]; **HOCHB. VII – 2498** oraz **HOCHB. VII – 2499 [dawna sygn.: VIII C. 3]**.

Zespół (zbiór) archiwalny: **Biblioteka Hochbergów**

sygnatura: **Bibl**[ioteka] **138** [*Katalog über die ans der Bücherei Hans Heinrichs I Grafen von Hochberg stammenden Werke*: *1628 – 1669*].

Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego – Oddział Rękopisów:

sygnatura: **Akc. 1977/0070**.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE:

Atze Ch. G. [1785], *Naturlehre für Frauenzimmer*, 2. Auflage, [Verlag:] Christian Friedrich Gutsch, Bresslau, Brieg und Leipzig.

Backmund N. [1952], *Monasticon Praemonstratense*, tomus II: *Domus*: *Breslau / St. Vincentius*, St[r]aubing Verl. Katholische Kirche, St[r]aubing .

Bucelin[us] G. [1678], *Germania Topo-Chrono*[*lo*]*-Stemmato-Grafica sacra et profana*…, pars quarta, Christianus Balthasarus Rühnen, Ulmae.

Clemens C. [1635], *Musei sive Bibliothecae tam privatae quam publicae*…, Jacobus Prost, Lugduni.

Deliciae Iuris Silesiaci [1736], Johannes Georgius Boehm[ius], Francofurti et Lipsiae.

Deutsches Gesangbuch (*für den Evangelisch-Lutherische Kirche*) [1892], J. E. Stohlmann / J. G. Maier, New York – Philadelphia.

Doskonały Kancyjonał polski (...) *zawierający w sobie pieśni, hymny i psalmy krześcijańskie* [1673], K. Tschor, Brieg.

Ehrhardt S. J., *Presbyterologie des Evangelischen Schlesiens*: *Die Protestantische Kirchen- und Prediger-Geschichte*: Bd 1: *der Haupt-Stadt und des Fürstenthums Breslau* [Liegnitz 1780-1781]; Bd 2: *der Stadt und des Fürstenthums Brieg* [Liegnitz 1782]; Bd 3: *der Stadt und des Fürstenthums Gros-Glogau* [Liegnitz 1784]; Band 4: *Die Evangelische Kirchen- und Prediger- Geschichte*: *der Stadt und des Fürstenthums Li*[*e*]*gni*[*t*]*z* [Liegnitz1789-1790], wszystkie tomy wydał: Johann Gottfried Pappasche, Liegnitz.

Fabricius J. A. [1754], *Abriß einer allgemeinen Historie der Gelehrsamkeit*, Bd 3, Weidmannischen Handlung, Leipzig.

[**Frenzel** (K.) O.] [1887 – 1893], *Reichsgräflich von Hochberg'sche Majorats-Bibliothek zu Fürstenstein* [t. III: *Alte Literatur*: *Griechische, lateinische, neulateinische Literatur* [Breslau 1889]; tom IV: *Allgemeine Literatur und Encyclopaedie* & t. V: *Incunabeln, Holzschnittwerke, Seltenheiten* [Breslau 1890]; t. VI: *Geschichte* [Breslau 1892 – 1893], br. inf. o wyd., Breslau.

Garve Ch. [1803], *Briefe* [*von Christian Garve*] *an Christian Felix Weiße und einige-andere Freunde*, t. 1. [Erster Theil], W[ilhelm] G[ottlieb] Korn, Breslau.

Gesangbuch der Evangelischen Kirche [1908], Eden Publishing House, St. Louis.

Hassel G. [1817], *Geographisch – Statistisches Handwörterbuch* [*nach den neuesten Quellen und Hülfsmitteln*] *in zwei Bänden bearbeitet*, Bd 2: *L – Z*, Verlag des Geographischen Instituts, Weimar.

Henel[**ius**] N. [1704], *Silesiographia renovata* [**pars prior**], Christian[us] Bauch[ius] / Michael Joseph Fibinger, [Breslau] / Wratislaviae & [Leipzig] / Lipsiae.

Hensel J. A., [**Rambach** F. E.] [1768], *Protestantische Kirchen- Geschichte der Gemeinen in Schlesien... in Acht Abschnitten...*, David Siegert, Leipzig & Liegnitz [wyd. 2.: David Siegert, Leipzig und Liegnitz 1788].

Hirsching F. K. G. [1787], *Nachricht von sehenswürdigen Gemälde und Kupferstich-sammlungen... in Teutschland nach alphabetischer Ordnung der Städte*, Johann Jakob Palm, Erlangen.

Hochberg [1735], [w:] [Daniel Longolius (Haupt-Red.)]: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Band: XIII (13), Johann Heinrich Zedler, Halle / Leipzig, kol. kol. 467 – 476.

Hübner J. [1728], *Genealogische Tabellen*, tom III, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig.

Klose J. G. [1758], *Die erhabene Grossmuth in den rühmlichen Lebens- und Sterbens-Geschichten des Hochgebohrnen Grafen und Herrn, Herrn Hanns*[!] *Heinrichs* (...) *Reichs Grafens von Hochberg...*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Kochanowski A. [1649[?]], *Plastr Miodu od śmierci pożarty, ale śmierci wydarty: To jest Kazanie na pogrzebie... Panny Barbary Lanckorońskiey...*, [OO. Karmelici Bosi], [Kraków?].

Kundmann J. Ch. [1738], *Silesii in Nummis...*, Michael Hubert, Bresslau und Leipzig.

Kundmann J. Ch. [1741], *Academiae et Scholae Germaniae praecipue Ducatus Silesiae cum Bibliothecis in Nummis*, Johann Jacob Korn, Bresslau.

[**Langhans** G.] [1736], *Der weyland Hoch-gebohrnen Gräfin und Frau, Frauen Anna Elisabeth... von Hochberg...*, [brak inf. o wydawcy i o miejscu wydania].

Lehndorf-Bandels A. A. [L.] von [1794], *Portefeuille für Reisende durch Schlesien*, Friedrich Franke, Berlin.

Lucae F. [1689], *Schlesiens curieuse Denckwürdigkeiten...*, Fridrich Knochen, Francofurti (a Moenum) [Franckfort am Mayn].

Naso E. I. [1667], *Phoenix redivivus Ducatuum Svidnicensis et Javroviensis*, Johann Christoph Jacobi [Baumann], Breßlau.

Neue allgemeine deutsche Bibliothek [1794], Band 45, [Carl Ernst Bohn, Kiel].

Persico P. A. [1639], *De primo ac praecipuo Sacerdotis officio. Libri tres*, Franciscus Savius, N[e]apoli.

Scharf G. B. [1734 – 1742], *Gelehrte Neuigkeiten Schlesiens...*, Johann Georg[e] Böhm, Schweidnitz / Liegnitz.

Schlesische Instantien – Notitz [1780], Wilhelm Gottlieb Korn, Breslau.

Schmolck B. [1719], *Das in gebundenen Seuffzern mit Gott verbundene Andächtige Hertz*, vierte Aufflage, Michael Rohrlach, Bresslau & Liegnitz.

Schmolck B. [1729], *Der von der Liebe überwundene Tod als ein Sieges – Maal*, [w:] **Idem**, *Trost- und Trauer- Schrifften* [część druga], Michael Rohrlach, Bresslau & Leipzig.

Schmolck B. [1730], *Himmlischer Grafen-Saal bey der Beerdigung Frau Maria Juliana Reichs- Gräfin von Hochberg*..., [w:] **Idem**, *Trost- und Trauer- Schrifften* [część trzecia], Michael Rohrlach, Bresslau & Li[e]gnitz.

Schmolck B. [1730], *Trauer- und Trost- Gedichte über dem Absterben Frau Regina Isabella Reichs- Gräfin von Hochberg*..., [w:] **Idem**, *Trost- und Trauer- Schrifften* [część trzecia], Michael Rohrlach, Bresslau & Li[e]gnitz.

Schumann G., [**Krebel** G. F.] [1758], *Genealogisches Hand-Buch*, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig.

Schwertner D. G. [1719], *Als eine Hochst-Selige Himmels-Braut hat die weyland Hoch-gebohrne Gräfin Juliana*[*e*]*m Charlotten Elisabeth*... *von Hochberg*..., Johann Gottfried Weber, Striegau.

Sinapius J. [1707], *Olsnographia oder Eigentliche Beschreibung des Oelsnischen Fürstenthums in Nieder-Schlesien* [cz. I & cz. II], Johann[es] Christoph Brandenburgers Wittwe, Leipzig und Franckfurt.

Sinapius J. [1720], *Die Grafen und Freyherren von Ho*[*c*]*hberg*, [w:] **Idem**, *Schlesischer Curiositäten*: *Erste Vorstellung*..., Verlag des Autoris, Leipzig.

Sinapius J. [1728], [*Die Grafen und Freyherren von Ho*[*c*]*hberg*], [w:] **Idem**, *Des Schlesischen Adels Andere Theil oder Fortsetzung Schlesische Curiositäten*, Michael Rohrlach, Leipzig und Bresslau.

Spener Ph. J. [1680], *Historia insignium illustrium*..., pars specialis, Johann David Zunner[us], Francofurti ad Moenum.

„**Świebodzice**. **Dzieje Miasta**"

2001, nr 5 (43) ***Chronik der Stadt Freiburg in Schlesien*** [tłum. Adam Rubnikowicz].

Encyklopedie i leksykony:

[**Buddeus** J. F.] [1730], *Allgemeines* ***Historische*[*s*] *Lexicon***..., Thomas Fritschens Erben, Leipzig.

Chmielowski B. [1968], *Nowe Ateny*..., [wybór i oprac.: M. i J. J. Lipscy], Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Croker T. H., **Williams** Th., **Clark** S. [1766], *The Complete Dictionary of Arts and Sciences*, br. inf. o wydawcy, London.

Gauhe[**n**] J. F. [1740], ***Genealogisch – Historisches Adels Lexicon***, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig.

Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste [1732 – 1750], [64 tomy, Haupt-Red.: Jacob August Franckenstein, t. 1 – t. 2; Paul Daniel Longolius, t. 3 – t. 18; Carl Günther, t. 19 – t. 64; Johann Heinrich Zedler, Halle / Leipzig.

Hayme Th. [1738], *Allgemeines* ***Teutsches Juristisches Lexicon***, Johann[es] Friedrich Gleditschens Sohn, Leipzig.

Kilian G. Ch. [1797], *Allgemeines* ***Künstlerlexicon*** *oder Lebensbeschreibungen* (…) *etc*., 2. [Zweiter] Band, Franz Anton Veith seel. Sohne Verlag, Augsburg.

Meusel J. G. [1778], ***Teutsches Künstler-Lexicon*** *oder Verzeichnis der jetztlebenden teutschen Künstler*..., Meyer [Verlag], Lemgo.

Schilling G. [1838], ***Encyclopädie der gesammten musikalischen Wissenschaften*** *oder Universal-Lexicon der Ton Kunst*, Franz Heinrich Köhler, Stuttgart.

Zedlitz & Neukirch L. von [1836], *Neues* ***Preussisches Adels – Lexicon***, [Bd 1.], Gebrüder Reichenbach, Leipzig.

Zincke G. H. [1731], *Allgemeines* ***Oeconomisches Lexicon***, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig.

Literatura i piśmiennictwo literackie:

Charisius A. G. [1758], *Erweiterte Entdeckung derer Empfindungen seines gerührten Hertzens...*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Echarti H. W. [1782], *Die Empfindungen des Herzens bei der Gruft der... Frau Sophie Friederique Erdmuth... Gräfin von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Fuchs G. [1782], *Bei dem* [...] *Verlust der... Frau Sophie Fried*[*e*]*ri*[*c*]*ke Erdmuth Reichs- gräfin von Hochberg* , Friedrich Sigismund Grass, Breslau.

Girsnerus J. [i inni] [1597], *Nuptiis* [...] *Conradi ab Hoberg* (...) *sponsi, et* [...] *Virginis Annae Gelhornaeae Iohannis a Gelhorn Conzendorf filiae sponsae...*, [Nicolaus] Schneider / Sartorianus, Lygnicii.

Gratulatoria in nuptias insigniores, *quas… Johannes Heinricus ab Ho*[*h*]*berg* (...) *cum Helena, filia Friderici a Gelhorn* (...) [1597], brak inf. o wydawcy, Lygnicii.

Hochberg Ch. H. L. von [1762], *Ein mit dem aufrichtigsten Dank erfülltes Hertz, für alle unverdiente Gnade, Huld, Liebe, Freundschaft, Gewogenheit und Treue bezeugte durch nachstehende Kantate und Ode*, [brak inf. na temat wydawcy], Stolberg.

Hochberg H. F. von, **Hochberg** Ch. S. F. von, **Hochberg** G. J. [H.] L. von [1762], *Bey der am November 1762 zu Stolberg erwünscht vollzogenen Gräflich- Hochberg- und Stolberg-ischen Vermählung entdecken in der Ferne die freudige Empfindung ihres Herzens des Herrn Bräutigams als ihres innigstgeliebtesten Bruders drei jüngste Geschwister*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

[**Hochberg** L. H. C. E. von(?)] [1750(?) lub 1755], *Treue Mütter als Bilder der göttlichen Liebe*, Heinrich Christoph Müller, Jauer, brak [inf. o] roku wydania.

Hochberg L. H. C. E. von [1757], *Bey der feyerlichen allerhöchsten Landesherrlichen Einweisung des* (...) *Grafen und Herrn, Herrn Hanß Heinrich* (...) *Grafen von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Hochberg L. H. C. E. von [**Hochberg** H. H. [von], **Hochberg** H. F. [von], **Hochberg** Ch. S. F. [von], **Hochberg** G. J. L. [von]] [1756], *Die Quelle fröhlicher Lieder in bangen Zeiten...*, [Heinrich Christoph] Müller, Jauer.

Hochberg L. H. C. E. von [**Hochberg** H. H. [von], **Hochberg** H. F. [von], **Hochberg** Ch. S. F. [von], **Hochberg** G. J. L. [von]] [1757], *Den tiefen Eindruck der Mütterlichen Treue...*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Hohberg H. H. Jünger von [1755], *Thränen...*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Hohberg J. W. von [1733], *Beytrag zum schlesischen Helicon*, Gottlob Hebold, Sorau.

Hohberg W. H. von [**z linii Hohberg – Guttmansdorff**] [1682], *Georgica Curiosa Aucta*, Johann Friederich Endter & Michael Endter, Nürnberg.

Huberinus M. [1597], *Nuptiis* (...) *viri* [...] *Conradi ab Hoberg in arce Furstenstein vidui sponsi, et* [...] *Annae Iohannis a Gelhorn filiae sponsae, celebratis in arce Furstenstein D. 4. M. Iunii An.* [*15*]*97*, [Nicolaus] Sartorianus, Lygnicii.

Klose J. G. [1758], *Die erhabene Großmuth in der rühmlichen Lebens- und Sterbens-Geschichten des... Herrn Hanß Heinrichs… Grafens von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Mantel J. F. [1664], *Triumph-Bogen*: *Der Liebe dem Hochgebornen Herren Herren Hans Heinrichen Freyherrn von Hohberg* (...) *mit Hochgebornen Jungfrauen Susanna Hed*[*e*]*wigen Gebornen von Schaffgottschin*, Johannes Christoph Jacob Baumann, Bresslau.

Mohaupt G. [1755], *Bey der Hoch* [...] *Vermählung*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Pezold G. D. [1755], *Das hohe Vermählungs Fest*... [Heinrich Christoph] Müller, Jauer.

Pezold G. D. [1755], *Die Freude über der nähern Verbindung der hohen Fürstenstein- und Rohnstock-ischen Häuser suchten*... [Heinrich Christoph] Müller, Jauer.

Pezold G. D., **Wolf**[**f**] G., **Seybold** Ph. G. [1758], *Das immerwährende Leben der Gläubigen als den höchsten Trost im leiblichen Sterben erwogen in dem seligsten Beyspiele des... Grafen und Herrn Herrn Hanß Heinrichs... Grafens von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Sommer J. G. G., **Muntzke** Ch. [1758], *Bey dem seligen... Hintritt* [...], Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Stolberg Ch. H. L. von [1758], *Bey dem erfreulichen Geburts-Fest des Hochgebornen Grafen und Herrn, Herrn Christoph Ludwig… Grafen zu Stolberg*, Johann Christoph Ehrhar[d]t, Stolberg.

Stolberg F. L. [von] [1791 – 1794], *Reise in Deutschland, der Schweiz, Italien und Sicilien* [cztery tomy]; Friedrich Nicolovius, Königsberg & Leipzig.

Stolberg H. Ch. F. von, **Stolberg** J. W. Ch. von [1762], *Bey der Hochgräflichen Vermählung*, Catharina Margarete Blättermann, Sondershausen.

Sutorius C. G. [1755] *Den Sieg der Braut über das Hertz des Bräutigams entwarf...*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Sutorius C. G. [1755], *Die Letzten Worte des... Heinrich Ludwig Carl... Grafen von Hochberg leget der... hinterlaßnen Gemahlin*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

Ulber Ch. E. [1758] *Die Thränen der Liebe mit welchem die Baare des... Grafen und Herrn Herrn Hanß Heinrichs... Grafens von Hochberg*, Heinrich Christoph Müller, Jauer.

OPRACOWANIA:

[**Altman** A.] [2009], *Entwurf zu einer Chronik oder Beschreibung vom Warmbrunn und seinem Heilquellen...*, Ulrich Junker, Bodnegg.

Asch R. G. [1991], *Introduction*: *Court and Household from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries*, [w:] R. G. **Asch**, A. M. **Birke** (Eds.), *Princes, Patronage and the Nobility*: *The Court at the Beginning of the Modern Age* (*c. 1450 – 1650*), The German Historical Institute in London & Oxford University Press, London, ss. 1-38.

Bahlcke J., **Mrozowicz** W. (Hrsg.) [2010], *Adel in Schlesien*, Bd 2. *Repertorium. Forschungs- perspektiven – Quellenkunde – Bibliographie*, Oldenbourg Verlag, München.

Bahlcke J. & **Strohmeyer** A. (Hrsg.) [1999], *Konfessionalisierung in Ostmittel-Europa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Bahlcke J., **Schmilewski** U., **Wünsch** Th. (Hrsg.) [2010], *Das Haus Schaffgotsch. Konfession, Politik und Gedächtnis eines schlesischen Adelsgeschlechts von Mittelalter bis zur Moderne*, Bergstadt Verlag Wilhelm Gottlieb Korn, [Freiburg i. Br.] – Würzburg.

Banach J. [1984], *Hercules Polonus. Studium z ikonografii sztuki nowożytnej*, PWN / Instytut Sztuki PAN, Warszawa.

Bauer M., **Harasimowicz** J., **Niedzielenko** A., **Richthofen** J. von (Hrsg.) [2014], *Szlachta na Śląsku. Średniowiecze i czasy nowożytne / Adel in Schlesien. Mittelalter und Frühe Neuzeit*: *Katalog wystawy / Katalog zur Ausstellung*, Sandstein Verlag, Dresden.

Baur S., **Seiffert** J. G. [1790], *Charakteristik der Erziehungsschriftsteller Deutschlands*: *Ein Handbuch für Erzieher*, Johann Benjamin Georg Fleischer, Leipzig.

Benrath G. A., **Hutter-Wolandt** U., **Meyer** D., **Petry** L., **Weigelt** H. (Hrsg.) [1992], *Quellen -Buch zur Geschichte der Evangelischen Kirche in Schlesien*, Oldenbourg Verlag, München.

Będkowska-Karmelita A. [2012], *Zamek Książ i okolice. Co warto wiedzieć i zobaczyć*, wyd. IV popraw. i rozszerzone, ALKAZAR, Opole.

Białostocki J. [1987], *Mecenas, kolekcjoner, odbiorca*, [w:] **Idem**, *Refleksje i syntezy ze świata sztuki. Cykl drugi*, PWN, Warszawa, ss. 70-75.

Bode G. [2008], *Instruction of the Christian Faith by Lutherans after Luther*, [w:] R. **Kolb** (Hrsg.), *Lutheran Ecclesiastical Culture*: *1550 – 1675*, Koninklijke Brill, Leiden.

Boutier J. (Red.) [2008], *Etienne Baluze* (*1630 – 1718*): *Erudition et pouvoirs dans l'Europe classique*, Presses Universitaires de Limoges, Limoges.

Brygier W., **Dudziak** T. [2010], *Ziemia Kłodzka*, Oficyna Wydawnicza REWASZ, Piastów.

[**Brzezicki** S., **Nielsen** Ch. (red.)] [2006], *Zabytki sztuki w Polsce*: *Śląsk*, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa.

Brzezowski W., **Jagiełło-Kołaczyk** M. [2008], *Dziedzictwo odziedziczone... O powojennych losach rzeźb ze śląskich ogrodów barokowych*, [w:] A. **Mitkowska**, Z. **Mirek**, K. **Hodor** (red. nauk.), *Założenia rezydencjalno – ogrodowe*: *dziedzictwo narodu polskiego* [*na tle europejskich wpływów kulturowych*], Wydawnictwo Instytutu Botaniki im. Wł[adysława] Szafera – Polska Akademia Nauk, Kraków, ss. 37-52.

Chachaj M. [2006], *Orszak magnata odbywającego podróż edukacyjną* (*wiek XVI* – [*wiek*] *XVIII*), [w:] E. **Dubas-Urwanowicz**, J. **Urwanowicz** (red. nauk.), *Patron i dwór*: *Magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII w.*, [Wydawnictwo] DiG, Warszawa, ss. 166-178.

Chanu P. [1989], *Cywilizacja wieku Oświecenia*, [pierwodruk: B. Arthaud, Paris 1971], przeł. E. Bąkowska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Clauß C. [1877], *Dietrich Christian Wilhelm Ernst*, [w:] ***Allgemeine Deutsche Biographie***, Bd 5, Duncker & Humblot, Leipzig, ss. 192-193.

Czarnecka M. [2010], *Adlige Dichterinnen in Schlesien im 17. Jahrhundert*, [w:] J. **Harasimowicz**, M. **Weber** (Hrsg.), *Adel in Schlesien*, Bd 1: *Herrschaft – Kultur – Selbstdarstellung*, Oldenbourg Verlag, München, ss. 467-478.

Czechowicz B. [2002], *Problem początków śląskiego pejzażu* [*we* (*wczesno*)-*nowożytnym malarstwie regionu*, [w:] A. **Kozieł**, B. **Lejman** (red.), *Willmann i inni*, *Malarstwo*, *rysunek i grafika na Śląsku i w krajach ościennych w XVII i XVIII w.*, IHS Uniwersytetu Wrocławskiego / Oddział Wrocławski SHS, Via Nova, Wrocław, ss. 200-207.

Delumeau J. [1986], *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, 1: *Narodziny i rozwój Reformy protestanckiej*, przeł. J. M. Kłoczowski, IW PAX, Warszawa.

Deutsches Gesangbuch (*für den Evangelisch-Lutherische Kirche*) [1892], J. E. Stohlmann / J. G. Maier, New York – Philadelphia.

Dickens A. G. [1977], *The Courts of Europe*: *Politics*, *Patronage and Royality* (*1400 – 1800*), Thames & Hudson, London.

Doering H. [1835], *Die gelehrten Theologen Deutschlands im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert*, Band 4, Johann Karl Gottfried Wagner, Neustadt an der Orla.

Duchhardt H. [2007], *Barock und Aufklärung*: *Das Zeitalter des Absolutismus*, 4. Auflage, Oldenbourg Verlag, München.

Dziubecki T. [2010], *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich*: *Puławy*, *Białystok*, *Radzyń Podlaski*, *Lubartów w latach 1730 – 1760*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa.

Eleom J. [2005], *Friedrich Leopold Graf zu Stolberg and the German romantics*, Lang, Oxford [– Bern etc. etc. – Wien].

Eliade M. [1996], *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz – Kowalski, Wydawnictwo „Książka i Wiedza", Warszawa.

Elias N. [1983], *The Court Society*, Blackwell, New York [– Oxford].

Endemann K. J. [1910], *Die Reichsgräflich von Hochbergsche Majoratsbibliothek in den ersten Drei Jahrhunderten ihres Bestehens. 1609 - 1909*, Bd 1, Ferdinand Hirt, Breslau.

Erdmann [Ch. F.] D. [1891], *Schmolck Benjamin*, [w:] Historischen Kommision bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, ***Allgemeine Deutsche Biographie***, Band 32, Duncker & Humblot, Leipzig, ss. 53-58.

Fechner H. [1907], *Wirtschaftsgeschichte der preussischen Provinz Schlesien in der Zeit ihrer provinziellen Selbständigkeit*: *1741 – 1806*, S[alo] Schottlaender, Breslau.

Folle N. [2011], *Der "schlesische" Protestantismus am Beispiel der Stadt Schweidnitz und der dort beheimateten Friedenkirche. Studien-arbeit*, Grin Verlag, Norderstadt.

Förstemann E. [W.] [1866], *Die Gräflich Stolberg'sche Bibliothek zu Wernigeröde*, Ferd[inand] Förstemans Verlag, Nordhausen.

Forstner D. [1990], *Świat symboliki chrześcijańskiej* [*Die Welt der christlichen Symbole*], przekład: W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, IW PAX, Warszawa.

Friedensburg F. [1928], *Johann Christian Kundmann*, [w:] F. **Andreae**, M. **Hippe**, P. **Knötel**, O. **Scharzer** (Hrsg.), *Schlesische Lebensbilder*, Bd III, Korn [Verlag], Breslau.

Garber K. [2010], *Adelsbibliotheken in Schlesien – eine Annäherung*, [w:] J. **Harasimowicz**, M. **Weber** (Hrsg.), *Adel in Schlesien*, Bd 1, ss. 479-497.

Genrath G. A. (Hrsg.) [1992], *Quellen*[*-buch*] *zur Geschichte der Evangelischen Kirche in Schlesien*, Oldenbourg Verlag, München.

Gesangbuch der Evangelischen Kirche [1908], Eden Publishing House, St. Louis.

Gierowski J. [A.] [1963], *Kultura umysłowa i artystyczna* [*na Śląsku od końca XVI w. do r. 1763*], [w:] K. **Maleczyński** (red.), *Historia Śląska*, t. I: *Do roku 1763*, cz. III: *Od końca XVI w. do r. 1763*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Gieysztor A. [1988], *Człowiek w perspektywie nauk historycznych*, [w:] [K. **Michalski**], *Człowiek w nauce współczesnej. Rozmowy w Castelgandolfo 1983*, Editions du Dialogue, Paris.

Górska M. [2005], *Dwór i familia. Wizerunek magnaterii w dekoracji okazjonalnej XVIII stulecia*, [w:] T. **Kostkiewiczowa**, A. **Roćko** (red.), *Dwory magnackie w XVIII wieku*: *Rola i znaczenie kulturowe*, [Wydawnictwo] DiG, Warszawa, ss. 111-136.

Grochowska-Sachs E. [2004], *Das Ikonographische Programm des barocken Umbaues der Schloss- und Parkanlage- Fürstenstein in Schlesien*, [w:] R. **Sachs** (Hrsg.),

Amator scientiae. Festschrift für Dr. Peter Ohr, Polsko – Niemiecki Ośrodek Badań nad Dziedzictwem Kulturalnym Śląska: SHS, Breslau [Wrocław], ss. 205-234.

Grochowska-Sachs E. [2012], *Dekoracje rzeźbiarskie cour d'honneur zamku Książ na Śląsku*, [w:] P. **Migasiewicz** (red.), *Splendor i fantazja. Studia nad rzeźbą rokokową w dawnej Rzeczypospolitej i na Śląsku*, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Warszawa, ss. 277-293.

Grundmann F. [2007], *Carl Gotthard Langhans* (*1732 – 1808*): *Lebensbild und Architekturführer*, Bergstadt-Verlag – Wilhelm Gottlieb Korn, Würzburg.

Grünhagen C. [1892], *Schlesien unter Friedrich dem Grossen*, Band 2.: *Die evangelische Kirche und Schule*, Wilhelm Koebner, Breslau.

Guidoboni E. [2010], *Upside-Down Landscapes*: *Seismicity and Seismic Disasters in Italy*, [w:] M. **Armiero**, M. **Hall** (Eds.), *Nature and History in Modern Italy* [Foreword: D. Worster], seria: „Ecology and History", Ohio University Press, Athens, ss. 33 – 55.

Haberland D. [2010], *Kommentierte Bibliographie zum Buch- und Bibliothekswesen in Schlesien bis 1800*, seria: „Schriften des Bundes-Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa", Band 39, Oldenbourg Verlag, München.

Hallam H. [1839], *Introduction to the Literature of Europe in the Fifteenth, Sixteenth and Seventeen Centuries*, vol. [tom] III, [Baudry's] European Library, Paris.

Hani J. [1994], *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*, przeł. A. Q. Lavique, seria: „Mity – Obrazy – Symbole", Wydawnictwo ZNAK, Kraków.

Harasimowicz J. [2010], *Caspar Berger – ein Liegnitzer Bildhauer des Manierismus*, [w:] **Idem**, *Schwärmergeist und Freihertsdenken*: *Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, seria: „Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte", Böhlau Verlag, Köln – [Weimar – Wien], ss. 271 – 301.

Harasimowicz J., **Weber** M. (Hrsg.) [2010], *Adel in Schlesien*, Band 1: *Herrschaft – Kultur – Selbstdarstellung*, seria: „Schriften des Bundes-Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa", Band 36, Oldenbourg Verlag, München.

Houszka E. [1984], *Portret na Śląsku XVI – XVIII w.*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław.

Impey O., **Mac Gregor** A. (Eds.) [1985], *The Origins of Museums*: *The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe*, Clarendon Press, Oxford / Oxford University Press, New York.

Jedynak Z., **Kiereś** Z. [2006], *Wielkie rody – wielka własność*: *Materiały do dziejów wielkiej własności ziemskiej na pruskim Górnym Śląsku* [*1742 – 1922*] *– w zasobie Archiwum Państwowego w Katowicach*, Archiwum Państwowe w Katowicach – Muzeum Śląskie w Katowicach, Katowice.

Jeismann K. – E. [1996], *Das preussische Gymnasium in Staat und Gesselschaft*, Bd 1: *Die Entstehung des Gymnasiums als Schule des Staates und der Gebildeten*: *1787 – 1817*, „Industrielle Welt", Band 15, Klett Cotta, Stuttgart.

Kahlert A. [1835], *Schlesiens Anteil an deutscher Poesie. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte*, August Schulz und Komp., Breslau.

Kalinowski K. [1973], *Gloryfikacja panującego i dynastii w sztuce Śląska XVII wieku i XVIII wieku*, seria: „Prace Komisji Historii Sztuki PTPN" t. IX, z. 2, PWN, [Warszawa] – Poznań.

Kalinowski K. [1977], *Architektura doby baroku na Śląsku*, PWN, Warszawa.

Kalinowski K. [1986], *Rzeźba barokowa na Śląsku*, PWN, Warszawa.

Kanclerski D. G. [2013], *O kaplicy* [*Hochberga*] / *Über die Kapelle*, [w:] [D. G. **Kanclerski** i inni], *Kaplica Hochberga*: *Wskrzeszone arcydzieło baroku / Hochbergkapelle*: *Wiederbelebtes Meisterstück des Barocks*, [wstęp:] W. Juszczak, Diecezja Wrocławsko-Gdańska Kościoła Grecko-katolickiego, Wrocław, ss. 17 – 33.

Kerber P. [1885], *Geschichte der Schlosses und der Freien Standesherrschaft Fürstenstein in Schlesien*, Josef Max, Breslau.

Ketelsen Th., Tilmann **von Stockhausen** T. [2002], *Verzeichnis der verkauften Gemälde im deutschsprachigen Raum vor 1800*, 2. [Zweiter] Band, K. G. Saur Verlag, München, ss. 860 – 863.

Klose K. [1924], *Beiträge zur Geschichte der Stadt Lüben*, Paul Kühn, Lüben.

Koch W. J. [1989], *Schloss Fürstenstein. Erinnerungen an einen schlesischen Adelssitz. Eine Bilddokumentation*, Bergstadt Verlag Wilhelm Gottlieb Korn, Würzburg; [**Idem** [2005], *ibidem*, W. John Koch Publishing [House], Edmonton].

Koenigsberger H. G. [1973], *Luther*: *A Profile*, Macmillan, London.

Kontna I., *Witraże heraldyczne w pałacu myśliwskim w Promnicach*, [w:] T. Dudek-Bujarek (red.), *Witraże na Śląsku*: *Materiały sesji...*, Stowarzyszenie Historyków Sztuki – Oddział Górnośląski w Katowicach, Katowice 2002, ss. 111 – 120.

Kos J. K. [1990], *Kościoły miejskie Carla Gottharda Langhansa*, [w:] J. **Harasimowicz** (red.), *Sztuka miast i mieszczaństwa XV – XVIII w. w Europie Środkowowschodniej*, PWN, Warszawa, ss. 457 – 470.

Krane A. von [1901 – 1904], *Wappen- und Hand-buch des / in Schlesien landgesessenen Adels*, C. U. Starke, Görlitz.

Kruczek J. [2009], *Z dziejów muzycznych Panów i Książąt Pszczyńskich*: *Od Promnitzów do Hochbergów*, Muzeum Zamkowe w Pszczynie, Pszczyna.

Kruczek L. [2012], *Ernst Wilhelm Bernhardi*, [w:] L. **Kruczek**, M. **Nyga**, S. **Smolarek – Grzegorczyk**, *Portrety. Katalog zbiorów...*, [Pszczyna], ss. 16 – 18.

Kruczek L., **Nyga** M., **Smolarek-Grzegorczyk** S. [2012], *Portrety. Katalog zbiorów*, Wydawnictwo Muzeum Zamkowego [w Pszczynie], Pszczyna.

Kuchowicz Z. [1992], *Człowiek polskiego baroku*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

Kuczer J. [2013], *Baronowie, hrabiowie, książęta. Nowe elity Śląska* (*1629 – 1740*), Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.

Kuß B. [2005], *Die Einführung der Schulpflicht als Folge der Institutionalisierung von Schule*, GRIN Verlag, Berlin.

Kuzio – Podrucki A. [2013], *Schaffgottschowie. Panowie na Chojniku i Cieplicach*, AD REM Jelenia Góra [i Muzeum Przyrodnicze w Jeleniej Górze], Jelenia Góra Cieplice.

Lejman B. [2015], *Metamorfozy Zamku Książ*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław.

Leszek I. [2013], *Edukacyjna i kulturowa działalność rodu Hochbergów w ich „małej Ojczyźnie" na Śląsku*. [*Prezentacja*], WWSZiP – Wydział Nauk Społecznych i Zdrowia, Wałbrzych.

Liermann H. [1964], *Gothofredius* [*Godefroy*] *Dionysius* [*Denis*], [w:] [Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften], ***Neue Deutsche Biographie***, Band [tom] 6, Duncker & Humblot, Berlin, ss. 656, 657.

Łuczyński R. M. [2002], *Zamek Książ*, Moniatowicz Foto Studio, Jelenia Góra.

Majewska-Maszkowska B. [1976], *Mecenat artystyczny Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej* (*1736 – 1816*), seria: „Studia z Historii Sztuki", tom XXII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, Wrocław [– Warszawa – Kraków – Gdańsk].

Maleczyńska K. [1976], *Zarys historii bibliotek*: *Od XV* [*wieku*] *do XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

Marsch A. [2004], *Der schlesische Bilderzyklus im Treppenhaus der Leopoldina und sein Maler Felix Anton Scheffler*, [w:] N. **Conrads** (Hrsg.), *Die tolerierte Universität*: *300 Jahre Universität Breslau* (*1702 bis 2002*), Franz Steiner Verlag, [Wiesbaden] – Stuttgart, ss. 121 – 128.

Marsch A. [2010], *Friedrich August Tittel* (*1782-1836*), [w:] [K. **Borchardt** (Hrsg.)], *Schlesische Lebensbilder*, Bd. 10, Degener Verlag, Insingen, ss. 117 – 124.

Matuła K., **Tutaj** J., **Woch** M. [2010], *Zamek Książ. Czasy Hochbergów. Fascynujące dziś i wczoraj*, Stowarzyszenie Inteligencji Twórczej w Wałbrzychu, Wałbrzych.

Mencfel M. [2010 (a)], *Johann Christian Kundmann* (*1684-1751*). *Portret kolekcjonera*, [*Kolekcjonerstwo śląskie XVII* [*wieku*] *i XVIII wieku*], [w:] **Idem**, *Skarbce*

natury i sztuki. Prywatne gabinety osobliwości, kolekcje sztuki i naturaliów na Śląsku w wiekach XVII i XVIII, Wydawnictwo DiG, Warszawa, ss. 148 – 163.

Mencfel M. [2010 (b)], *Kolekcjonerstwo śląskie XVII* [*wieku*] *i XVIII wieku*, [w:] **Idem**, *Skarbce natury i sztuki...*, [Warszawa], ss. 25 – 148.

Mencfel M. [2010], *Skarbce natury i sztuki. Prywatne gabinety osobliwości, kolekcje sztuki i naturaliów na Śląsku w wiekach XVII i XVIII*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.

Michalkiewicz S. [1969], *Gospodarka magnacka na Śląsku w drugiej połowie XVIII wieku* (*na przykładzie majątku Książ*), Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław [– Warszawa – Kraków].

Micke-Broniarek E., **Ochnio** M. [2004], *The Child in the Painting from the 16th C. to the Late 19th C. in the Collections of Polish Museums*, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa.

Moran B. T. [1991], *Patronage and Institutions*: *Courts, Universities and Academies in Germany*: *An Overview* (*1550 – 1750*), [w:] B. T. **Moran** (Ed.), *Patronage and Institutions*: *Science, Technology and Medicine at the European Court* (*1500 – 1750*), Boydell Press, Rochester [N. Y.], ss. 169 – 183.

Moran B. T. [2006], *Courts and Academies*, [w:] R. **Porter** (Ed.), *The Cambridge History of Science*], vol. 3: K. **Park**, L. **Daston** (Eds.), *Early Modern Science*, Cambridge University Press, New York, ss. 251 – 271.

Mozzarelli C. (Ed.) [1988], *„Familia" del principe e famiglia aristocratica*, vol. I & vol. II, Bulzoni, Roma.

Müller C. [1910], *Grundriss der Geschichte des preußischen Volksschulwesens*, Verlag A. W. Zickfeldt, Berlin.

Müller R. [1889], *Reiner Wenzel Lorenz*, [w:] ***Allgemeine Deutsche Biographie***, t. 28, Duncker & Humblot, Leipzig, ss. 25 – 27.

Nentwig H. [1903], *Zwei schlesische Majoratsbibliotheken*. Bd 2. *Die Reichsgräflich von Hochbergsche Bibliothek in Fürstenstein*, [w:] *Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Willmans...*, Otto Harrassowitz, Leipzig 1903, ss. 134 – 138.

Nicolai R. [1909], *Benjamin Schmolck* [(*1672 – 1737*)]: *sein Leben, seine Werke und Bibliographie*, Oskar Heinze, Liegnitz.

Nonn K. [1912], *Christian Wilhelm Tischbein*: *Maler und Architekt* (*1751 – 1824*), J[ohann] H[einrich] Ed. Heitz & [Curt] Mündel, Strassburg.

Nyga M. [2012 (a)], *Malarz nieokreślony*: *Konrad Ernst Maximilian Hochberg*, [w:] L. **Kruczek**, M. **Nyga**, S. **Smolarek-Grzegorczyk**, *Portrety. Katalog zbiorów...*, [Pszczyna], s. 64.

Nyga M. [2012 (b)], *Malarz nieokreślony*: *Portret alegoryczny hrabiego Hansa Heinricha I Hochberga*, [w:] L. **Kruczek**, M. **Nyga**, S. **Smolarek-Grzegorczyk**, *Portrety. Katalog zbiorów...*, [Pszczyna], s. 87.

Nyga M. [2012 (c)], *Malarz nieokreślony*: *Portret alegoryczny hrabiego Hansa Heinricha II Hochberga*, [w:] L. **Kruczek**, M. **Nyga**, S. **Smolarek-Grzegorczyk**, *Portrety. Katalog zbiorów*..., [Pszczyna], s. 88.

Oestereich G. [1982], *Justus Lipsius and the Netherlands movement*: *Political Neostoicism*, [w:] **Idem**, *Neostoicism and the Early Modern State*, [Foreword:] B. Oestereich, H. G. Koenigsberger, translation: D. McLintock, „Cambridge Studies in Early Modern History", Cambridge University Press, New York, ss. 57 – 75.

Ostrem E., **Fleischer** J., **Petersen** N. H. (Eds.) [2002], *The Arts and the Cultural Heritage of Martin Luther*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen.

Oszczanowski P. [2014], *Christian Wilhelm Tischbein* (*zm. 31 lipca 1824 w Kowarach*). *Przyczynek do biografii artysty*, [w:] P. **Oszczanowski** (red. nauk.), *Krajobraz i ludzie na pograniczu śląsko – saksońskim / Landschaft und Menschen im schlesisch – sächsischen Grenzgebiet*, Muzeum Karkonoskie w Jeleniej Górze, Jelenia Góra, ss. 177 – 190.

Palica M. [2010], *Kunstsammlungen des niederschlesischen Adels preußischer Zeit*, [w:] J. **Harasimowicz**, M. **Weber** (Hrsg.), *Adel in Schlesien*, Bd 1: *Herrschaft – Kultur – Sebstdarstellung*, [München], ss. 515 – 530.

Pill E. [2013], *Rekonstrukcja malowideł / Die Wiederherstellung des Gemäldes*, [w:] [D. G. **Kanclerski** i inni], *Kaplica Hochberga*: *Wskrzeszone arcydzieło baroku / Hochbergkapelle*: *Wiederbelebtes Meisterstück des Barocks*..., [Wrocław], ss. 92 – 99.

[**Pill** E.] [2013], *Sceny Boleści Maryi / Szenen der Schmerzen der Gottesmutter*, [w:] [D. G. **Kanclerski** i inni], *Kaplica Hochberga*: *Wskrzeszone arcydzieło baroku / Hochbergkapelle*: *Wiederbelebtes Meisterstück des Barocks*..., [Wrocław], ss. 101 – [116].

Polak J. [1984], *Starodruki. Katalog zbiorów*, [Wydawnictwo] Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie, Pszczyna.

Polleross F. [1998], *From the Exemplum Virtutis to the Apotheosis*: *Hercules as an Identification Figure in Portraiture. An Example of the Adoption of Classical Forms of Representation*, [w:] A. **Ellenius** (Ed.), *Iconography, Propaganda and Legitimation*, Oxford, ss. 37 – 62.

Quondam A. [1994], *Il libro a corte*, Bulzoni, Roma.

Reichardt J. F. [1810], *Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und öster- reichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und zu Anfang 1809*, Bd 2, Verlag: Kunst und Industrie Tomtoir, Amsterdam.

Reimann W. [1925], *Geschichte und Sagen der Burgen und Städte im Kreise Waldenburg*, 2. Auflage, H. Walter, Friedland / Breslau.

Reinhard J. P. [1779], *Einleitung zu einer allgemeinen Geschichte der Gelehrsamkeit*, Bd 1, Friedrich Andreas Schleich, Erlangen.

Ripa C. [1998], *Ikonologia*, przeł. I. Kania, TAiWPN „Universitatis", Kraków.

Ripa C. [2002], *Ikonologia*, przeł. I. Kania, TAiWPN „Universitatis", Kraków.

Rogalla von Bieberstein J. [1998], *Adelsherrschaft und Adelskultur in Deutschland*, C[hristian] A[ugust] Starke Verlag, Limburg an der Lahn.

Roszkowska W. [1984], *Oława królewiczów Sobieskich* , Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo / [Ossolineum], Wrocław [– Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź].

Santinello G. (Ed.) [1993], *Models of the History of Philosophy*, vol. I: *From Its Origins in the Renaissance to the „Historia Philosophica"*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.

Schaaf U. [2010], *The Silesian Lutheran Churches of Peace in Jawor and Świdnica*: *Symbol of the Struggle for Religious Freedom or Witnesses of Religious Tolerance*?, [w:] D. **Offenhäußer**, W. Ch. **Zimmerli**, M.-Th. **Albert** (Eds.), *World Heritage and Cultural Diversity*, German Commision for UNESCO & Brandenburg University of Technology, [Cottbus].

Schleiermacher F. D. E. [1994], *Kritische Gesamtausgabe Briefwechsel und biographische Dokumente*, Bd 4., [A. **Arndt** & W. **Virmond** (Hrsg.)], de Gruyter, Berlin [– New York].

Schroller F. [1887], *Schlesien. Eine Schilderung der Schlesierlandes*, Carl Flemming, Glogau.

Schweitzer A. [2009], *Jan Sebastian Bach*, przeł. M. Kurecka i W. Wirpsza, seria: „Fortuna i Fatum", wydanie III, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa.

Seidel-Grzesińska A. [1998], *Die Bildausstattung der sogenannten Fürstensteiner Loge in der Friedenskirche zu Schweidnitz als Beispiel eines Impresenzyklus in einem sakralen Raum Schlesiens*, [w:] M. **Czarnecka** (Hrsg.), *Zur Literatur und Kultur Schlesiens in der Frühen Neuzeit aus inter- disziplinärer Sicht*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, ss. 127 – 135.

Skoczylas-Stadnik B. [2004], *Z drewna i gliny... Kościół Pokoju w Jaworze*, Wydawnictwo EDYTOR, Legnica.

Skoczylas-Stadnik B. [2010], *Über die Renaissance – Grabsteine in Raszów / Reussendorf*], [w:] B. **Skoczylas-Stadnik**, R. **Stelmach**, P. **Burchardt**, *Mauzoleum rycerskiej rodziny von Schaffgottsch w Raszowie / Mausoleum der Ritter-Familie von Schaffgottsch in Reussendorf / Raszów*, tłumaczenie – na j. niemiecki: J. Wojtucka, Urząd Gminy Kamienna Góra, Kamienna Góra, ss. 78 – 95.

Springer E. [1932], *Niederschlesische Kunstdenkmäler*, Selbstverlag, Liegnitz.

Stein Ch. G. D. [1825], *Handbuch der Geographie und Statistik nach den neuesten Ansichten*, Bd 2., [Verlag] J. C. Hinrich, Leipzig.

Steinborn B. [2006], *Katalog zbiorów malarstwa niderlandzkiego*, wyd. 2. popraw. i rozszerz., Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław.

Stojek – Sawicka K. [2013 – 2014], *Szlachcianki w dawnej Polsce*: *Na salonach i od kuchni*, Bellona [Spółka Akcyjna], Warszawa.

Stojek – Sawicka K. [2014], *O zdrowiu i chorobach szlachty polskiej*: *Ludzkie defekty*, *humory i następcy Hipokratesa*, Bellona [Spółka Akcyjna], Warszawa.

Tenenti A. [1978], *La corte nella storia dell' Europa moderna* (*1300 – 1700*), [w:] M. A. **Romani** (Ed.), *Le corti farnesiane di Parma e Piacenza* (*1545 – 1622*), vol. I, Bulzoni, Roma, ss. IX – XIX.

Torbus T. [2002], *Polen*: *Reisen zwischen Ostseeküste und Karpaten*, *Oder und Bug* [*Kunst Reiseführer*], DuMont Reise Verlag, Köln; [2. Auflage: DuMont Reise Verlag, Ostfildern 2011].

Torzewski F. [1927], *Das Waldenburger Bergland*, 6. Auflage, [Verlag von] A. Torzewski, Salzbrunn.

Trevor-Roper H. [R.] [1985], *The Culture of the Baroque Courts*, [w:] Idem, *Renaissance Essays*, The University of Chicago Press, Chicago, ss. 223 – 238.

Tschirnhaus E. W. von [1727], *Wolff Bernh*[*ard*] *von Tschirnhaus auf Hackenau Getreuer Hofmeister*, [brak inf. o wydawcy], Hanover.

Tyszka Z. [1974], *Socjologia rodziny*, PWN, Warszawa.

Uglorz M. [2009], *U źródeł pedagogiki ewangelickiej*, [w:] W. **Korzeniowska**, A. **Mitas**, A. **Murzyn**, U. **Szuścik** (red. nauk.), *Tradycje kształcenia nauczycieli na Śląsku Cieszyńskim*: *Studia*, *rozprawy*, *przyczynki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, ss. 15 – 24.

Volger W. F. [1836], *Handbuch der Geographie*, Erster Theil, Hahn, Hannover.

Wagenmann J. A. [1890], *Scharff Gottfried Balthasar*, [w:] Historischen Kommision bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, ***Allgemeine Deutsche Biographie***, Band 30, Duncker & Humblot, Leipzig, ss. 586, 587.

Weczerka H. [2003], *Handbuch der historischen Stätten Schlesien*, 2. Auflage, Kröner Verlag, Stuttgart.

Weigelt K. [C.] [1896], *Die Grafen von Hochberg vom Fürstenstein*. *Ein Beitrag zur vaterländischen Kulturgeschichte*, Wilh[elm] Gottl[ob] Korn, Breslau.

Wiesenhuetter A. [1926], *Der Evangelische Kirchenbau Schlesiens von der Reformation bis zur Gegenwart*, Evangelische Pressverbindung für Schlesien, Breslau.

Wiesenhuetter A. [1936], *Protestantischer Kirchenbau des deutschen Ostens in Geschichte und Gegenwart*, E[rnst] A[rthur] Seemann, Leipzig.

Wrona-Gaj W. [2014], *Arystokrata a siedziba rodowa*. *Wpływ zainteresowań i pozycji przedstawicieli rodu Hochbergów i Schaffgotschów na kształtowanie architektury rezydencjonalnej*, [w:] B. **Szczypka-Gwiazda**, P. **Ziegler** (red.), *Zamki i pałace Śląska*: *Dziedzictwo – Tożsamość – Arystokracja*, Campania Teatralna „GENESIS" – Europejskie Centrum Kultury i Edukacji, Katowice.

Zaborowski Z. [1980], *Rodzina jako grupa społeczno-wychowawcza*, wyd. 2. zm., seria: „Biblioteka Psychologii Wychowawczej", „Nasza Księgarnia", Warszawa.

Zimmermann J. G. [1830], *Beyträge zur Beschreibung Schlesiens* [*Briefe an einige seiner Freunde in der Schweiz*] [A. **Rengger** (Hrsg.)], Heinrich Remigius Sauerländer, Aarau.

Zivier E. [1909], *Fürstenstein. 1509 – 1909. Festschrift zur Feier des 400-jährigen Besitzes der Freien Standes-Herrschaft Fürstenstein durch die Reichsgrafen von Hochberg*, Gebruder Böhm, Kattowitz.

Zonta C. [2000], *Schlesier an italienischen Universitäten der Frühen Neuzeit*: *1526 - 1740*, Historisches Institut der Universität Stuttgart, Stuttgart.

Zonta C. [2004], *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten. Eine prosotographische Studie zu frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*, [Universität Stuttgart], Stuttgart.

Encyklopedie i leksykony (współczesne):

Becker U. [2000], *The Continuum Encyclopedia of Symbols*, A[dam] Black & C[harles] Black Publishers, London.

Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, [autorka hasła: Harriet **Brinkmöller-Gandlau**] [1995], hasło: ***Scheffler Felix Anton***, [w:] Band 9, kol.kol. 39 – 41; [autor hasła: Sigrid **Fillies-Reuter**] [1995], hasło: ***Schmolck Benjamin***, [w:] Band 9, kol.kol. 504 – 506; Bautz, Herzberg.

Kawecka-Gryczowa A., **Więckowska** H., **Pazyra** S. (red. nauk.) [1971], *Encyklopedia wiedzy o książce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, [Wrocław].

Österreicher – Mollwo M. [1992], *Leksykon symboli* [*Herder Lexicon. Symbole*], tłum. J. Prokopiuk, ROK Corporation S. A., Warszawa.

Schilling G. [1838], *Encyclopädie der gesammten musikalischen Wissenschaften oder Universal-Lexicon der Ton Kunst*, Franz Heinrich Köhler, Stuttgart.

Słownik geografii turystycznej Sudetów [2004], t. 19: *Wzgórza Strzegomskie*, "I-Bis", Wrocław.

Thieme U., **Becker** F. / **Vollmer** H. (Hrsg.) [1907 – 1950], *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, , t. I – t. XXXVII, Wilhelm Engelmann [do 1910 r.] / E[rnst] A[rthur] Seemann [od 1911 r.], Leipzig.

Tresidden J. [2001], *Słownik symboli* (*The Dictionary of Symbols*; 1997); Wydawnictwo RM, Warszawa.

CZASOPISMA:

Bahlcke J., *Religion und Politik in Schlesien*: *Konfessionspolitische Strukturen unter österreichischer und preussischer Herrschaft* (*1650 – 1800*), „Blätter für deutsche Landes-geschichte" 1998, Bd 134.

Brożek M., Możdżeń M., Pijanowski J. M., *Cultural Landscape Potential and Local Strategies of Rural Area Development*, „Geomatics, Landmanagement and Landscape" 2013.

Brzezowski W., **Jagiełło-Kołaczyk** M., *Cztery stulecia ogrodów w Książu* (*Four Centuries of Książ Gardens*), „Architektura: Czasopismo Techniczne" 2010, z. 13.

Czechowicz B., *Apoteoza śląskiego magnata i jego zamku*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia" 2001, nr 9.

Gryko-Andrejuk B., *Okoliczności i motywy sakralnych fundacji sapieżyńskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie" 2012, t. XX.

Harasimowicz J., *Reformacja na Śląsku z perspektywy historii religii i historii sztuki*, „Quart" 2010, nr 4 (18).

Harasimowicz J., *Rywalizacja wyznań w architekturze i sztuce śląskiej czasów nowożytnych*, „Quart" 2007, nr 2 (4).

Kaczmarek A., *Geyner versus Reiner. Kwestia wątpliwego współautora fresków w kaplicy opata Hochberga we Wrocławiu*, „Quart" 2010, nr 1 (15).

Korzeniowska W., *Hochbergowie i ich „Hochbergianum" w Pszczynie*, „Zeszyty Eichendorffa" 2002, nr 2.

Kotełko S., *Śląskie Kościoły Pokoju*, „Rocznik Świdnicki" 1998.

Kozieł A., *Mezi reklamou a komemorací*: *Signatury slezských malířů v období baroka*, z polštiny přeložila J. Wojtucka, „Opuscula Historiae Artium" 2010, nr 59.

Labuda A. S., *Niemieckie dziedzictwo historyczno-artystyczne w Polsce. Sądy, stereotypy i opinie po II wojnie światowej*, „Artium Quaestiones" 1997.

Larner J., *Europe of the Courts*, „The Journal of Modern History" 1983, nr 4.

Lec Z., *Charakterystyka zewnętrzna biblioteki kolegium oo. jezuitów w Świdnicy z lat 1629 – 1776*, „Rocznik Świdnicki" 1994.

Łuczyński R. M., *Apoteoza śląskiego magnata i jego zamku*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia" 2001, nr 9.

Łuczyński R. M., *Biblioteka majoracka w Książu*, *gabinet sztuki*, *archiwum*, „Śląskie Zeszyty Krajoznawcze" 1993, vol. 66.

Łuczyński R. M., *Domy modlitwy w dobrach Hochbergów*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia" 2005, nr 6.

Łuczyński R. M., *Książ w rodzinie Hochbergów*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia" 2009, nr 6.

Łuczyński R. M., *Roztoka*: *rezydencja Hochbergów*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia" 2003, nr 3.

Łuczyński R. M., *Spis heretyków*: *Skutki wojny trzydziestoletniej w Sudetach w sferze religijnej*, „Sudety: Przyroda, Kultura, Historia" 2002, nr 7 – 8.

Matuła K., **Woch** M., *Książ jakiego już nie ma...*, „Świebodzice: Dzieje Miasta" 2012, nr 10.

Matuła K., **Woch** M., *Znaczenie rodu von Hochberg dla regionu wałbrzyskiego*, „Świebodzice: Dzieje Miasta" 2013, nr 6.

Miernik M., *Cosimo de Medici jako Mojżesz i Herkules, czyli O ikonografii malarskiego cyklu Giovanniego Pinottiego*, „Dzieła i Interpretacje" 2003, nr (vol.) 8.

Milewska-Waźbińska B., *Corona Urbis et Orbis Jakuba Pawła Radlińskiego. Uwagi o poetyckim pomniku wystawionym Bibliotece Załuskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej" 2001.

Mossakowski S., *Pałac Stanisława Herakliusza Lubomirskiego w Puławach*, „Biuletyn Historii Sztuki" 1966, t. XXVIII, nr 1.

Müller A., *Schlesier auf der Akademie in Olmütz*: *1576 – 1631*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte" 1954.

Müller A., *Schlesier auf der Hochschule in Leiden von 1597* – [*bis*] *1742*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte" 1959.

Murawska-Muthesius K., *Il teatro napoletano delle rovine*: *i quadri della cerchia di Leonardo Coccorante e di Gennaro Greco nelle raccolte polacche*, „Bulletin du Musee National de Varsovie" 1998, nr 1 – 4.

Nyga M., **Smolarek-Grzegorczyk** S., *Splendor rodu, kunszt artysty*, „Spotkania z Zabytkami" 2016, nr 3 – 4.

Palichleb M., *Vanitas vanitatum et omnia vanitas* (*Marność nad marnościami i wszystko marność*), *czyli refleksji kilka o przemijaniu, związanych z otwarciem Krypty Hochbergów*, „Świebodzice: Dzieje Miasta" 2014, nr 11.

Polak J., *Biblioteka zamkowa w Pszczynie*, „Materiały Muzeum Zamkowego w Pszczynie" 2009, t. X.

Polak J., *Kunstkabinett w Książu*, „Materiały Muzeum Wnętrz Zabytkowych w Pszczynie" 1990, t. VI.

Sachs R., **Ososko** U., *Czy rzeczywiście Konrad Ridiger*?, „Rocznik Muzeum Papiernictwa [w Dusznikach Zdroju]" 2011.

Stadnicki M., *Rzecz o obrazach Carla Sebastiana Krzysztofa* [!] *Reinhardta* (*1738 – 1827*), „Wałbrzyskie Zeszyty Muzealne" 2007, vol. 2.

Śnieżyńska-Stolot E., *Pojęcie mecenatu artystycznego*, „Folia Historiae Artium" 1981, vol. 17.

NETOGRAFIA:

Jeske-Cybulska B. [2014], *Daisy of Pless*: *Friedrich von Hochberg*, zob.: [https://daisyofpless.wordpress.com] (dostęp: 2 czerwca 2016).

Kułakowska K. [2007], Mattis Carl Theodor, [w:] *Słownik biograficzny Ziemi Jeleniogórskiej*.
zob.: [http://jbc.jelenia-gora.pl/Content/795/mattis_carl.html] (dostęp: 2 czerwca 2016).

Kułakowska K. [2007], Tittel Friedrich August, [w:] *Słownik biograficzny Ziemi Jeleniogórskiej*.
zob.: [http://jbc.jelenia-gora.pl/Content/790/tittel_friedrich.html] (dostęp: 2 czerwca 2016).

[http://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Gustav_Gottlieb_Büsching] (dostęp: 15 marca 2015).

[http://pl.wikipedia.org/wiki/Pałac_w_Roztoce] (dostęp: 30 czerwca 2015).

[http://wiki-de.genealogy.net/Evangelische_Kirche_Freiburg_in_Schlesien] (dostęp: 20 grudnia 2014).

Indeks Osób

Aa Pierre van der (Petrus Vander)
Abelin[us] Johann Philipp
Adami Ernst Daniel
Adamus Melchior
Adolph Ernst Siegfried
Agricola Melchior
Agricola Michael
Albrecht Friedrich
Albrecht Friedrich Gotthold
Altman A.
Anhalt-Köthen Pless [zu] Friedrich Erdmann zob. Friedrich Erdmann zu Anhalt-Köthen Pless
Arystoteles
Asam Cosmas Damian
Asch Ronald G.
Atze Christian
Atze Christian Gottlieb
Augustyn święty

Bach Johann Sebastian
Bahlcke Joachim
Ballestremowie
Baluze Etienne zob. Baluz[z]ius Stephanus
Baluz[z]ius Stephanus (Baluze Etienne)
Banach Jerzy
Barlaeus Gaspar[us]
Baron[(i)us] Johannes Gothofredus,
Bates[ius] Guilielmus
Bauch[ius] Christian[us]
Baumann Johann Christoph Jacob
Bauer Markus
Baur Samuel
Bause Johann Friedrich
Becker Felix
Begerus Laurentius (Lorenz)

Benedykt XIV papież (Prospero Lorenzo kardynał Lambertini)
Benrath Gustav A.
Bernegger Matthias
Bernhardi Ernst Wilhelm
Bernigeroth Johann Martin
Beveregius Guilielmus (Beveridge William)
Beveridge William zob. Beveregius Guilielmus
Beyerlinck Laurentius
Będkowska-Karmelita Anna
Białostocki Jan
Bibra und Modlau Johann Benjamin
Bibra und Modlau Marie Katherine [z domu von Czettritz-Neuhaus auf Waldenburg]
Bibra und Modlau Sigismund Heinrich auf Oelsse
Blaeu Cornelius (Corneille)
Blaeu Johannes (Jean)
Blättermann Catharina Margarita (Katharine Margaret[h]e)
Bode Gerhard
Boeckler Georg Andreas
Boehm[ius] Johannes Georgius (Böhm Johann Georg[e])
Böhm Johann Georg[e] zob. Boehm[ius] Johannes Georgius
Bohn Carl Ernst
Bohse August
Bortoli Camillo
Boutier Jean
Bouttats Johann (Johan)
Brandenburgers [Johann[es] Christoph[s]] Wittwe
Brasch[ius] Henricus (Heinrich)
Braun David
Braun Georg
Breitkopf Bernhard Christoph
Breth Christian Gottfried
Bringer Johann[es]
Brinkmöller-Gandlau Harriet
Brucker Johann[es] Jacobus
Brühl Heinrich
Brygier Waldemar
Brzezicki Sławomir
Brzezowski Wojciech
Bucelin[us] Gabriel
Buchowski Andrzej
Buddeus Johann Franz
Büsching Johann Gustav Gottlieb

Canutus Domenico Maria
Carpzov[ius] Benedict[us] (młodszy)
Carpzov[ius] Johann[es] Benedict[us] II
Chachaj Marian
Chanu Pierre
Charisius Adam Gottlieb
Charisius Johann[es] Georg[ius]
Charron Pierre
Chatelain Henri Abraham
Chatelain Zacharie
Chatelain Zacharie [senior]
Chmielowski Benedykt
Chovet Jacobus
Clark Samuel
Clauß Carl
Clemens Claudius
Clod[ius] Christian
Clod[ius] Christian August (Klöde Christian August)
Coccorante Leonardo Carlo
Colbert Jean-Baptiste
Conti Santi
Correr Federico kardynał
Corvinus Gotthel Siegmund
Cramoisy Gabriel
Cramoisy Sebastianus
Croker Temple Henry
Croy Philippe [de]
Cunrad Johann Heinrich
Czarnecka Mirosława
Czechowicz Bogusław

Decjusz Jodok (Just) Ludwik
Delumeau Jean
Dickens Arthur Geoffrey
Dieterich[us] Johann(es) Conrad[us]
Dietrich Christian Wilhelm Ernst
Dilherr Jo[h]ann[es] Michael zob. Dilher(us) Jo[h]ann[es] Michael
Dilher(us) Jo[h]ann[es] Michael (Dilherr Jo[h]ann[es] Michael)
Doehring Johann Gottlieb
Doering Heinrich
Duchhardt Heinz
Dudziak Tomasz

Dumont Jean (du Mont Jean)
Dyaszewski Michael (Michał)
Dyck Anton van

Eberti Johann Caspar
Echarti Heinrich Wilhelm
Ehrhar[d]t Johann Christoph
Ehrhardt Siegismund Justus
Eichhorn J. A. F.
Eleom Joshua
Eleonora księżniczka
Eliade Mircea
Elias Norbert
Elter Johann Gottlieb
Elzevier(us) Daniel
Elzevier(us) Ludovicus (Louys)
Elżbieta, cesarzowa
Endemann Karl (*Carl*) *Johannes*
Endter Johann Friederich
Endter Michael
Endter[us] Johann Andreas
Endter[us] Wolfgang
Engler Gottlieb Benjamin
Engler Michael
Erath Augustyn
Erdmann Christian Friedrich David
Ericus Jo[h]annes Petrus
Erizzo Francesco, doża Wenecji w l. 1631 – 1646

Fabricius Johann Andreas
Fabroti Carolus Hannibal [Charles Annibal]
Faesch [Madame]
Fechner Hermann
Fechner[us] Johann[es]
Fellgiebel Isaias / Esaias(?)
Felsecker[us] Adamus Jonathan
Ferdynand I (Ferdinand I) Habsburg
Ferdynand II (Ferdinand II) Habsburg
Ferdynand III (Ferdinand III) Habsburg
Fibinger Michael Joseph
Fillies-Reuter Sigrid
Fischer Gedeon

Fleischer Jens
Fleischer Johann Benjamin Georg
Foelginer Johann Christoph
Foerster[us] Nicolaus
Folle Nina
Förstemann Ernst [*Wilhelm*]
Försteman[n(?)] Ferdinand
Forstner Dorothea
Franciszek Lotaryński
Franckenstein Jacob August
Franke Friedrich
Franzen N.
Freher Paul[us]
Frenzel [*Karl*] *Otto*
Freysinger Georg Sigmund
Friedensburg Ferdinand
Friedrich Erdmann zu Anhalt-Köthen Pless
Frisch Johann Christoph
Fritschens Thomas Erben
Fryderyk I / Friedrich I, >król w Prusach<
Fryderyk II Wielki (Friedrich II der Grosse), król Prus
Fryderyk III (Friedrich III), elektor Brandenburgii zob. Fryderyk I / Friedrich I, >król w Prusach<
Fryderyk (Friedrich) August I von Sachsen [aus dem Hause Wettin] / August II Mocny / August [der Starke]
Fryderyk (Friedrich) Wilhelm I
Fryderyk (Friedrich) Wilhelm II
Fryderyk (Friedrich) Wilhelm III
Fryderyk (Friedrich) Wilhelm IV
Fuchs Gottlieb
Fuchs[ius] Gottfried
Fürst Paulus
Fusselius Martin[us]

Gamper Andreas
Garber Klaus
Garmanni Christian Gotthold
Garve Christian
Gauhe[n] Johann Friedrich
Gel[l]horn Anna auf Kunzendorf zob. Ho[h]berg Anna [z domu von Gel[l]horn auf Kunzendorf]

Gellhorn Helene auf Alt-Grotkau zob. Hohberg Helene [z domu von Gellhorn auf Alt-Grotkau]
Genrath Gustav Adolf
Gerhard Johann[es]
Gerlach Benjamin
Gerlach Johann Samuel
Gfug Eleonore Charlotte (Caroline)
Gierowski Józef [*Andrzej*]
Gieysztor Aleksander
Girsnerus Jo[h]annes
Giudice Niccolo kardynał
Gleditsch[ius] Johann[es] Friedrich
Godefroy Denis zob. Gothofredus Dionysius
Godefroy Jacques zob. Gothofredus Jacobus
Goethe Johann Wolfgang
Goldmann Nicolaus
Gothofredus Dionysius (Godefroy Denis)
Gothofredus Jacobus (Godefroy Jacques)
Górska Magdalena
Graevius Johannes Georgius (Gräve Johannes Georg)
Grass Friedrich Sigismund
Gräve Johannes Georg zob. Graevius Johannes Georgius
Grochowska-Sachs Ewa
Gronovius Jacobus (Gronow Jakob)
Gronow Jakob zob. Gronovius Jacobus
Groot Hugo [de] zob. Grotius Hugo
Grosse
Grotius Hugo (de Groot Hugo)
Grundmann Friedhelm
Grünhagen Colmar
Gryko-Andrejuk Beata
Gryphius Christian[us]
Gueudeville Nicolas
Guidoboni Emanuela
Günther Carl
Guth Christian
Gutsch Christian Friedrich

Haberland *Detlef*
Hackner Christoph
Hahn Gottfried
Haid Johann Jacob

Hallam Henry
Haller Albrecht
Hani Jean
Hanke [Hankius] Martin
Harasimowicz Jan
Hardenberg Georg Philipp Friedrich
Harley Edward
Hassel Georg
Hatzfeldtowie
Haugwitz Nicolaus Heinrich
Hayme Thomas
Hebold Gottlob
Heermann Johann
Henckelowie [von Donnersmarck]
Henel[ius] Nicolaus
Hensel Johann Adam
Hensel[ius] Godofredus (Gottfried)
Hentschel Christian Friedrich
Hentzner Paul[us]
Herburt (de Fulstin) Jan
Herrmann Christian
Hessen-Darmstadt Georg II
Hessen-Darmstadt Luise Christine
Heweliusz Jan
Hildebrand Dietrich
Hinze August
Hirschfeld Christian C. L.
Hirsching Friedrich Karl Gottlob
Hirt Ferdinand
Hochberg [von] / Hochbergowie familia, rodzina, ród
Hochberg Agnes
Hochberg Agnes Helene [z domu von Flemming]
Hochberg Agnes Helene [z domu von Windischgrätz]
Hochberg Agnes Isabella Clara
Hochberg Anne
Ho[ch]berg Anne [z domu von Gel[l]horn auf Kunzendorf]
Hochberg Anne Elisabeth [z domu Schönberg auf Limbach]
Hochberg Anne Elisabeth [z domu von Zedlitz und Neukirch]
Hochberg Anne Emilie [z domu zu Anhalt-Köthen Pless]
Hochberg Anne Katharine [z domu Hohenzollern-Sigmaringen]
Hochberg Barbara Helene Katharine
Hochberg Carl Friedrich Leopold

Hochberg Carl Heinrich
Hochberg Carl Leopold
Hochberg Charlotte
Hochberg Charlotte Henriette Christiane [Auguste]
Hochberg Christi[a]ne Dorothea [z domu von Reuß / von Reuss]
Hochberg Christi[a]ne Henriette L[o]uise [z domu zu Stolberg (-Stolberg)] / Jeannette Christine
Hochberg Christi[a]ne Sophie Friedericke
Hochberg Christoph
Hochberg Christoph I
Ho[ch]berg Christoph (Christoff[er]) II
Hochberg Christoph [z linii [Baden–] Hochberg lub z familii Hochberg-Bernischen]
Hochberg Christoph[orus]
Hochberg Conrad
Ho[ch]berg Conrad III
Ho[ch]berg Conrad [X]
Hochberg Conrad Ernst Maximilian
Hochberg Dorothe[a]
Hochberg Eleonore
Hochberg Eleonore Charlotte (Caroline) zob. Gfug Eleonore Charlotte (Caroline)
Hochberg Eleonore Elisabeth Maximiliane
Hochberg Eleonore Eusebiae [z domu von Oppersdorf]
Hochberg Ferdinande Henriette
Hochberg Franz[iskus] (Franciscus) Ferdinand Anton
Ho[ch]berg Friedrich
Hochberg Friedrich Maximilian
Hochberg Gottlob Johann (Hans) Lud[e]wig
Ho[ch]berg Hans (Johann) Heinrich
Hochberg Hans (Johann) Heinrich I
Hochberg Hans (Johann) Heinrich II
Hochberg Hans (Johann) Heinrich III
Hochberg Hans (Johann) Heinrich IV
Hochberg Hans (Johann) Heinrich V
Hochberg Hans (Johann) Heinrich VI
Hochberg Hans Heinrich X
Hochberg Hans Heinrich XIV
Hochberg Heinrich auf Oelse
Hochberg Heinrich Ludwig Carl
Hochberg Helene
Hochberg Helene [z domu von Gellhorn auf Alt-Grotkau]
Hochberg Helene [z domu von Schaffgotsch]
Hochberg Helene Maximiliane

Hochberg Henriette Friedericke
Hochberg J. W. [może: Johann[es] Wilhelm lub Johann[es] Wolfgang[us]]
Hochberg Johannes Ernestus
Hochberg Juliane
Hochberg Juliane [Juliana] Charlotte Elisabeth
Hochberg Juliane Dorothea Charlotte
Hochberg Juliane Elisabeth
Hochberg Katharine
Hochberg Louise
Hochberg Louise Friedericke [z domu zu Stolberg (-Stolberg)]
Hochberg Louise Henriette
Hochberg Louise Henriette Caroline Elisabeth
Ho[ch]berg Margaretha
Ho[c]hberg Marie Juliane [z domu von Borsnitz auf Prauss]
Hochberg Marie Rosine
Hochberg Maximilian
Hochberg Maximilian Leopold
Ho[c]hberg Otto[n] Conrad
Hochberg Regina Isabelle [z domu von Windischgraetz]
Hochberg Siegfried
Hochberg Sophia / Sophie [z domu Böheim]
Hochberg Sophie Friedericke Erdmuth [z domu von Schönburg]
Ho[c]hberg Susanne [z domu von Kuhla]
Ho[ch]berg Susanne [z domu von Mülheim]
Ho[c]hberg Susanne Hedwig [z domu von Schaffgotsch]
Ho[c]hberg Wolfgang[us] Heinrich
Ho[c]hberg Wolfgang Helmhard[t]
Hoepffner F. W.
Hoffmann August[(in)us] Gottfried
Hoffmann Jo[h]annes Daniel
Hofmann[us] Johannes
Hohberg [von] familia, rodzina, ród zob. Hochberg von
Ho[h]berg Heinrich auf Oelse zob. Hochberg Heinrich auf Oelse
Hohenzollern-Sigmaringen Anne [Katharine] zob. Hohberg Anne [Katharine]
Homannianos Heredes
Hornius Georg
Houszka Ewa
Huberinus Martinus
Hubert Michael
Hübner Johann
Huguetan Joannes Antonius
Humm[ius] Anthon[ius]

Hutter-Wolandt Ulrich
Huysum Johann (Jann) van

Imhof Andreas Lazarus
Impey Oliver
Irmler Gottlieb
Iversen Johann Eggerich

Jadwiga Elżbieta (Hedwig Elisabeth) von Neuburg
Jagiełło-Kołaczyk Marzanna
Jakub Sobieski
Janocki Jan Daniel
Javarina Bartholomaeus
Jedynak Zdzisław
Jeismann Karl-Ernst
Jerzy III (George III), król Wielkiej Brytanii i książę Hanoweru
Jeske-Cybulska Bronisława
Jezus Chrystus
Joecher Christian Gottlieb
Johann Georg II von Sachsen
Johann Georg IV von Sachsen
John Johann Sigmund
Jordan Carol[us] Sam[uel]

Kaczmarek *Agata*
Kahlden Sophia [Sophie] Friedericke Wilhelmine
Kahlert August
Kalinowski Konstanty
Kanclerski Damian Grzegorz
Kant Immanuel
Karol (Karl) I Ludwig
Karol (Karl) V Habsburg
Karol (Karl) VI Habsburg
Katarzyna [II] Wielka / Ekaterina II, caryca Rosji
Kauffmann Angelika
Kawecka-Gryczowa Alodia
Kerber P[aul]
Ketelsen Thomas
Kiereś Zbigniew
Kilian Georg Christoph
Kleiner Gottfried
Kleinwächter Valentin

Klesel Abraham
Klische Christian
Klöde Christian August zob. Clod[ius] Christian August
Klopstock Friedrich Gottlieb
Klose Ernst Gottlob
Klose Konrad
Klos[s]e Johann Gottlieb
Knigge Philippine [Eregine?]
Knochen Fridrich
Knoch[ius] Georg[ius] Marcus
Koch W. John
Kochanowski Andrzej
Ko[e]nig Kaspar
Koenigsberger Helmut Georg
Köhler Franz Heinrich
Korn Guilielmus Theophilus
Korn Johann[es] Jacob
Korn Wilhelm Gottlieb
Kornmann Christian Wilhelm
Korzeniowska Wiesława
Kos Jerzy K.
Koschitzky
Kotełko Stanisław
Krane Alfred von
Kranz Gottlob
Krause Bernhard
Kraus[s] Adam Friedrich
Krebel Gottlob Friedrich
Kreckwitz Adam Gall
Kretschmer[us] Johannes David
Kreusigius Christianus
Kromer Marcin
Kruczek Jan
Kruczek Lidia
Kuchowicz Zbigniew
Kuczer Jarosław
Kuhla Susanna zob. Hohberg Susanna [z domu von Kuhla]
Kułakowska Katarzyna
Kundmann Johann Christian
Kunowski George August
Kuß Bettina
Kuzio-Podrucki Arkadiusz

Labuda *Adam S.*
Lanckissch[en(?)] Friedrich
Lanckorońska Barbara
Lange Heinrich
Langhans Gottfried
Langhans Karl (Carl) Gottfried
Larner John
Lec Zdzisław
Leeuwen Simon van
Lehmann Peter Ambrosius
Lehndorf-Bandels August Adolf [Leopold]
Leibniz [Leibnitz] Gottfried Wilhelm
Leopold I Habsburg
Leszek Izabella
Leubscher Johann Christian
Li[e]bpert Ulricus (Ulrich)
Liermann Hans
Lipsius Justus
Lipski Jan Aleksander kardynał
Longolius Paul Daniel
Lucae Fridericus [Friedrich]
Ludwik XIV
Ludwik Jagiellończyk
Lundi [von] ród
Lünig Johann Christian zob. Lunigus Johannes Christianus
Lunigus Johannes Christianus (Lünig Johann Christian)
Luter Marcin

Łuczyński *Romuald M.*

Mabillon Jean
Mac Gregor Arthur
Maciej z Miechowa [Miechowita]
Maezken Abraham Gotthelff
Mährle David Friedrich
Majewska-Maszkowska Bożenna
Major Elias
Maleczyńska Kazimiera
Maltzan Alexander
Maltzanowie
Mantel Jacob Friedrich

Marc[a] Pierre
Maria Węgierska
Marianne Di[e]derike [von der Mark]
Mark Marianne Di[e]derike von zob. Marianne Di[e]derike [von der Mark]
Marsch Angelika
Matthiasch[ius] Georg[ius]
Mattis Carl Theodor
Matuła Katarzyna
Max Josef
Mayer Johann[es] Fredericus (Friedrich)
Mencfel Michał
Menckenius Fridericus Otto
Menckenius Joannes Burchardus
Mentzel[ius] Johannes Gothofredus
Merian Maria Sibylla
Merian Matthäus
Meuschenius Johann Gerhard
Meusel Johann Georg
Meyer
Meyer Dietrich
Meyfart Johannes Matthäus
Michalkiewicz Stanisław
Micke-Broniarek Ewa
Miernik Magdalena
Mieth
Milewska-Waźbińska Barbara
Milich[ius] Johann[es] Gottlieb
Minor Melchior Samuel
Minor Samuel Gottfried
Mohaupt Gottlieb
(du) Mont Jean zob. Dumont Jean
Monteverdi Claudio
Moran Bruce T.
Mozzarelli Cesare
Mrozowicz Wojciech
Murdach [auf Deutsch-Lissa] Charlotte Christine Ernestine Maximiliane
Mudrach Ernst Ferdinand
Muguet Franciscus
Mülheim Susanna zob. Ho[h]berg Susanna [z domu von Mülheim]
Müller August
Müller C.
Müller Heinrich Christoph

Müller Rudolf
Muntzke Christoph
Murawska-Muthesius Katarzyna
Mützschefahl von

Naso Ephraim Ignatius
Neickel Caspar Fri[e]drich zob. Neickelius Caspar Fridericus
Neickelius Caspar Fridericus (Neickel Caspar Fri[e]drich) [właśc.: van Einckel, albo: Jenckel]
Nentwig Heinrich
Nessling [z Schweidnitz]
Nicolai Rudolf
Nicolovius Friedrich
Niebelschütz Heinrich
Niebelschütz Johann Christoph
Niedzielenko Andrzej
Nielsen Christine
Nimptschowie
Nonn Konrad
Nostitz und Rieneck [von] rodzina / ród
Nyga Marcin

Oberfeldt Joseph Friedrich
Ochnio Monika
Oestereich Gerhard
Olearius Johannes
Ortelius Abraham
Ostrem Eyolf
Oszczanowski Piotr

***Palica** Magdalena*
Palm Johann Jakob
Pappasche Johann Gottfried
Pasquali Joannes (Giovanni) Baptistae
Pazyra Stanisław
Perschke Wilhelm
Persico P[i]etro An[g]ello
Petersen Nils Holger
Petry Ludwig
Pe[t]zold (Pä[t]zold) Georg Daniel zob. Pezold (Pe[t]zold / Pä[t]zold) Georg Daniel
Peucker Johann Gottlieb
Pezold (Pe[t]zold / (Pä[t]zold) Georg Daniel
Pfingsten W.

Picinelli Filippo
Pill Edgar
Pinotti Giovanni
Poietiers Carol[us]
Polak Jerzy
Polleross Friedrich
Posadowsky Christian [Christoph(?)] Wilhelm Sigismund
Praetorius Stephan[us]
Promnitzowie
Prost Jacobus
Provisore Ignaz Albrecht

Quondam *Amadeo*

Radliński Jakub Paweł
Radziwiłłowie
Rambach Friedrich Eberhard
Ravaud Marcus Antonius
Rehwald Anne Rosine
Reibnitzowie
Reichardt Johann Friedrich
Reichenbach [Gebrüder]
Reichenbach Heinrich Wilhelm
Reimann Wilhelm
Reiner Wenzel Lorenz
Reinhard Johann Paul
Reinhard Samuel
Reinhard[t] Sebastian Carl Christian
Rembrandt van Rijn
Reuß / Reuss Christine Dorothea zob. Hochberg Christine Dorothea [z domu von Reuß / von Reuss]
Reuß / Reuss Heinrich XIII
Reuß / Reuss Sophie Elisabeth [zu / von Stolberg-Wernigerode]
Reuss und Plauen Heinrich II
Ribera José de
Richthofen Jasper von
Ripa Cesare
Ritscher Christian
Ritzschius Timotheus
Rödern Erdmann Gustav
Rogalla von Bieberstein Johannes
Rohrlach[ius] Michael

Rohrlach(s) Witwe
Roll[ius] Reinhard Heinrich
Rosenberg Abraham Gottlob
Rossi Antonio Domenico
Rossi Carlo
Rossi Johann Viktor
Roszkowska Wanda
Roycroft Thomas
Rubens Peter Paul
Rühnen Christianus Balthasarus
Rünholtz Christoph

Sachs *Rainer*
Sa[e]bisch Albrecht
Sagner Johann Karl
Sande Johannes Maximilianus
Santi Raffaello
Santinello Giovanni
Sanzio Raffaello [właśc. Santi Raffaello, Rafael] zob. Santi Raffaello
Sartorianus Nicolaus
Saubert[us] Johann[es]
Savius Franciscus
Schaaf Ulrich
Schaff Gotsche Hans II
Schaffgotsch Anne Elisabeth
Schaffgotsch Barbara [z domu von Burghauss]
Schaffgotsch Friederike Elisabeth Hedwig
Schaffgotsch Gotthard
Schaffgotsch Helene zob. Hohberg Helene [z domu von Schaffgotsch]
Schaffgotsch Johann[es] Joseph[us] Franz [Franciscus]
Schaffgotsch Marie Barbara
Schaffgotsch Susanne Hedwig zob. Hohberg Susanne Hedwig [z domu von Schaffgotsch]
Schaffgotsch Wolf II Bernard
Schaffgotschowie
Scharf Gottfried Balthasar
Scharf Johann Gottlieb
Scheffler Felix Anton
Schilling Gustav
Schindel Georg Rudolph
Schindler[us] Caspar Theophil
Schleiermacher Charlotte / Lotte
Schleiermacher Friedrich Daniel Ernst

Schmid[ius] Augustinus
Schmilewski Ulrich
Schmolck Benjamin
Schmolck Martin
Schmolck Rosine [z domu Dehmel]
Schneider Carl Fried[e]rich
Schneider Michael
Schneider Nicolaus
Schneider Zacharias
Schober[us] Ernestus (Ernst) Sigismundus
Schönburg Gottlob Karl (Carl) Ludwig Christian Ernst
Schönburg Heinrich Gottlob Otto Ernst
Schönburg Johann Ernst
Schönburg L[o]uise Charlotte
Schönburg Sophie Friedericke Erdmuth zob. Hochberg Sophie Friedericke Erdmuth [z domu von Schönburg]
Schönburg-Waldenburg Johanna
Schönburg-Waldenburg Marie Clementine
Schroe[e]r[us] Wilhelmus Petrus (Schröer Wilhelmus Petrus)
Schroller Franz
Schubert Johann Karl Gottlob
Schultze Christian Friedrich
Schulz Karoline (Caroline)
Schumann Gottlieb
Schuster Jacob
Schweitzer Albert
Schwertner David Gottfried
Seidel-Grzesińska Agnieszka
Seiffert Johann Georg
Seybold Philipp Gottfried
Siegert David
Siegwitz Johann Albrecht
Sinapius Johann[es]
Sinzendorf Philipp Ludwig
Skoczylas-Stadnik Barbara
Smolarek-Grzegorczyk Sylwia
Sobek Matous Ferdinand
Sobieski Jakub zob. Jakub Sobieski
Sofie (Sophie) Auguste Friederi[c]ke zu Anhalt[-Zerbst] zob. Katarzyna [II] Wielka/ Ekaterina II, caryca Rosji
Sommer Johann Georg Gottlieb
Sophie Dorothea Marie, księżniczka [Królestwa] Prus

Sophie Eleonore von Sachsen
Spadon Nicola[s]
Spener Philipp Jacob
Springer Elfriede
Stadnicki Marek
Staffa Marek
Stahl Georg Ernst
Stampart Franz
Stapel[l] Johann Friedrich
Stark Friedrich Gottlieb
Starowolski Szymon
Stein Christian Gottfried Daniel
Steinborn Bożena
Steinmarckius Johann[es] Georgius
Stern Heinrich
Stern Johann
Stirius Bartholomaeus
Stockhausen Tilmann von
Stojek-Sawicka Karolina
Stolberg [- Roßla] Heinrich Christian Friedrich
Stolberg [- Roßla] Johann Wilhelm Christoph
Stolberg [- Roßla] Jost Christian
Stolberg [- Stolberg] Christian
Stolberg [- Stolberg] Christian Ludwig
Stolberg [- Stolberg] Christiane Ernestine
Stolberg [- Stolberg] Christine Henriette L[o]uise zob. Hochberg Christine Henriette L[o]uise zu Stolberg
Stolberg [- Stolberg] Christoph Friedrich
Stolberg [- Stolberg] Christoph Ludwig I
Stolberg [- Stolberg] Christoph Ludwig II
Stolberg [- Stolberg] Friedrich Karl (Carl) August Alexander
Stolberg [- Stolberg] Friedrich Leopold
Stolberg [- Stolberg] Henriette Auguste L[o]uise
Stolberg [- Stolberg] Henriette Katharine (Catharinae) [z domu von Bibran und Modlau]
Stolberg [- Stolberg] Karl (Carl) Ludwig
Stolberg [- Stolberg] L[o]uise Charlotte zob. Schönburg L[o]uise Charlotte
Stolberg [- Stolberg] Louise Charlotte [zu Stolberg (– Rossla)]
Stolberg [- Stolberg] L[o]uise Friederike zob. Hochberg L[o]uise Friederike zu Stolberg
Stolberg [- Stolberg] Sophie Auguste
Stolberg [- Wernigerode] Christiane Anne Agnes
Stolberg [- Wernigerode] Friedrich
Stolberg [- Wernigerode] Heinrich

Stolberg [- Wernigerode] L[o]uise Ferdinande
Stolbergowie
Stölzel Julie
Strachowski Florian Bartłomiej
Strohmeyer Arno
Strozzi Bernardo il Cappuccino
Studnicka Johanna
Stutz J. G.
Sunnegk Julius Gottlieb
Sutorius Carl (Karl) Gottlob
Sutorius Gottlieb

Śnieżyńska-Stolot *Ewa*

Tenenti *Alberto*
Thiem Johann Gottfried
Thieme Ulrich
Tiede Johann Friedrich
Tischbein Christian Wilhelm
Tischbein [Johann] Wilhelm
Tittel Friedrich August
Torbus Tomasz
Torzewski Franz
Tramontinus Franciscus
Trevor-Roper Hugh [*Redwald*]
Tscherning Johann
Tschirnhaus Ehrenfried Walther
Tschor K.
Tutaj Jerzy
Tyszka Zbigniew

Uglorz *Manfred*
Ulber Christian Emmanuel
Urbanski Johann Georg
Ursin[us] Johann Henricus (Heinrich)

Vecellio *Tiziano* [Tycjan]
Veith Franz Anton
Veronese Paolo [właśc. Cagliari / Caliari Paolo]
Vietor Hieronymus
Voigtländer Carl August
Volger Wilhelm Friedrich

Vollmer Hans

Wagenmann *Julius August*
Wagenmann[us] Abraham[us]
Waldau Bernhard
Wassenberg Eberhard[us]
Weber Johann Gottfried
Weber Matthias
Weczerka Hugo
Weigelt Horst
Weigelt Karl (*Carl*)
Weissig Gottlob Erdmann
Weiz Friedrich August
Wells Georgius
Wendel Christian Georg[e]
Werner Friedrich Bernhard
Werner Johann[es]
Wiesenhuetter Alfred
Więckowska Helena
Willebrand Johann
Williams Thomas
Woch Magdalena
Wolf[f] Gottlieb
Wrona-Gaj Wioletta
Wünsch Thomas

Zaborowski *Zbigniew*
Załuski Andrzej Chryzostom
Załuski Andrzej Stanisław
Załuski Józef Jędrzej (Andrzej)
Zedler Johann Heinrich
Zedlitz, hrabia, minister edukacji
Zedlitz und Neukirch Leopold
Zedlitzowie
Zeltner Johann[es] Conrad[us]
Zemplin [Samuel] August
Zeuschner George Gotthilf
Zimmermann Johann Georg [Ritter]
Zincke Georg Heinrich
Zindel Matthaeus (Matthäus) Adalbertus
Zivier Ezechiel
Zonta Claudia

Zunner[us] Johann David
Zurbarán Francisco de